

Acta Cassubiana

Instytut Kaszubski

Acta Cassubiana
Tom XI

Gdańsk
2009

Komitet Redakcyjny:

Prof. Józef Borzyszkowski (przewodniczący), prof. Cezary Obracht-Prondzyński (sekretarz), prof. A. Romanow, dr A. Kwaśniewska, prof. Daniel Kalinowski, dr Monika Mazurek, prof. Andrzej Ceynowa

Na okładce wykorzystano fragmenty grafik

Ryszarda Strycja

Redakcja i korekta:

Sławina Kwidzińska

Tłumaczenie streszczeń:

dr Magdalena Sacha

Skład:

Anna Maciejewska i Maciej Ostoja-Lniski

ISSN 1509-5703

© Copyright by Instytut Kaszubski, Gdańsk 2009

Wydanie dofinansowane przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego

Wydawca:

Instytut Kaszubski

Druk:

Wydawnictwo BERNARDINUM
83-130 Pelplin, ul. Biskupa Dominika 11

Część I

Studia i materiały

Marek Cybulski
(Gdańsk)

Kaszëbizna w Trójmiescym – socjolingwistnô charakteristika

Trójmiészé jakno jednã z piãc kaszëbszczëch etniczno-òbéndowëch wiôrz-
tów wëdzelił w òsmedzesãtëch latach dwadzeshtëch stalatów socjolog Marek
Latoszek¹ i òpisôł je jakno kònùrbacjã, co lezi dzëlã w òbéndze, gdzie sã gôdô
pò kaszëbskù, a dzëlã – bënë ti òbéndë, równak krótkò ni².

Òsoblëwosc jeleznoscé kaszëbiznë w Trójmiescym – równo lëteracczi jak
i gwarowi – mô dwa spòdci. Z jedny stronë wëchôdô òna z cëskù socjo-
lingwistny procemnotë miasto – wies, a w ni Trójmiészé je procëmstójno
nacéchòwóné do wsë, bò sã to nôwikszé miasta zrzeszoné z Kaszëbama.
Z drëdzi stronë apartnota Trójmiészégò zrzeszonô je z òkòlim pòłożeniem
w òbéndze Kaszëb. A tej jesz Trójmiészé jakno òbénda w dzysészim geò-
grafnym i socjologòwim wëdzratkù je przëmiarowò młodé i wiedno stòwiô
swòjã juwernotã, bò sã sklôdô nié le ze stòrëgò Gduńska, co rechùje jakno
miasto wicy jak tësãc lat, Sopòtu, co rechùje wicy jak sto lat i nômlòdszi
dzewiãdzesãclatny Gdini, le téz z wiele wsów i nòsadów, a jich pòzwë to dzysò
pòzwë dzelów Trójmiészô, abò ju dzysò jich ni ma. Tak samò jeleznosc
kaszëbiznë w Trójmiescym wiedno sã zmieniwò. Wcyg widzec je apartnotã
miast, co sã dzëlama Trójmiészô, a téz jich dzelów, le lëdzczé, gòspòdarsczé
i kùlturowé zeszlachòwanié Trójmiészô dôwò òràdz do wielnëch juwernotów,
téz w òbrëmienim jeleznoscé kaszëbiznë. Temù jem dbë, że wòrt je pòkazac
socjologòwã jeleznosc kaszëbiznë w Trójmiescym i dac przë tim bóczënk na
szlachòwnotë i jinoscë midze apartnëma gardama.

Na pòczãtk përzinkã wëdowiëdzë, jezlë jidze ò dzeje kaszëbsczi mòwë
w òbéndze dzysészégò Trójmiészô. Historicë sã dbë, że kaszëbskò wnożëna
doprzëszła nòd niżawny nëk Wislë ju w sòdmim stalacym pò Christusu, chòc
jesz w dzewiãtim stalacym òbénda nòd Bòltã nie bëła w całoscë zamieszkónô³.

¹ M. Latoszek, *Pomorze – zagãdnienia etniczno-regionalne*, Gdańsk 1996; tegoż, *Alfabet kaszëbski*, „Pomerania”, 5/6 1990 – 7/8 1993.

² J. Mordawski, *Statystyka ludności kaszëbskiej. Kaszëbi u progu XXI wieku*, Gdańsk 2005, s. 19.

³ Z. Szultka, *Szkic dziejów Kaszëbów ze szczegòlnym uwzglëdnieniem przemian jëzykowych*, [w:] *Kaszëbszczyzna. Kaszëbizna*, pod red. E. Brezy, Opole 2001, s. 13.

Pierszô historicznô wëdowiadzô ò Gduńskù pòchòdzy z rokù 997 i prawi nama ò tim, że swiāti Wòjcéch òrechcył mieszkanców gardu, to je Kaszëbów.

Gwësnağ tagòdką je fakt, że miono *Kaszëbi*, w pisonëch zdrzòdlach dopiërze òd dwanòstégò statatégò, tikò sã Zòpadnégò Pòmòrzò. Pierszi ròz wëstąpiło òno w dokùmeńce wëstawionym przez papieża Gregòra IX⁴ z dniową datą 19 III 1238 rokù⁵ w łącznòwi titulaturze zòpadnopomorszczëch ksyżat i òd tegò czasu pòjòwiò sã stale. Timczasã ksyżata na wzenikòwim Pòmòrzim zwelë sã *dux Pomeraniae*. Historik Józef Bòrzëszkòwsczi ùwòzò, że w tim czasie lëdze w dwùch dzélach Pòmòrzò nie ùswiadniélë sobie „mòwno-kùlturowi zrzesznicë, chtërna bëła jawernò i rozsądzeniowò”⁶. Wedle niegò miono i kaszëbskò zrzesznica ùkòzalnë sã dopiërze pò dozdrzenim pròwdë germanizacji Zòpadnégò Pòmòrzò i zadżinienim tã kaszëbiznë.

Zato mòwnouczali Jerzi Tréder pitò, czemu swòje miona w łącznowëch dokùmeńtach Gduńszcégò Pòmòrzò pisało sã w pòlszczi, a nie kaszëbszczi mòwny wersëji. Wedle niegò tak bëło temù, że na Pòmòrzim bëła pòlskò administracjò i cësk pòlszczégò katolëcczégò Kòscoła⁷.

Równò historicë jak i mòwnouczali pitalë ò rolã kaszëbiznë na Gduńszcim Pòmòrzim, tak tej w Trójmiescim w strzédnowiekù. Józef Bòrzëszkòwsczi ùwòzò, że òd XIII statatégò kaszëbskò mòwa bëła tu w jawnym krążenim pò pòlszczi i łacyńszczi mòwie⁸; zato Jerzi Tréder je dbë, że kaszëbizna bëła ùziwónò blòs doma, midze sąsadama, a w jawnëch jeleznoscach lëdze gòdalë mòwą, co pòzdni z ni sã wërodzëła pòlaszëzna⁹.

Zdòwò sã, że tësacletnë dzeje kaszëbszczi mòwë w òbëndze dzyszëszégò Trójmiescégò, to przede wszëszcim, chòc ni ma na to za wiele dokùmeńtów, dzeje zmieszaniégò sã ji socjologòwégò i geògrafnégò òbjimù przede wszëszcim temù, że wse przejinaczëlë sã w miasta abò przedmiasta. Dzejało sã tak ze zweczajnëch socjologòwëch i gòspòdarczëch przeczënów, ale téz i dzejaniégò człowika, na przëklòd na Gduńszcim Pòmòrzim, to je téz i we Gduńskù w strzédnowiekù, w krzëżòcczëch czasach zaczął òbòwiązëwac tzw. *wendijsczi paragraf*, zakòzywający przëjimanië Słowianów-Kaszëbów do mieszcégò prawa¹⁰. Temù i pò zdegradowanim ricensko-panownëch elitów kaszëbizna zëła przédno w wiesczim òkrążim, a pò kaszëbskù blòs gòdalë lëdze, co tuwò przëjézdzałë hańdlowac. W pòzniészëch czasach Kaszëbi, co mieszkalë kròtkò Gduńska, przëcëgalë do miasta, równak tuwò sã niemczëlë.

⁴ Tamże, s. 13-14.

⁵ Temù je to Dzeń Jednotë Kaszëbów.

⁶ J. Bòrzëszkòwsczi, *Historia Kaszëbów*, [w:] J. Bòrzëszkòwsczi, J. Mòrdawsczi, J. Tréder, *Historia, geògrafia, jãzëk i pismienizna Kaszëbów*, pòd red. J. Mòrdawszcégò, Gduńsk 1999, s. 20.

⁷ J. Treder, *Historia kaszubszczyzny literackiej. Studia*, Gdańsk 2005, s. 11.

⁸ J. Bòrzëszkòwsczi, *op. cit.*, s. 27.

⁹ J. Treder, *op. cit.*, s. 11.

¹⁰ J. Bòrzëszkòwsczi, *op. cit.*, s. 28.

Czësto kaszëbsczé gôdcki przëmiarowò długò ùtrzymałë sã w òbëndze dzysészégò Sopòtu, co mieszczé prawa dostòł dopiërze w 1901 rokù, a wedle Stefana Ramùlta jesz w 1899 rokù Kaszëbi robilë 24% mieszkãnców Sopòtu¹¹.

Nòdlëzi czësto kaszëbsczé gôdcki zëlë w Gdini, bò tuwò bûdowanie bôtowiszczã sã zaczãło dopiërze w 1921 rokù, a mieszczé prawa Gdiniã dostała w 1926 rokù. Do dzysò mieszkają w Gdini przindnicë rodów kaszëbszczëch rëbòków i gbùrów, zamieszkónëch tuwò òd nòdòwniészëch czasów. Westrzód *Pòmòrszczëch tekstów* F. Lorentza z pòczãtkù dwadzesztégò stalatégò¹² i w *Jãzëkòwim atlasu kaszëbiznë i sãsednëch gòdków*¹³ z piãcdzësãtëch lat tegò stalatégò je wiele gòdków zebrónëch z Gdini i òkòlnëch wsów, co dzysò sã dzëlama miasta. Mòlowim pùntkã *Atlasu* bëł na przëklòd westrzòdk miasta, dze przë dzysészim ùlicë Waszyngtona mieszkalë rëbòcë. Jiny pãntk *Atlasu* bëł na dzysészim Grabówkù – przòdë ten dzël krótkò Chiloni sã nazëwòł Barnòrda – gde westrzód pòszëtników bëła mòja cotka, sostra mòji starczy, Lëna Samp (Helena Samp)¹⁴.

Ò dównëch gdińszczëch Kaszëbach pisze téz słowòrz Sëchtë¹⁵. Sãsadzë nazëwalë gdinianów *wszany gdinianie*, *wszany gdińczanie* abë *Szadé Klòszi*, bò bëłë biédny i lëchò jedlë¹⁶. Rëbòcë z Pùcczi Hòwindzi nazëwalë gdińszczëch rëbòków *Gnójcë*¹⁷, *Gnojòcze* lub *Srójcë* temù, że robilë w niedzielã, a téz króm rëbaczeniò zajimalë sã gbùrstwã (pòr. *Më tu z Rëbòków z rëbakamë z Gdini nigdë sã nie bratalë bo to bëłë Srójcë*¹⁸).

Jesz na zòczãtkù XX stalatégò wiòldzi dzël dzysëdzégò Trójmiescò leżòł w òbëndze zbiërnëch kaszëbszczëch gòdków. Jakò to bëła kaszëbizna, nòwicy dówò badërowanië F. Lorentza¹⁹. Ten wiòldzi badëra kaszëbiznë pòdzëlił wszëtczë kaszëbsczé partë na karna: nòrtowi i pòlniowi, a westrzód nich na 76 gòdków. Z tegò je widzëc, że w òbëndze dzysészégò Trójmiescò lëdze gòdalë 16 gòdkama, westrzód nich 11 to nordowò kaszëbizna, a 5 – pòlniowò. Grańca midzë nordowã a pòlniowã kaszëbiznã przëchòdała w òbëndze dzysészégò Gduńska.

¹¹ J. Mordawski, *op. cit.*, s. 13.

¹² *Teksty pomorskie (kaszubskie)*. Zebrał Dr. F. Lorentz. Z mapã, Kraków 1924 [tom wstëpny].

¹³ *Atlas jëzykowy kaszubszczyzny i dialektów sãsednich*, oprac. pod kier. Z. Stiebera (tom wstëpny, t. I–VI) i H. Popowskiej-Taborskiej (t. VII–XV), Wrocław 1964–1978.

¹⁴ *Atlas jëzykowy kaszubszczyzny i dialektów sãsednich*, tom wstëpny, oprac. pod kier. Z. Stiebera Wrocław 1964.

¹⁵ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967–1976.

¹⁶ Tamzë, t. I, s. 315–316.

¹⁷ Tamzë, s. 330.

¹⁸ Tamzë, t. V, s. 141.

¹⁹ *Teksty pomorskie (kaszubskie)*...

Do nordowi kaszëbiznë rechùje Lorentz wszëtczé gôdcki dzysësi Gdini, Sopòtu, a téz chwaszcziną gôdkã, co nią gôdalë w dzysësi Óowie²⁰, a pòstałë dôwné wse, dzys dzële Gduńska, gôdalë pòlniową kaszëbizną²¹. Westrzód nordowëch gôdków, co nima gôdalë w òbëndze dzysësi Gdini, bëłë bëlôcczé, niebëlôcczé i mieszoné gôdcki. Na przëklôd w sami Gdini i Òksëwim lëdze gôdalë òksëwską gôdkã, a mieszonyma gôdkama gôdalë na Grabówkù (grabòwskô gôdka) i na Witominie (witomińskô gôdka), a w dzysëszim Gduńskù w òbëndze ùniwersytecczich bûdinków lëdze gôdalë pòlniowòkaszëbską òlëwską gôdkã, chtërna jesz bëła ùziwónô w Brätowie.

Z tegò je widzec, że przed drëgą swiatową wòjnã pò kaszëbskù sã gôdało w tim dzëlu dzysëszëgò Trójmiësco, co nôleżôł do Pòlszi, a téz na wzenikòwi òbëndze Wòlnégò Miasta Gduńska²², znóné téz bëło rzeczenié *òlëwsczi Kaszëbi*²³.

Równak w òbëndze Wòlnégò Miasta Gduńska w midzewòjnowym czasie i òbczas drëdzi swiatowi wòjnë Niemcë przeprowòdzëlë òstrą geramnicacëjã, tak że pò pròwdze w kùńcu wòjnë nie sygało tam Kaszëbów²⁴.

Kaszëbi zaczãlë przejeżdzac do Gduńska i całëgò Trójmiësco pò zakùnczenim wòjnë. W òbëndã dôwnégò Wòlnégò Miasta Gduńska przëcëgalë przede wszëszcim Kaszëbi z westrzëdnëch Kaszëb (kartëszczégò pòwiatu) i pòlniowëch Kaszëb (kòscërszczégò pòwiatu)²⁵, a w Gdini téz z pòwiatu wejrowszczégò²⁶. W Gdini, jak ju bëło rzekłë, Kaszëbów bëło wiele ju przed wòjnã, a i w rokù 1945 Kaszëbi robilë 30% gdińszczëch robòtników²⁷. Badërowie *Jãzëkòwégò atlasu kaszëbiznë* napisalë, że w piãcdzesãtëch latach XX stalatégò rodné lëdztwò przënòmni w jaczims dzëlu mieszkało jesz w Kòkòszkach, Matarni, Klòkòwie, Óowie i Wiòldzim Kackù, a w Brätowie, Òwczarni i Kòlibkach mieszkalë ju nalecałi Kaszëbi²⁸.

Migracjò Kaszëbów do Trójmiësco trwò pò pròwdze do dzysò. Równak jëzle jidze o Kaszëbów, co zamieszkalë pòzni, nié prosto pò wòjnë, ni ma wiédzë, jak wiele jich bëło²⁹, temù, że nìcht nie robił w ti sprawie badërowaniégò. Ni ma téz wiédzë, jaczima gôdkama gôdalë ti Kaszëbi, chòc z drëdzi stronë znónô je pròwda, że w miesce zaczinalë òni gadac przede wszëtczim pò pòlskù, a pò kaszëbskù gôdalë blòs ze swòjima doma.

²⁰ Tamże, s. XXVI–XXXVII.

²¹ Tamże, s. XLVII–XLVIII.

²² M. Latoszek, *op. cit.*, s. 74.

²³ F. Mamuszka, *Kaszubi oliwscy. Szkice z dziejów Polonii oliwskiej w latach od około 1850 do 1945*, Gdańsk 1980.

²⁴ H. Popowska-Taborska, *Kaszubszczyzna. Zarys dziejów*, Gdańsk 1980, s. 19.

²⁵ J. Mordawski, *op. cit.*, s. 37.

²⁶ *Atlas językowy kaszubszczyzny...*, s. 230.

²⁷ J. Mordawski, *op. cit.*, s. 37.

²⁸ *Atlas językowy kaszubszczyzny...*, passim.

²⁹ M. Latoszek, *op. cit.*, s. 74.

Kùli Kaszëbów mieszkô dzysô w Trójmieście?

Wedle szacowónëch badérowaniów socjologa Marka Latoszeke z lat òsmëdziesiątëch XX stalatégò (jakno rozeznanié kaszëbskòscë przëjął òn kaszëbską autoidentifikacją) w Trójmieście mieszkô 109 tësacy Kaszëbów i pół-Kaszëbów, co robi 14% mieszkańców Trójmiestégò i 21% wszëtczëch Kaszëbów³⁰. Wedle juwernëch badérowaniów geògrafa Jana Mòrdawsczegò z lat 1997–2004 w Trójmieście mieszkô kòle 134 tësace Kaszëbów i pół-Kaszëbów, co robi 18% mieszkańców Trójmiestégò i 24% wszëtczëch Kaszëbów³¹. Rezultatë tich badérowaniów, chòc nié taczé same, nie jinaczą sã mòcno, temù mòże sã zgòdzëc, że w Trójmieście mieszkô wicy jak 100 tësacy Kaszëbów.

Z tegò je widzec, że Trómiesté to nôwikszô zbiérëzna Kaszëbów. Nôwicy Kaszëbów i pół-Kaszëbów w Trójmieście i na całëch Kaszëbach mieszkô w Gdini, wedle Jana Mòrdawsczegò – 81 tësacy, co robi wicy jak 30% całégò lëdztwa miasta. Drëdzi je Gduńsk, gdzie sã rechuje 47 tësacy Kaszëbów i pół-Kaszëbów, co robi 14% lëdztwa miasta, a w Sopòce mieszkô mni jak 6 tësacy, co robi 14% lëdztwa miasta³².

W Gdini nôwicy Kaszëbów je w Wiczlënie, blëskò 90% mieszkańców, a wicy jak pòłowa mieszkańców je jich w Wiòldzim Kackù i Chiloni. Przëmiérzno mało Kaszëbów mieszkô w Kamianny Gòrze i na rzmie sw. Maksëmiliana³³.

We Gduńskù wedle Jana Mòrdawsczegò nôwicy Kaszëbów mieszkô w Szëdlëcach i w Òsowie, ale Kaszëbi robią tuwò blòs 25% mieszkańców. Wòrt je nadczydąc, że na trzecym placu westrzòd gduńsczëch dzélów, jeżle jidze ò lëczbã mieszkajacëch Kaszëbów, zajimò Przëmòrzé z 18% Kaszëbów³⁴.

Z tegò je widzec, że w Trójmieście pò pròwdze ni ma òbéndów z gãstą kaszëbską wnozëną, że Kaszëbi mieszkają tuwò colemało w roznëkanim. Przecygòwé zmianë pò òstatny wòjnie, w tim pòwstawanié pòsobicą nowëch mieszkaniowëch òsedlów na òbéndach, gdzie przòdë mieszkalë Kaszëbi, a téz ë taczëch òbéndach, gdzie przòdë Kaszëbów nie bëło, doprowadzëlë do tegò, że Kaszëbi i nie-Kaszëbi sã bëlno zmiészalë. Kaszëbi zamieszkalë w dównëch niekaszëbszczëch òbéndach, a nie-Kaszëbi i nalecali Kaszëbi zamieszkalë w dównëch kaszëbszczëch òbéndach. Mieszkanié westrzòd niekaszëbszczégò lëdztwa, co gòdò ùwòzòną za lepszą pòlską gòdką, ùdostòwò, że Kaszëbi zabiwają gadac pò kaszëbskù, przechòdzą na pòlską gòdkã.

Stądka czësto jiny òbròz tegò, jak kaszëbizna zëje, dówò òdpòwiësc na zapitanié, kùli lëdzy z tich, co zeswiòdczają, że sã Kaszëbama, rozmiëje pò kaszëbskù gadac i kùli z nich pò kaszëbskù gòdò.

³⁰ J. Mordawski, *op. cit.*, s. 20.

³¹ Tamże, s. 44.

³² Tamże.

³³ Tamże, s. 40.

³⁴ Tamże.

Pòkòzywô sã, że blós kòle 21% mieszkańców Trójmiescò, co sã ùznòwają jakno Kaszëbi, znaje swòjã mòwã. Jeżle jidze ò nieznajemnotã kaszëbsczi mòwë, na pierszim mòlu je Gdinia, chòc to nòwikszé òkòle Kaszëbów. W tim miesce pòlonizacjò sã zaczãła nòchùtci, bò ju w midzewòjnowim czasie. Swòji rodny mòwë nie znaje w Gdini jaż 88% Kaszëbów. W Sopòce kaszëbszczégò nie znaje 49% Kaszëbów, a we Gduńskù – 40% Kaszëbów³⁵.

Jesz gòrzi wezdri sprawa gòdaniégò pò kaszëbskù Kaszëbów w Trójmiescym. Wedle jich włòsnégò zeswiòdczeniégò pò kaszëbskù gòdò blós 9% Kaszëbów w Trójmiescym. Nògòrzi je w Gdini, pèrznã lepi w Sopòce, a nòlepi we Gduńskù, gdzie gòdò pò kaszëbskù jaż 30% Kaszëbów, co sã przèznòwają, że sã Kaszëbama. Równak co dzén gòdò pò kaszëbskù ju le 3% Kaszëbów w Trójmiescym, to je 1/3 z tich, co gòdają pò kaszëbskù. W całoscë ni ma taczëch Kaszëbów w Sopòce, a nòwicy je jich we Gduńskù, gdzie 11% Kaszëbów co dzén gòdò pò kaszëbskù. Równak w Trójmiescym jaż 56% Kaszëbów, co rozmiejã gadac pò kaszëbskù, nie gòdò tą mòwã nijak; w Sopòce to robi 80%, w Gdini – 55%, we Gduńskù – 50%³⁶. Ni ma badérowaniów, jaką kaszëbską gòdkã gòdają Kaszëbi w Trójmiescym, ni ma wiedzec, czë sã to jaczészé gòdczi (jaczë?), czë lèterackò kaszëbizna.

Mòże sã leno domëslac, że znajemnota lèteracczi kaszëbiznë je w Trójmiescym, w przérównanim z jinëma òbéndama Kaszëb pasowno wiòlgò w pòkòlenim dorosłëch, a pasowno mòlò w pòkòlenim szkòlny òtroczëznë. W Trójmiescym doch dzieją kaszëbszczé stowòrë, w tim przede wszësczim partë Kaszëbskò-Pòmòrszczégò Zrzeszeniò, a westrzód młodszych – Karno Sztudirów *Pomoraniò* i je dosc tëlë kòscòłów, co sã w nich òdpròwiò msze z kaszëbską lèturgią³⁷. Z tegò je widzec, że w Trójmiescym je dosc wiòldzé karno lëdzy, co mają chãc i mòzłëwòtã, abë bëc wësélòczama i dostòwòczama tekstów w kaszëbsczi mòwie, tak swiecczëch jak i nòbòznëch. W Trójmiescym czãscy jak w inëch òbéndach Kaszëb mùsi to bëc lèterackò kaszëbizna, mòże czasã je òna blëzi gòdków, skądka pòchòdzą ti, co nią gòdają. Brëkòwanié lëdowëch kaszëbszczëch gòdków w ùrzãdowëch i nieùrzãdowëch jeleznoscach w Trójmiescym je czasã niemòzłëwé, bò wiòlgò rozmajitosc gòdków to je przëczëna, że nié wszëscë je rozmiejã i tak samo nié wszëscë mògã gadac we wszësczëch gòdkach. Tak téz na zéndzeniach w trójmieszczëch partach Kaszëbskò-Pòmòrszczégò Zrzeszeniò pò kaszëbskù rzecze sã rzòdkò, a jeżlë ju sã rzecze, to je to lèterackò kaszëbizna.

³⁵ Tamże, s. 50.

³⁶ Tamże, s. 52.

³⁷ „Pomorania”, 2009, nr 6, s. 50 (Gdinia – 6 kòscòłów: Babié Dołë, Cësowò, Òksëwié, Pògòrzé Górné, przë ùlëcë Swiãtojòńsczi, Wiòldzi Kack; Gduńsk – 5 kòscòłów: kòscòł sw. Jana, Matarnia, Piecczi-Migòwò, Òsowò, Przëmòrzé; Sopot – 1 kòscòł).

Jeżlë zôs jidze ò dzecë i szkòłowã młodżëznã, to kòl nich znajemnota kaszëbsczi mòwë nie je wiòlgò, bò w Trójmiescym je baro mało szkòłów, gdzie sã ùczy pò kaszëbskù (niewiele wicy jak 50 dzecy)³⁸.

Wòrt je téż pamiãtac, co dlò kaszëbiznë dzejają chùrë i mùzycznë karna. Chòc tuwò téż wicy je czëc ò chùrach i mùzycznëch karnach pòza Trójmiescym, znóny je chłòpsczi chùr „Kaszëbsczi Zwòn” w Gdini, a we Gduńskù wiele kaszëbszczëch piesni spiëwò Pòlsczi Kameralny Chùr „Schola Cantorum Gedanensis”.

Jeżlë ò brëkòwanim lëteracczi kaszëbiznë ni ma za wiele wiedzec w gòdce, to ò wiele wicy mòże rzec o tim szlachù kaszëbiznë w pisanim, a téż ò dzejaniach dlò pòdwëzszeniégò rolë kaszëbsczi mòwë³⁹.

We Gduńskù bëłë wëdrëkòwónë piërszë kaszëbsczi ksążczi. W 1586 r. pòkòzałë sã „Duchowne piesnie D. Marcina Luthera” tołmaczonë przez Szëmóna Krofeja, a w 1643 – „Mały Cetechism Niemiecko Wandalski abo Słowëski” tołmaczony przez pastora Michała Pontanusa ze Smòldżëna⁴⁰. Te ksążczi bëłë napisónë pò pròwdze pò pòlskù, ale je w nich wiele kaszëbskòmòwnëch felów. Tak samò we Gduńskù pòwstòł rãkòpis pòlskòjãzëkòwi dramë „Tragediò ò bógòczu i Łazarzu”, co bëła wëdrëkòwónò dopiërze w 1999 rokù. W ti dramie grò Kaszëba Sobiegraj i w jegò gòdce mómë piërszi ròz sztélizacjã na kaszëbiznã⁴¹.

We Gduńskù téż sã narodżëła kaszëbskò leksykografiò. W 1798 rokù zamieszkiò tuwò letërszczi ksydz Krzisztof Celestin Mrongòwiusz. Je òn autorã niemieckò-pòlsczych słowarzów, w chtërnëch sã nalazałò wiele kaszëbszczich słów (np. w słowarzu z 1823 rokù – 51 kaszëbszczich słów⁴²). Mrąga òstawił téż rãkòpisny zbiër 171 kaszëbszczëch słów.

W XIX stalatim kaszëbskòmòwnë tekstë czãscy pròwdac bëłë drëkòwónë nie w Trójmiescym, ale w 1850 rokù bëła wëdónò we Gduńskù „Ksążeczka dla Kaszëbów” Floriana Cenòwë, a téż jégò „Rozmòwa Polocha z Kaszëbã”⁴³. W 1899 rokù A. Majkòwsczi wëdòł téż we Gduńskù swój piërszi lëteracczi dokòz „Jak w Kòscérznie koscelnego obrele abo piãc kawalerów a jedna jedino brutka”. Òd tegò téż czasu w Trójmiescym wëchòdzy coròz wicy kaszëbszczich ksążk, nôprzód we Gduńskù i Sopòce, a pòzdni téż w Gdini.

³⁸ J. Mordawski, *op. cit.*, s. 67.

³⁹ M. Cybulski, *Kaszubszczyzna w Gdańsku*, [w:] *Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie. Miasto*, pod red. M. Świącickiej, Bydgoszcz 2006, s. 51-63.

⁴⁰ H. Popowska-Taborska, *Zabytki kaszubskie językowe*, [w:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, wyd. 2. poprawione i poszerzone, red. J. Treder, Gdańsk 2006, s. 274.

⁴¹ J. Treder, *Tragedia o bogacz y Łazarz*, [w:] *Język kaszubski...*, 266-267.

⁴² H. Popowska-Taborska, *Dzieje kaszubskiej leksykografii*, [w:] H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996, s. 15-17.

⁴³ J. Kęcińska, *Geografia życia literackiego na Pomorzu Nadiwśląńskim 1772–1920. Polski i kaszubski krąg kulturowy*, Gdańsk – Słupsk 2003, s. 61.

W tim téz času Trójmiescé to je wôzné kaszëbsczé lëteracczé i kùlturowé centróm. Lëteracczé žécé sã grupkòwało wkól wëdówónëch tuwò kaszëbszczëch gazet i cządników⁴⁴. Redaktór pòlskòmòwny „Gazety Gdańskiej” wëdówól téz kaszëbskòmòwny dodówk do ni „Družba. Pismo dlô polscich Kaszubów”. Ten sóm Majkòwsczi wëdówól téz cządnik „Gryf”. We Gduńskù od 1911 roku miała plac redakcjò *Gryfa* i tuwò téz wëszo szesc pierszëch numrów tegò cządnika⁴⁵. To bëła dlô lëdzy tamtëch czasów swójnò znanka, bò ksądz Wójcechòwsczi pisól ò Gduńskù jakno ò „prastarej stolicy Pomorza wschodniego /.../ starej siedzibie książąt pomorsko-kaszubskich /.../ głównej stolicy Kaszub jako w właściwej mu siedzibie”⁴⁶. Młodokaszëbi, jeżle jidze ò kaszëbsczé lëteracczé karna, bëłë wierã nôbarzi zrzeszony z Trójmiescym. Kò Karno Młodokaszëbów pòwstało 29 IV 1912 roku w Sopòce, a wedle statutu Gduńsk to bëł plac jegò dzejaniégò.

W Gdini w midzewòjnim jaczis czas dzejało karno pisarzów zrzeszonëch kòle cządnika „Zrzesz Kaszëbskò”. Pòchòdzëlë òni ze strzëdnëch Kaszëb, z kartëszczégò pòwiatu, ale òd pierszégò do szesnòstégò numra swój cządnik wëdowalë w drëkarni „Dziennika Gdyńskiego”.

Pò wòjnie pò pòwstanim Kaszëbskò-Pòmòrszczégò Zrzeszeniò z sedzbą we Gduńskù baro wòzny bëł „Biuletyn Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego”, co sã pòzni wëòrtowól w „Pomeraniã”, wëchòdzącą do dzysò. Cządnik dërzeniowo redagòwóny je pò pòlskù, ale drëkòwóné sã tu téz kaszëbscze tekstë, na przëklòd w szescdesatëch i sëtmdzesatëch latach ùkòzowalë sã w nim felietònë Jana Trepczika „Nórcëk Kaszëbsczy”. W dzewiãdzësatëch latach XX stalatëgò wëchòdała téz we Gduńskù wëdówónò przez sztudirów z karna „Pòmòrania” blòs kaszëbskòmòwnò „Tatczëzna”, a pòzni – „Òdroda”, wëòrtowónò w „Kaszëbską Òdrodã”.

W kaszëbsczy kùlturowi rësnoce wòzné sã téz trójmiesczé wëdowiznë.

Òsoblëwò rechùje sã tuwò òd 1970 roku wëdowizna przë gduńszim parce Kaszëbskò-Pòmòrszczégò Zrzeszeniò, bò stądka wëchòdzą przede wszëszcim kaszëbskòmòwné tekstë. W ti wëdowiznie wësłë wznowieniò kaszëbsczy lëteracczi klasyczi, na przëklòd *Ò panu Czòrlińscim, co do Pùcka pò secë jachòł* H. J. Derdowsczégò (1976), *Žécé i przigòdë Remùsa A. Majkòwsczégò* (1974), *Kaszëbsczé spiwë* L. Heyczy (1978), *Zemja kaszëbskò* A. Bùdzësza (1982), a téz i debiut młodëch tedë pisarzów, przede wszëszcim pòetow, na przëklòd Kristinë Mùzë (tomik wiërzctów *Mamòta*, 1981), Jana Walkusza (tomik wiërzctów *Kańta nòdzeje*, 1981), Stanisława Pestczy – pòd tacewnym mionã Jón Zbrzëca (tomik wiërzctów *Wizrë ë duchë*, 1986), rzòdzy prozajików, na przëklòd Jana Drzeżdżóna (tomik òpòwiòdaniów *Dzwónnik*, 1979) i Stanisława Janczi

⁴⁴ J. Treder, *Kaszubszczyzna w prasie*, [w:] *Język kaszubski...*, s. 118-119.

⁴⁵ J. Borzyszkowski, *Aleksander Majkowski (1876-1938). Biografia historyczna*, Gdańsk – Wejherowo 2002, s. 343.

⁴⁶ Tamże, s. 339.

(pŏwiesca *Łiskawica*, 1988–1989) W wędowiznie KPZ wészłë téż kaszëbskŏmŏwné dokŏzë dlŏ mŏłëch dzecy, na przëklŏd *Nenka Roda i ji dzŏtczi* A. Nŏgla, *Ūklŏdk dlŏ dzŏtk* Jana Trepczika, dlŏ përnã starszëch, ju szkŏłowëch, jak *Ūrënamlë* Jŏzefa Ceynowë, a téż kaszëbskŏmŏwné wiërztnice, jak *Poezja rodnej mowy* Jerzëgŏ Sampa. W 1981 rokù w zrzeszeniowi wędowiznie ùkŏzãłë sã dwie wŏznë ksãżczë, wiele pŏmŏcné w ùczbie kaszëbiznë: *Kaszëbskŏ gramatika* Edwarda Brezë i Jerzëgŏ Trédra i *Słowŏrz kaszëbskŏ-pŏłsczi* razã ze *Słownikiem polsko-kaszubskim* A. Labudë, a trzënŏsce lat pŏzni, w 1994 rokù wészëdł w 2 tomach *Słownik polsko-kaszubski* Jana Trepczika.

W latach 1957–1989 kaszëbskŏmŏwné dokŏzë bëłë wędowŏnë téż w Mŏrsczi Wędowiznie (ji sedzba bëła nŏprzŏd w Gdini, a pŏzni do dzysŏ we Gduńskù), na przëklŏd *Wiersze i frantŏwci* A. Majkŏwsczëgŏ czë wiërztnica *Modra kraina*, a pŏ 1989 rokù dziejãją nowé wędowiznë, co òglŏszãją kaszëbskŏmŏwné dokŏzë, a westrzŏd nich Wŏjcecha Czedrowsczëgŏ *Kara Remusa*, *Arkun* i *Czec*. Z ti wędowiznë òkrŏm tekstŏw kaszëbsczë lëteracczi klasyczi, debiutŏw mŏłdëch ùsŏdzcŏw, wészłë téż wŏznë dokŏzë dlŏ normalizacjï kaszëbiznë: E. Gŏłãbka *Wskŏzë kaszëbsczëgŏ pisënkù* (1997) – normatiwny radzëszk; téż tegŏ autora *Kaszëbsczë słowŏrz normatiwny* (2005) – pierszi tegŏ ōrtu w kaszëbiznie; S. Ramułta *Słownik jëzyka pomorskiego czyli kaszubskiego, scalony i znormalizowany przez Jerzego Tredera* (2003). W wëdanim ōstatnëgŏ dokŏzu *Czec* wëspŏłrobila z wędowiznã Gduńszëgŏ Ūniwersytetu, a téż z wędowiznã Mùzeùm Kaszëbskŏ-Pŏmŏrsczi Pismieniznë i Mùzyczi w Wejerowie.

Wŏznë kaszëbskŏmŏwné dokŏzë wészłë téż w jinëch trojmieszczëch wędowiznach, co nie wëdŏwãją blŏs kaszëbszczëch ksãżkŏw. Na przëklŏd w wędowiznie M. Rożak wészëdł w 1999 rokù dwùmŏwny pŏłskŏ-kaszëbsczë ùczbŏwnik *Historia, geografia, jëzyk i pismiennictwo Kaszubŏw / Historia, geografia, jãzëk i pismienizna Kaszëbŏw* Jŏzefa Bŏrziškŏwsczëgŏ, Jana Mŏrdawsczëgŏ i Jerzëgŏ Trédra, a dzãka Fundacjï *Dŏr Gduńska* mŏmë *Kaszëbsczë abecãdłŏ, twŏj pierszi elementŏrz* (2000) W. Bŏbrowsczëgŏ i K. Kwiatkŏwsczi.

Jeżlë jidze ō normalizacjã kaszëbsczëgŏ pisënkù, wiele ùdbŏw pŏwstało w Trŏjmiescym. W Sopŏce pŏwstŏł pisënk F. Lorentza, a w rokù 1974 przë Kaszëbskŏ-Pŏmŏrsczim Zrzeszenim pŏwstała Kŏmisjŏ dlŏ Normalizacjï Kaszëbsczëgŏ Pisënkù z prowŏdnicã E. Brezã i sekretŏrã J. Trëdrã, a ji ùstanowieniŏ wészłë w 1976 rokù (drëdzi wëdŏwk 1984) w wędowiznie Gduńszëgŏ Partu KPZ. Te wskŏzë pŏprawionë 13 V 1996 rokù sã wŏznë do dzysŏ.

Trŏjmiescë je téż w przŏdkù we wprowadzanim kaszëbiznë do jinëch mediŏw.

Prŏwdac w radiu⁴⁷ kaszëbizna pŏkŏza sã dzãka Toruniowi ju w midzewŏjnowim czasie, ale pŏ drëdzi swiatowi wŏjnie dosc tëlë dziejała w gduńszëch rozsëlŏczu Pŏłszëgŏ Radia, skãdka szlë w swiat kaszëbskŏmŏwné slëchŏ-

⁴⁷ J. Treder, *Kaszubszczyzna w radiu i TV*, [w:] *Jëzyk kaszubski...*, s. 119.

wiszczą. Dzysdnia nié leno Radio Gduńsk wësélô kaszëbskò mòwné programë, ale prawie tuwò je nadòwóno publicystnò programa „Na bòtach i w bòrach”.

Jeżlë jidze ò kaszëbiznã w telewizji, to w tim je widzec wiòlgò rolò Gduńska. Np. w rokù 1985 Telewizjò Gduńsk nadała film wedle pierszegò dzëła arcëdokòzu A. Majkòwsczegò „Żécé i przigòdë Remusa”. Od lepińca 1990 rokù róz w tidzeniu nadòwónò je w wikszim dzëlu kaszëbskò mòwnò programa „Rodnò Zemia”, a téż òd niedòwna „Tedë jò”.

W Trójmiescym narodzëtë sã ùdbë wpròwòdzeniò kaszëbiznë do Jinternetu⁴⁸. Kòmpùtrowi sztandard kaszëbsczegò pisënkù i pierszą fulną kaszëbskò mòwną programã òbrobił Stanisłòw Geppert, absolwenta Gduńszci Politechniczi. Geppert stwòrził téż kaszëbsczi jinternetowi serwis „Nasze Kaszëbë”. To dzejanié doprowadzëło do wpròwèdzeniò òznaczkù CSB dlò kaszëbsczi mòwë przez Bibliotekã Kòngresu USA. W ògłosłowiańszcë spòdlé wpròwòdzył kaszëbiznã Serba, dr Duzan-Vladislav Paždjerski z Gduńszcégò Ùniwersëtetu, przez ùsadenië jinternetowi stronë „Rastko-Kaszuby”. Òd rokù 1999 w Bibliotece Pòlsczi Lëteraturë w Jinternece je do przeczëtaniëgò roman A. Majkòwsczegò „Żécé i przigòdë Remusa”, co sã stało dzãka profesorowi UG Markòwi Adamcowi.

W mòlim dzëlu je widzec w Trójmiescym brëkòwną wersëją pisóny kaszëbiznë. We Gduńskù je sedzba Nòczelny Radzëznë KPZ, temù tuwò sã twòrzi nowicy tekstów, co sã tikają ji dzejaniò, np. róczbë, òdkòzë czë leżnoscowé żëczbë. Równak np. nòdpis na zrzeszeniowim sztãpkù czë nadrëczy na firmòwim papiorze Zrzeszeniò jesz nie tak dòwno miałë blòs pòlskò mòwną pòzwã, bò kaszëbską pòzwã ti stowòrë dzejarze ùródzëlë dopiërce pò 2000 rokù. Tak téż spòdlowò je pòlskò wersëjò Biuletinu Radzëznë Kaszësczegò Jãzëka, a kaszëbskò wersëjò to je blòs przelòzënk.

Mało téż je widzec kaszëbiznã w nòdpisach na bùdinkach, ùlëcach i towarach⁴⁹.

Nieròz na etikétkach, na aùtołach i na nasziwkach ùnifòrmów robòtników mòże nalezc kaszëbsczë słowò „Stolem”, bò taką pòzwã òd miona legendowégò kaszëbsczegò heroja wżãła so zastawnò firma z Trójmescégò. Inëch kaszëbsczich nòdpisów ni ma za wiele, np. na bùdinkù wiòldzëgò krómù „Madison” na dòwnym Kaszëbsczim placu we Gduńskù òsta òdkrëtò tòblëca z nòdpisã ò tim w sztërzëch jãzëkach: pòlsczim, kaszëbsczim, niemiecczim i anielsczim: *Aktualny przebieg ulic / Dawny Targ Kaszubski / Ulice obecnie nieistniejące // Dzysdniowi przechòdënk darzëców / Dòwny Kaszëbsczi Tòrg / Darzëce, co jich dzysò ni ma // Present street grid / Old Kashubain Market / Streets no longer*

⁴⁸ P. Szczypta, *Kaszubszczyzna w Internecie*, [w:] *Jëzyk kaszubski...*, s. 115.

⁴⁹ E. Rogowska-Cybulska, *Kaszubszczyzna w szacie informacyjnej miasta*, [w:] *Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie. Miasto 2*, pod red. M. Święcickiej, Bydgoszcz 2008, s. 133-146; M. Cybulski, *Kaszubszczyzna w nazwach firm w województwie pomorskim*, [w:] *Pòlsczyzna Mazowska i Podlasia, cz. X: Pòlsczyzna miast i miasteczek*, pod red. H. Sędziak, Łomża 2006, s. 103-116.

*existing // Gegenwärtiger Straßenverlauf / Ehemaliger Kaschubischer Markt / Gegenwärtig nicht bestehende Straßen*⁵⁰. Kaszëbskòmòwny tekst je téż widzec w Gdini, na nòrce ùlëców Żeromsczégò i Derdowsczégò na tòblicë z leżnoscë 40 roczëznë założeniô KPZ je tã nôdpis: *W TIM / BUDINKU / 28 X 1956 ZAKŁÓDĚLĚ / ZRZESZENIE KASZUBSKIE / JEDNOTA NORDOWĚCH PARTÓW / KASZĘBSKO-POMORSZÉGO ZRZESZENIÓ / GDĚNIÓ W 40 ROCZĚNĀ*⁵¹. Rolno-towarowi ùtròp mô kaszëbską pòzwã „Rënk”⁵² i temù widzime tã pòzwã na reklamòwëch tòblëcach w òkòlim. W wiòldzim krómie firmë Leroy Merlin na przedmiescym Gduńska kòl pòlsczych są i kaszëbszcë nôdpisë: *Serdecznie witamy // Serdeczno witómë i Zapraszamy ponownie // Zapròszómë jesz róz*⁵³. Równak taczich tekstów wicy môże widzec w krómach i ùrzãdach w kaszëbszczich miastach i miastkach pòza Trójmiescym. Ni ma téż w Trójmiescym kaszëbskòmòwnëch wersjów pòzwów ùlëców. Równak w wikszoscë trójmieszczich krómów môże kùpic towòr z kaszëbską pòzwã, np. piwò „Remùs”, kòrnus „Kaszëbsczy Gryf”, gùrczi abò „Óstri Mòzdrech Kaszëbsczy”⁵⁴. Nadto na ùlëcach czasã môże nalezc tòfelczy z kaszëbsczim Grifã i nodpisã „Kaszëbë”.

Jak zdrzec na kaszëbiznã w Trójmiescym, jaczi je ji stón? Przede wszëszczim mùszi rzec, że pò rokù 1989 zwikszeło sã znaczenié kaszëbszczimòwë, chtërna z dialektu stówò sã apartnym jãzëkã (*in statu nascendi*). Dzãka rozmajitim dzejanióm lëdzy Kaszëbskò-Pòmòrszczégò Zrzeszeniô kaszëbizna je wicy widzec w Trójmiescym, a kaszëbskòmòwny gduńczenie, gdinianie i sopòcanie coròz czãscy nie wstidzã sã pò kaszëbskù glosno gadac. Wëdówò sã, że cygnãcò sã òd niepamiãtnëch czasów tendencjò zmiészaniô sã òbjimù kaszëbiznë przede wszëtczim we Gduńskù, ale téż i w całim Trójmiescym ùstãpiwò, a nawetka czasã rosce òbjim kaszëbiznë.

Równak nie dôwò pòkù to, że ta òdroda kaszëbiznë stówò sã we wikszim dzëlu dzãka lëdzóm, co przëjachalë do Trójmiescégò z bùtna, a nié dzãka tim kaszëbszczim mieszkãncóm Trójmiescégò, co tuwò mieszkajã òd pòkòleniów. A jesz barzi nie dôwò pòkù to, że westrzód tich lëdzy ni ma za wiele młòdëch. Tak téż, chòc jeleżnosc kaszëbiznë dzysò je dzyrzkò lepszò jak przòdë, przindnota kaszëbszczi mòwë w Trójmiescym przënòszò strach, bò wedle słów Jaromiry Labuddy: *Mòwa – to je dësza lëdù: / Chto jã stracył, stracył siebie!*

⁵⁰ Tamże, s. 139-140.

⁵¹ Tamże, s. 139.

⁵² A. Ryłko-Kurpiewska, *O znaczeniu kontekstu w tworzeniu nazw produktów*, [w:] *Polonistyczne drobiazgi językoznawcze I. Materiały sesji jubileuszowej Oddziału Gdańskiego Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego z 23 października 2006 roku*, pod red. J. Maćkiewicz i E. Rogowskiej-Cybulskiej, Gdańsk 2009, s. 170.

⁵³ P. Bréza, 2005, *Kaszëbizna w hiperkrómach*, „Kaszëbskò Òdroda”, nr 4, s. 3.

⁵⁴ E. Rogowska-Cybulska, *Wokół jedzenia. O kaszubskiej szacie informacyjnej związanej z wytwarzaniem i konsumpcją artykułów żywnościowych*, „Biuletyn Rady Języka Kaszubskiego”, 2009, w druku; tejeż, *Kaszubskojëzyczne teksty i gatunki o funkcji komercyjnej*, w druku.

Marek Cybulski

Kaschubische Sprache in der Dreistadt – eine soziolinguistische Charakteristik

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel bezieht sich auf die Lage der kaschubischen Dialekte, sowie auch der kaschubischen Schriftsprache auf dem Gebiet der so genannten Dreistadt (Gdańsk – Gdynia – Sopot) in der Vergangenheit und der Gegenwart. Die Ausarbeitung beinhaltet eine Charakteristik der kaschubischen Sprache in den heutigen Stadtgrenzen von Gdańsk, Gdynia und Sopot, sie schildert auch die aktuellen Angaben über die Kenntnisse und die Verwendung des Kaschubischen durch die Stadteinwohner, die sich selber als Kaschuben bezeichnen, sowie auch die Arten ihrer sprachlichen Aktivitäten (wie z.B. kaschubischsprachige Verlage, Medien, Bildung).

Der Verfasser stellt die These, dass die uralte Tendenz zur Einschränkung der geografischen und sozialen Reichweite des Kaschubentums heutzutage als gestoppt oder sogar als rückgängig gelten kann, was aber nicht den in der Dreistadt geborenen Kaschuben, sondern den Ankömmlingen aus der Kaschubei zu verdanken ist.

Eugeniusz Gòłąbk
(Chwaszczëno / Chwaszczyno)

Spiérka ò wzór lëteracczi kaszëbiznë

Ò pòtrzebie standarizacji kaszëbiznë

Czej sã zdrzi na kaszëbiznã w slédnych pòrãdziesiąt latach, widoczne sã dwa czerënczi. Jeden, to rozwój kaszëbsczi pismieniznë, bógacenié lëteracczégò i, w całoscë, kulturowégò doróbkù, a drëdżi to zamiéranie kaszëbsczi mòwë, wëchòdanié ji z ùzëtkù w codniowym żëcym. Próbùjemë to zmienic, ale zwaùtpienié czãsto bierze górã i to je przëczënë naszich zaniechaniów. Timczasã brniemë dali, robimë swòje lepszé. Kaszëbizna dlò wiele z nas jesz je czims wòżnym. Je to nasz skòrb wëniosli z dziejowëch niedolów, kulturowò i dëchòwò spòdkòwizna, jakã pragniemë przekazac do piastowaniò nowim pòkòlenióm.

Wiémë, że ne kłòpòtë z kaszëbizną sã dosc tipòwë dlò mòłëch lédów i jãzëków (etnolektów). Chtos nawetka òbliczył, kùli to taczich mòłëch etnolektów na swiece zamiérò kòzdegò rokù. Tak tej przetrwanié kaszëbiznë do dzys je rzeczą chwòlebnã. Ale zelë chcemë jesz dali jistniec, trzeba szëkac radë, jak òdwrócëc zagròzbiã całkòwitégò ùpòdkù.

Jedną ze słabòscy kaszëbiznë bëło i je wielosc dialektów, rozmajitosc gwarów. To ùtrudniwò ji ùczbã w szkòlach. Co pròwda, jaczis pòkrok w czerënkù standarizacji kaszëbiznë je widoczny.

Jò, jak na ògle je wiedzec, òd wiele ju lat biòtkùjã ò kaszëbiznã lëterackã, w miarã znormalizowónã pòd wzglãdã znank (céchów) dialektowëch (fòneticzi, mòrfologii i tipòwi słowiznë). Na pewno nie jem pierszim, chtëren zaùwaził takã pòzrebã. Próbë stwòzeniò kaszëbszczégò jãzëka lëteracczégò pòjòwialë sã òd samégò pòczãtkù, tj. òd w pòłowë XIX w. Sto lat pòzni riwalizowalë ze sobã ju trzë czë sztërë òdmianë dialektowé lëteracczi kaszëbiznë: nocnokaszëbskò, pòłniowòkaszëbskò, wëstrzédnokaszëbskò – ta òstatnò wëstãpòwa jesz w wersji „zrzeszińsczi”, chtërnã wërózniwalo stosowanié wiele neologizmów, archajizmów i apartnëch fòm jãzëkówëch wzãtëch z dialektów nocnokaszëbszczich.

Dzys dnia, czej kaszëbizna je tam sam nauczónò w szkòlach i ùziwónò w kòscelnëch nòbòżënstwach, widzec je jesz wërazni, jaczé znaczenié mò standarizacji kaszëbiznë. Ceszã sã, że mògl jem sã przëczënic do pòkrokù w tim czerënkù.

Dialektowé znanczi lëteracczi kaszëbiznë bédowóné we *Wskôzach pisënkù*

Mòje zdanié na temat tegò, jaczi dialekt pòwinien bëc pòdstawã kaszëbiznë lëteracczi jò głoszą òd dosc dòwna, m.jin. we *Wskôzach kaszëbszczégò pisënkù*¹.

Tu pòwtórzã, że pòdług mie za ji pòdstawã trzeba, przëjimnac dosc szerok pòjãti dialekt westrzëdnokaszëbsczi, kãsk „przesëniãti” w stronã nordë², gdzie sã zachòwało wicy dòwniészich apartnoscy jãzëkówëch. Takò, szerokò pòdstawa dialektowò mò sluzëc temù, zebë òd razu jak nôwiksi dzël Kaszëbów nalôzł sã w ramach tegò lëteracczégò dialektu.

W bédowónym przeze mie mòdlë (wzorze) lëteracczi kaszëbiznie, niechtërne znanczi jãzëkówë, barzi pòwszechné w dzysësi kaszëbiznie, czë pòdkreslajãcë ji apartnosc sã preferowóné, np. 1. tip *krótczi, dludzi*, a nié *krótki, dlugi*; 2. przërostczi tipù; a) *-óny* (zamiast *-any*, *-ony*), np. *wòłóny, ùrwóny, ùriwóny* (nié: *wòłany, ùrwany* itp.); b) *-ony*, np. *robiony, łowiony, noszony, sadzony*; 3. tip: z *Bògã, z chłopã, tim wòzã, pòlã*³ (zamiast: *-em*) – ta slëdnò znanka je tipòwò barzi dlò nordë (tëż dlò niejistniejącégò ju dialektu słowińszczégò); 4. kùnòszk *-elë* czasników przeszłégò czasu wielny (mnodzi) lëczbë (w słowach np. *gralë, jachelë*), przed *-alë* (*gralë, jachalë*); 5. kùnòszk *-ma* dlò rzeczowników we wielny lëczbie, w 5. przëpòdkù, np. (tima) *òknama, dwierzama* (w dialektach tëż: *-mi, -më*).

Róznicë w wëmòwianim samòzwãkù *ò* – dòwnégò *a* dludzégò, w rozma-jitëch gwarach (jakno: *ò, o, e*) dżinã w pisónëch tekstach. Jinszé drobné różnice mòzëmë ùznawac za dopùszczalnë òbòcznoscë, jaczé jistnieją w kòzdim jãzëkù.

Pòza wëzi òkreslonyma grańcama òstónã te dialektë, chtërnëch wërãzësté znanczi sã nie do pògòdzeniò ze znankama tegò westrzëdnokaszëbszczégò dialektu – m.jin. bëlaczenié i wëmòwã nosówczi przëdny jakò *ę* w gòdkach spòd Swòrzewa, Żarnówca; spòlaszalé fòrmë tipù *widzòles* czë nieskaszëbioné *brzuch, kruchi, gluchi*, jaczé spòtikómë na Zòbòrach; tëż diftongòwò wëmòwa tipù *òn sejdzy / wejznie / szejdl* – na Gòchach.

¹ E. Gółąbk, *Wskòzë kaszëbszczégò pisënkù* – 1. wëdanié w 1997 r., a pòtemù w coròz to nowszich, pòprawionëch wersjach rozesłóné jinternetã, midzë jinszima ròz kòle 2000 rokù i – slëdnò wierã w 2007 r. Wskòzë te sã zgòdné z ùstaleniami Kòmisji Pisënkòwi, pòwòlony przë ZK-P (1996 r.) i nawiãzëją do pòprzëdnò òbòwiazëjącëch *Zasad pisowni kaszubskiej* (2. wëdanié w 1984 r.). Ju w *Zasadach* nalazłë sã zalëceniã w sprawie preferowaniò niechtërnëch znank dialektowëch, co bëło krokã w stronã barzi znornalizowóny, standardowi kaszëbiznië.

² Nizi piszã, jaczé znanczi sã preferowóné w tim lëteracczim dialektie.

³ Jistnieje jesz kùnòszk tipù *-im*, stosowóny przë rzeczownikach nijaczégò òrtu, pòjedynczny lëczbë, np. *pòdwòrzim* (*pòdwòrzã*), *pòlim* (*pòlã*) – w gwarach pòlniowòkaszëbszczich kùnòszk *-im* òbsługiwò tëż chłopczi òrt, np. *chłopim, Bòdżim*.

Practiczné stosowanié bédowónégò przeze mie mòdła (wzoru) lëteracczi kaszëbiznë

Tegò tipù standarizowóną kaszëbiznã, òpisóna we *Wskôzach* jem zastosowól w *Kaszëbsczim słowôrzu normatiwnym*⁴ i w ksążkach przez siebie redagówónëch⁵. Jednak nie znaczy to, że òd razu w sprawie standarizacji kaszëbiznë zapanowała pòwszechnò zgòda.

Wëdanié *Wskôzów* i *Słowôrza normatiwnégò* przez òficynã Wójcecha Czedrowszczégò świòdczi, że òn òd pòczãtkù rozmiòł jak wòznò je kwestió normalizacji kaszëbiznë. Tak samò pòpiarl mie w ti sprawie prof. Jerzi Tréder, chtëren przezéròł mòje *Wskôzë* przed wëdanim jich w fòrmie ksążeczczì. To òn mie pòdsënął mësl spòrządzeniò *Słowôrza normatiwnégò*. Prof. J. Tréder przëczënił sã do normalizacji kaszëbiznë. Òn je m. jin. autorã kaszëbsczì wersji tekstu ksążczì *Historia, geografia, jëzyk i piśmiennictwo Kaszubów*⁶ i transkripcji (na nowi pisënk) scalonégò (z dwóch tomów) *Słowôrza* S. Ramùlta⁷.

Drëchã, chtëren òd wiele lat mie wiérno towarzi w ùdbie normalizacji kaszëbiznë, je Eugeniusz Prëczkòwsczi. To wëstrëdnokaszëbsczé mòdło kaszëbiznë stosëje òn w ksążkach przez siebie redagówónëch i wëdówónëch, np. w mòdlëtwnikach *Më trzimómë z Bògã, Dlò Was Panie*, czë w ùczbòwnikach Danutë Pioch.

Na ògle mòzëmë rzec, że w slédnëch latach widoczné je dążënié do wëzbiwaniò sã gwarowëch apartnoscy przez piszącëch Kaszëbów. Równak do pełny zgòdë w ti sprawie jesz je dalek. Jãzëkòwé ùjednoòrtniënié tekstów pisónëch je czãsto le zaslëgã redaktorów prowadzącëch czãdniczi, taczé jak niejistniejącò (?) ju „Òdroda” czë wëchòdającé tej sej pismiona „Zymk” i „Zwónk”. A w pesymisticznym tónie bë mógł rzec, że wszëtkò òstało pò stòrëmù. Tzn. w kaszëbiznie autorów z pòlnia czë nordë wcyg jesz widoczné sã tamtészé znancy dialektowé, co pròwda łagòdzone przez pisënk. A leno autorzë pòchòdzący z wëstrzòdka Kaszëb piszą kaszëbizną „lëterackã”, tj. w practice swójim, wëstrëdnokaszëbsczim dialektã...

⁴ E. Gòłąbk, *Kaszëbsczì słowòrz normatiwny*, Gduńsk 2005 – Je w tim słowòrzu niemało błãdów „redakcyjnych”, do jaczich zajistnieniò przëczënił sã pòspiech (przë robòce nad słowòrza òn mie sã coròz barzi „rozròstòł”, a wëdòwca, Wójcech Czedrowsczì nalinòł, zëbë òddac mù czim rëchli tekst do publikacji, bò sã òbòwiòł, że ksążka badze za grëbò i za drogò).

⁵ M.jin. w: H. Héwelt, *Nie òdëndã bez pòzëgnaniò* (1996), B. Jażdzewsczi, *Wspòmniënia kaszubskiego gbùra*, cz. III (1999) i tegò samégò autora *Jòrmark w Bòrzëszkach* (2003), A. Chrabkòwsczi, *Jak jò bël bògati* (2007), w „mòji” *Knédze Psalmów* (1999) i w lekcjónarzu *To je słowò Bòzë* (2007).

⁶ J. Borzyszkowski, J. Mordawski, J. Treder, *Historia, geografia, jëzyk i piśmiennictwo Kaszubów / Historia, geògrafia, jãzëk i pismienizna Kaszëbów*, Gdańsk 1999.

⁷ *Słownik jëzyka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizowál Jerzy Treder według wydania Akademii Umiejëtnošci z r. 1893 i Polskiej Akademii Umiejëtnošci z r. 1993, Gdańsk, 2003.

Pò rozpòczãcym nõuci kaszëbiznë w szkòłach pòjawił sã problem: jaczi kaszëbiznë ùczëc? Tak sã zložëło (chòc nie bëło to zamierzóné), że *Wskòzë pisënkù* i *Słowòrz normatiwny* prawie wëszlë naprocëm temù zapòtrzebòwaniu. Wëdawac bë sã mògło, że zabédowóné w nëch ksążkach mòdło lëteracczi kaszëbiznë pòwinno sã przëjac, bò je zgòdné ze zdrowim rozsãdkã. Ale kò do kòzdi sprawë trzeba lëdzy przekònac, a na to pòtrzeba czasu.

Wskòzë i *Słowòrz normatiwny* bëłë le mòja „priwatną jinicjatiwą”, temù dlò standarizacji kaszëbiznë òsta pòwòlónò przë ZK-P Radzëzna Kaszëbsczégò Jãzëka, chtërny jò bëł (a mòże jesz jem?) nõlëznikã⁸. W rostrzëgniãcach kwestii jãzëkòwëch Radzëzna dosc czãsto zatwierdzywa to, co co jem rëchli zalécòł we *Wskòzach*. Ale ò niechtërne sprawë toczyłë sã wewnãtrz Radzëznë òstré spiërczi, np. ò stosowanié krotszych przërostków słów cëzégò pòchòdzeniò tipù *-cjò*, *-niò*, zamiast dlëgszych tipù *-cëjò*, *-nijò*. W tëch diskùsjach bëł jem wspieróny przez E. Prëczkòwsczégò. Procëmnikama naszima nieròz bëłë młòdszi nõlëznicë Radzëznë, chtërny tej sej zgłòszelë téz swòje pòmëslë normalizacyjnyé. Np. w zwiãzkù z tim, że w kaszëbiznie *-ań-* wëstãpuje czãsto w mòlu òglepòlsczégò *-an-* (np. *bańda*, *kańta*, *hańdlowac* = pòl. *banda*, *kant*, *handlowac*), òni bédowelë to ùznac za regùła òbòwiazëjaca piszącëch. Czejbë to przëjac, to bë sã pòjawiłë taczé słowa jak: *ántik*, *ánticzny*, *bańdera* (*chòràdzew*), *kańdidat(ura)*, *kańticzka*, *pańtera*, *pańcer(z)*, *stańdard*, *Wańda...* Ó tim, że niechtërny nõlëznicë Radzëznë sami nie stosëją sã do swòjëch ùchwalów, jem ju pisòł w „Actach Cassubiana”⁹.

Pòrà lat temù, na kùrsu kwalifikacyjnym dlò szkòlnëch ùczącëch kaszëbiznë, padło pitanié, szcerowóné do prof. E. Brëzë, w sprawie *Kaszëbsczégò słowòrza normatiwnégò*: cżë nen słowòrz mòże bëc ùznóny za normatiwny (tzn. przëdatny jakò pòdrãcznik wskazëjący, jak pòprawno sã przënlògò pisac i wëmawiac kaszëbsczé słowa)? Òdpòwiësc Profesora bëła: „nie normatiwny, tylko autorski”... Zòs na pitanié: z jaczégò tej słowòrza szkòlny mògå kòrzëstac, òdpòwiescã bëło milczenié. Jak sã pòzni òkòzalo przëczëną „diskwalifikacji” mòjégò słowòrza przez prof. E. Brëza bëłë słowa *pãkt* i *fãkcjò*... Żebë słowòrz mògł bëc ùznóny za normatiwny, pòwinno sã – wedle Profesora – pòwòlac przë ZK-P specjalné kòlegium do òpròcowaniò taczégò dzëła.

Mòże – mësziã so – tak to pòwinno pò pròwdze wëzdrzec. Le ò kòlektiwny robòce – na przëkładze RKJ – jò ni mòm nõlëpszégò zdaniò. Tej nawetka nie darwóm sã pëtac, jak dlugò bë trwalo spòrzãdzenié taczégò słowòrza i... chtò bë to wëkònòł za darmo, tak jak jò?

⁸ Ód jaczëgòs czasu nie chòdzã na zëndzenia Radzëznë. Przëczëna mò zwiãzk z mòją recenzją ùczbòwnika pn. *Zòrno mòwë*. Prowadnik Radzëznë, prof. Edward Brëza pòczul sã òbrãzony tim, że jò ti recenzji nie wëcopòł z drëkù w „Actach Cassubiana”.

⁹ Óbaczë mój tekst pn. „*Bòle porodowë*” *kaszëbiznë lëteracczi na przëkładze ùczbòwnika „Zòrno mòwë”*, „AC”, t. X, Gdańsk 2008, s. 19-28.

Wpływ Zrzeszińców na kaszëbiznã lëterackã – zrzeszińszcë neologizmë

Nôwiksi wpływ na słowiznã stosowónã dzys w kaszëbsczi pismieniznie mielë tzw. Zrzeszińcowie¹⁰. Przed II wòjnã bëłë òni mòcno ganiony¹¹ za ùżiwanié w kaszëbskich tekstach neologizmów, archajizmów, czechizmów i w całoscë dzywnych czë rzôdczych słów. Zôs ambicjã Zrzeszińców, chtërny pisóné pò kaszëbskù artikle zamieszcziwelë w „Zrzeszë” bëło prawie pòdkreslanié apartnoscë kaszëbiznë. Nôbarzi płodnyma, żelë chòdzy ò twòrzenié neologizmów, bëłë dwajni pisarze z tegò karna: Aleksander Labùda (1902–1981) i Jan Trepczik (1907–1989). Swój doróbk słowòtwórczi zawierlë òni w słowórzach pòlskò-kaszëbskich, napisónych przez nich pòd kuńc żecégò.

Słowòrze A. Labùdë¹² i J. Trepczika¹³ sã tak pò pròwdze jedurnyma pòpùlarnyma słowórzama, jaczé dzys dnia mają na dorãdzym piszący Kaszëbi. Òba ne słowòrze noszą wërznã (zrzeszińszcë) znanczi, swiactwa temperamentu swòjich autorów. Znacznym procentowò dzél słowiznë w nich bédowóny, to sã zrzeszińszcë neologizmë, mni czë barzi zgrabné. W nen spòsòb Zrzeszińcowie wpłëniãlë znacząco na słowiznã kaszëbsczi pismieniznë òstatnich czilë-nòsce lat, ùdało sã jima spòpularizowac niejednym neologizm i archajizm¹⁴. Te neologizmë czë słowa pòdachajizowóné sã dzys czãsto stosowóné w kaszëbiznie pisóny, òsoblëwie w publicystice slédnych pòrãnòsce lat. Wezmë, taczé słowa J. Trepczika jak *zëwiszcze*¹⁵, *słowizna*, *pismienizna*, *ùprocëmnienié*, *dzysdniowi*.

W òbëdwùch słowórzach nalezc mòzemë téż wiele słów rzôdkò ùżiwónych, znónych le placama, w jaczym òkòlim. To je ùsprawiedlëwioné. Bò autoróm chòdzy ò pòpularizacjã taczi słowiznë. Le w słowórze Trepczika nie je zazna-

¹⁰ Zrzeszińcowie – karno dzejarzy i pisarzy zgrëpkòwónych przë pismionie „Zrzesz Kaszëbskò”, wëdówónym przed II wòjnã swiatowã w latach 1933-1939 i pò wòjnie – w latach 1945-1947. Zrzeszińcama bëłë téż m.jin. pòeta Jan Rompszi (*Pòmion zwònów i Wierztë*), ks. Francyszk Grëcza, chtëren skaszëbił pòd kuńc żecégò sztërë Ewanielie, wëdóné drëkã pn. *Kaszëbskò Biblëjò* (1992 r.) i Féliks Marszòlkòwsczi, autor artiklów drëkòwónych w przedwòjnowi „Zrzeszë Kaszëbsczi”, a pòd kuńc żecégò autor lëstów pn. *Domòwina*, rozsëlónych pòmizdë drëchów. Vide *Pro memoria Feliks Marszałkowski (1911-1987)*, zebrał i opracowal Józef Borzyszkowski, Gdańsk 2007.

¹¹ M.jin. przez F. Schroedra z wejerowsczi „Klëczy”.

¹² A. Labuda *Słownik polsko-kaszubski* (opr. J. Treder) i *Słowòrz kaszëbskò-pòlszczi* (opr. E. Breza), Gdańsk 1981. A. Labùda je téż autorã mòlégò, rëchli – w 1960 roku – wëdónégò słowòrza *Słowniczek kaszubski*. Bël to słowòrz diferencyjny, tzn. słowa wspòlné dlò kaszëbiznë i lëteracczi pòlszczëznë òstalë w nim pòminiãtë. Ju w tim słowórze nalazlë sã niechtërne zrzeszińszcë neologizmë.

¹³ J. Trepczyk, *Słownik polsko-kaszubski*, Gdańsk 1994.

¹⁴ Nieròz sã to archajizmë òdtwòrzoné, tzn. zbùdowóné przez analogiã, na pòdstawie starszych fòrmantów, np. *òbarna* (= òbrona).

¹⁵ *Zëwiszcze* = pòl. hasło. Labùda stosowòł swòj neologizm *rzeklan* – a na nim òpiarl nastãpny: *rzeklanobòtwa* = pòl. słowotwòrstwo...

czoné, że dóné słowò je neologizmã, archajizmã czë lokalizmã. W słowòrzu Labùdë tam sam je stosowóny skrót *neol* abò krzizëk +, òznòczajacy słowò zabëté w zëwi kaszëbiznie. W òbù słowòrzach czãsto pòmianiãtë sã słowa nôblëższé pòlszczëznie, tej sã to słowòrze jakbë diferencyjnë.

Słowòrz A. Labùdë (*Słownik polsko-kaszubski / Słowòrz kaszëbskò-pòlszczi*, 1981 r.) òbjimò le jaczis dzél pòtrzëbny słowiznë (kòle 10 tësacy pòlszczich zëwiszczów). Ju sp. Lech Bądkòwsczi¹⁶ zwrócył ùwògã, że ni ma w nim baro wiele wòznëch słów, np. *emocja*. Słowòrz J. Trepczika (*Słownik polsko-kaszubski*) je ju ò wiele bògatszi pòd wzglãdã zasobù słów (kòle 60 tësacy pòlszczich zëwiszczów). Przez niejednëch młodszych lëteratów nen słowòrz je traktowóny jak słowòrz dwùch równorzãdnëch jãzëków. A kò tak nie je. Kaszëbskò słowizna zawiartò w słowòrzach J. Trepczika i A. Labùdë je dopiërkù słowizną bédowoną, chtërna jesz mùsi przeńc próbã czasu.

Zrzeszińcowie na pewno stwòrzëlë niemało neologizmów niepòtrzëbnëch, niezgrabnëch a nawetka rażacëch pòczëcë esteticzi jãzëkòwi Kaszëbów. Sã téz słowa, jacich bez sprawdzeniò w słowòrzu Kaszëba, nawetk dosc òswòjony z kaszëbską pismienizną, nie mdze rozmiòł. Np. Trepczikòwe *zatòrczac sã*. Le trzeba pamiãtac, że w czasach czëj Zrzeszińcowie zaczinëlë pisac, w latach midzëwòjnowëch, nie bëło jesz słowòrzów B. Zëchtë ani F. Lorentza¹⁷. Bël le słowòrz S. Ramùłta¹⁸ (pierszi dzél te słowòrza, bò drëdzi jesz lezòł, niewédóny drëkã, w archiwach Ùniwersytetu Jagiellońszëgò, jaż do lat 1980.). Në i mòglë Zrzeszińcowie w pismieniznie wëkòrzëstac to, co wënioslë z rodzynnégò dodomù czë to, co pòdczëlë òd lëdzy. Le że w gòdce wieszczëgò lëdu, jak wiadomò, ni ma wiele słów kòniecnych do stosowaniò w jãzëkù lëteracczim. Ale nie dô sã ùkrëc, że Zrzeszińcowie ùsòdzëlë neologizmë téz z przekòrë. Bò kaszëbizna jima sã wëdòwa za mała apartnò w procëmkù do pòlszczëznë.

Równak trzeba téz przëznac, że A. Labùda i J. Trepczik dosc ùwòżno przewertowelë słowòrze B. Zëchtë i F. Lorentza, skąd „wëgrzebelë” wiele pòzëtecznych słów, czãsto ju na pól zabëtëch. A bëło to w czasach przedkòmpùterowëch! Np. Méster Jan miòł le kartotekã, do chtërny wpisywòł z pòczãtkù co czekawszë słowa, a w spòsòb barzi systematyczny zaczął sã tim trudnic w slédnëch latach zëcëgò, czëj ju ni miòł zdrowiò.

Do sztòłtu Trepczikòwégò (pòdobnie jak Labùdowégò) słowòrza przëczëniò sã to, że miòł to nôprzòd bëc „słowòrz apartnoscy”, tj. diferencyjny, z czëgò J. Trepczik jesz pòd kuńc lat 1970. sã zwierzil W. Czedrowsczëmù. Pòzni, pò ùkòzanim sã w 1982 r. drëkã słowòrza Labùdë, a mòże ju rëchli, Trepczik

¹⁶ Lech Bądkòwsczi – pòlszczi pisòrz, pòpularizator dziejów Pòmòrzëgò, dziejòrz ZK-P i doròdca „Solidarnosc” w 1980 r., chtërën (wierã wespół z Wòjcechã Czedrowsczim) zalòtwiòł fòrmalnoscë zrzeszonë z wëdòwkã tegò słowòrza (w ùrzãdze cenzurë...! – taczë to bëlë czaszë).

¹⁷ Dopiërkù pò II wòjnie (1958 r.) wëszedł drëkã pierszi dzél słowòrza F. Lorentza (òd A do P) i òd 1967 r. zacząłë wëchadac pòsobicã tomë słowòrza Zëchtë (slédny, VII tom – w 1976 r.).

¹⁸ S. Ramùłt, *Słownik jëzyka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków 1893.

zmienił swòjã ùdbã i chcòł zrobic normalny słowòrz pòlskò-kaszëbsczi. Ale ùdalo mù sã to leno dzéłã.

Labùda, jakò autor hùmòresk pn. *Gùczów Mack gòdò*, lubił słowa ekspresyjné, z chtèrnèch nié wszètczé nalazłë sã pòtemù w jegò słowòrzu, np. *ward* (zamiast: ród), *òjcowisti* (òjczèsti), *skriblëc* (pisac), *jarbòta* (robòta)¹⁹. Przekładã swiòdczącym ò jegò temperamencie mòże bëc słowò *pirotac* (ù Zèchtë: *pérotac* = *pleskòtac*, *paplac*), chtèrno w swòjim *Słowòrzu* pòdòwòł jakò òdpòwiednik pòlsczégò: mówic. Òd tegò *pirotaniò* ùrobił neologizm: *pirot*, *pirotno*, *pirotny*, *pirotwa*, *rozpitoranié* (= polsczé: mówca, ustnie, ustny, mowa, rozgłoszenie...). W słowòtwòrzbie Labùda bël w całoscë baro pòjuzny. Np. òd zabètégò słowa kasz. *móg* (= pol. rozum, pamięć, umysł) abò mòże òd tak samò archajicznégò *zmaga* (= pòl. 1. zmęczenie, znużenie; 2. walka wewnètrzna) stwòrzył słowa: *zmóg*, *zmòżno*, *zmòżnosc*, *zmòżny* (= pòl. zmysł, zmysłowo, zmysłowość, zmysłowy). Jiwerno òd słowa *drëwac* (w znaczeniu: *plënac*, *brnac*, *jachac*): *drëw*, *drëwòt*, *drëwòtno*, *drëwòtny*, *drëwòtnik* (= pòl. prąd, elektryczność, elektrycznie, elektryczny, elektryk). Spòmiedzë wëmienio-nèch, le przë zéwiszczu ‘**drëwòtny** – elektryczny’ zaznaczoné je, że to je neologizm. Ten znaczk *neol.* pewno dostawił prof. E. Brézã²⁰, bò sòm A. Labùda (tak samò jak J. Trepczik) wòlòł nie pòdawac, co je „autentikã” a co „pòdròbkã”. Dlò swòjèch neologizmów A. Labùda stosowòł ùlubioné kùnòszczy, np. *-wa* (wezmë: *zwatwa* = nazwa, *dbawa* = zadba, stara, troska) czë *-ënk* || *-unk* (wezmë: *dokònënk*, *doznënk* = przekonanié...). Ten *-ënk* (kùnòszk niemiecczégò pòchòdzeniò) ròd téż ùziwòł J. Trepczik (wezmë: *pòdskòcënk* = pòl. *podnieta*, *impuls* = ù Labùdë: *bòdlëca*).

Nizi przëtoczã pòrànòsce przekładów, wëbrònèch ze słowòrza A. Labùdë, jaczé òdòwają jegò „zrzeszińszczy” spòsòb mészleniégò. Nie trzeba bëc wiòldzim znòwcã kaszëbiznë, zëbë pòstrzëc, jak Labùda manipulëje słowizną.

pociecha – òmi, tróst
pocieszyciel – pòcésznic
pocziwiec – pòcëjòsz
poczytalny – pòczëtewny
podkopać się – pòdrëc sã
podkopywać – bùdlowac
podkuwać – kùc

¹⁹ Ten *ward* to je nibë archajizm z elementã *-tart* (je zëwé kaszëbsczé słowò niemiecczégò pòchòdzeniò *ört* = rodzòj, niem. Art); *skriblëc* je jak wiadomò latinizmã; a *jarbòta* wżãła sã z niemiecczégò *Arbeit*, w chtèrnym Labùda wierã òdkrił téż to stòrokaszëbsczé *tart*. Z nèch pòrà słów le *òjcowisti* je mòże wżãtë z zëwi mòwë (stosowòł je nôprzód A. Majkòwsczi w *Remùsu*).

²⁰ Prof. E. Breza spòrzãdzył téż drëdżi, kaszëbskò-pòlsczi dzél tegò słowòrza i tam wërãzno zaznòczò, co je neologizmã czë archajizmã.

podporządkować się – pòdsztelowac sã
podpowiadać – pòdgdadowac
podrapać – òbdrapac
podręczny – pòdpajny
podstawa – spòdlëca *neol.*
podstawić – pòdsztelowac
podstawienie – pòdsztelënk
pokusa – chcëwùnk, ògrzecha
pokuszenie – ògrzeszënk
polubić – ùlubic
poradzić – pòradzëc; **poradzić sobie** – pòrajic so
porządnie – òchãdno
porządny – òchãdny

W słowôrzu J. Trepczika téz sã zdòrzają tegò tipù manipulacje. Bądze ò nich mòwa òsòbno, përzniã dali.

Taczë manipulacje słowizną i zastãpòwanie autenticznëch słów kaszëbskich neologizmata, to je jedna spròwka. Drëgò, to radikalné (mòjim zdaniem błãdnë) rozstrzëgniãca w sferze kùnòszków fleksyjnych, jaczë przeprowadzył w swòjim słowôrzu J. Trepczik: 1) przëjãcë kùnòszka *-owi*, jakò „ùniwersalnégò”, zastãpùjącégò *-ijny*, *-alny* (np. fòrmë tipù *rewizjowi*; *sytuacjowi*); 2) wprowadzenië kùnòszka *-izna* zamiast *-izm*, np. *archajizna* – zamiast *archajizm* (jò w swòjim słowôrzu stosëjã kùnòszk *-izm*, w czim mie pòpiarł prof. E. Bréza). Tim spòsobã J. Trepczik dosc tëlì namacył w głowach młòdëch Kaszëbów, dlò chtërnëch jegò słowòrz je autoritatiwnym ùczbòwnikã lëteracczi kaszëbiznë. Prostowanië tëch przejinaczeniów w kaszëbiznie mie kòsztëje wiele nerwów. Bò czë jò mògã sã mierzëc z autoritetã z Mëstrã Janã?... Òstówò mie apelowanië do rozsãdkù.

Ò przëdòwnikach tipù *sytuacjowi*, pòchòdnëch òd rzeczowników tipù *sytuac(ë)jò* móm pisónë (w jinternece), że jem za ùregùlowanim ti kwestii tak, jak w pòlsczim. Bò wiadomò, że tegò tipù słowa dostałë sã do kaszëbiznë za pòstrzëdnictwã pòlsczim, tej nôprzòd miałë kùnòszk *-ija* || *-yja* (np. *sytuacya*, *litania*). Tej pòchòdnã òd *sytuacëji* || *-cyji* je, jak w pòlsczëznie: *sytuacyjny*. Zresztã Kaszëbi na co dzëń, zelë ùziwiają tegò tipù słów, to w wersji ògłowò-pòlsczi, np. *atrakcyjny*, *wakacyjny*, *sensacyjny*, *ùnijny* (a nié: *-cjowi*, *-niowi*)²¹.

²¹ Co pròwda, pòlsczëzna téz nie je czësto kònsëkwentnò, bò np. logicznym przëdòwnikã òd *geografia* – dówni *geografija* bë bëło *geografijny*..., a je przëjãtë: *geograficzny* (czegò podstawã je nieùziwóny rzeczownik: *geografika*). Tzn. mómë tu dostosowanië do paradigmatu: *-ika*, *-iczny* || *-yczny*, np. *logika*, *fizyka*, *Arktyka*. Ale tu zòs logika nie je do kùńca zachòwònò, bò wezmë: *Afryka*, *Ameryka* – *Afrykański*, *Amerykański* (a pòwinno bëc: *afryczny*, *ameryczny*)... Nòbarzi kònsëkwentny w ti sprawie bëł swëgò czasu Paweł Szczëpta, chtëren w „Òdrodze” stosowòł fòrmë *sytuacëjny*, *atrakcëjny* – le że tak Kaszëbi nie gòdają.

Mój Słownik polsko-kaszubski w przërównanim z Trepczikòwim

Òd półtora rokù jò sã zajimóm òprôcowanim nowégò słowôrza pòlskò-kaszëbsczégò. Jak mòże jesz nié wszëtcë wiedzą, òsнова mòjégò słowôrza je kompùtrowò wersjò słowôrza (*Słownika polsk-kaszubskiego*) J. Trepczika. Ale mòja robòta nie zanólégò le na ùnowòczasnienim pisënkù (to je dosc prostò, automaticznò òperacjò), czë na werifikacji słowiznë, pòdóny przez J. Trepczika. Co pròwda, tekst Trepczikòwégò słowôrza òbszczãdzywò mie përnã robòtë. Ale i tak samò sprawdzenié (werifikacjò) słowiznë, jaką Trepczik pòdówò, zajimò wiele czasu. Bò w głowie człowiek wszëtcégò ni mô, trzeba tej wertowac słowôrze (Zëchtë, Lorentza, Ramùlta), zebë sã dokónac, jak wëdzrzi pròwda, czë J. Trepczik nie zwòdzy... Przëznac mùszã, że pòdzywióm Méstra Jana, jak wiele słów òn wësukòł i przëpasowòł do przënòleżnëch zëwiszczów. Le, jak jem ju nadczidl wëzi, niechtërne słowa kaszëbsczë J. Trepczik i A. Labùda pòmijelë, bò ùwòzelë je za „pòlaszëznã”, tj. pòlską nalecëznã. Za to jinszë, le mòlama ùziwóné przez Kaszëbów (tzw. lokalizmë) wstòwielë jakò bëlny òdpòwiednik pòlsczégò zëwiszcza. Jò w swòjim słowôrzu zaznòczóm (*lok, rzad* = mòlama, rzòdkò), że dóné słowò je znóné le placama.

Swierdzył jem ju dosc dòwno temù, że Trepczik (jak i Labùda) ùmëslno pòmijò abò przënòmni spichò na dalszi mòl słowa nòblëzszë pòlszczëznie. Wezmë na to:

brnąć *v* brodzëc, rëdac, zarzënac, tonąc, szlapac, lezc, zarzënac.

Ale *brnąc* ni ma. Co pròwda, pòd „**brodzić**” je *brodzëc*, le na dalszim mòlu:

brodzić *v* szlapac, brësc, brodzëc, brëdac

(z tëch *brësc* i *brëdac* sã słowińszima archajizmacama).

ulewa *f* prëczka, lejba, lejówka, bùja, prëczkówka, chilówka, lëm(n)ica *f*, prëczk, hùsz *m*.

Jak widzimy, *ùlewë* ni ma..., chòc w słowôrzu B. Zëchtë *ùlewa* je i na pewno Trepczik to słowò téz znòł.

Trepczikòwa pòlitika „wiedno jinaczi jak pò pòlskù” dówò znac o se téz w rozmajitëch manipulacjach przërostkama rzeczowników czë przëdòwników (ò czim ju dzelã bëła mòwa wëzi). Np.

for *m* pierszëzna *f*, wëprzëdniënié *n*; **dawać** ~*y* dówac pierszëznã, **mieć** ~*y* miec pierszëznã.

Abò:

palma *f* palma *f*; ~ **pierwszëństwa** palma pierszëznë

Ta „pierszëzna”, to je pòlszcë: „pierwszëństwo”. Trepczik czedës mie pòdpòwiòdòł, w nëch „litaniach” słowiznë dlò Nowégò Testamëntu: **pierwszëństwo** – pierszëzna (zëwiszcza **pierwszyzna** w słowôrzu Trepczika nijak ni ma). Ale widzec, że z tegò sã wëcopòł, jak swiòdci jegò słowòrz w jinszim mòlu:

pierwszëństwo *n* pierszëństwò *n*, pierszosc *f*.

Taczich przëkładow błąkaniô sã w słowiznie mòzemë nalezc ù niegò wicy.

I tak wejleno, żebë ódsòc zòrno òd plewów, trzeba sã przekòpac przez ten całi tekst Trepczikòwégò słowòrza, słowò pò słowie. Czej tròfióm na jaczés nieznóné mie słowò, szukóm gò ù Zëchtë itd., żebë nie ùronic jaczégòs kaszëbszczégò skarbù jãzëkòwégò. Żelë stwierdzywóm, że móm do ùczinkù z Trepczikòwim neologizmã, a je òn mało szëkòwny, tej gò ùsuwóm. Ale co lepszegò nalëzã, to òstòwióm. Jem zmùszony téż ùsëwac wiele słów pòdòwónëch przez Trepczika z jinëch przëczëniów. Czãsto je tak, że Trepczik pòdòwò słowa kaszëbsczë barò òdległé znaczeniowò òd pòlsczëgò zëwiszcza.

Móm téż jinszé problemë. Wezmë, czãsto – jak sã to zdòrzò w kòzdìm jãzëkù – jedno kaszëbsczë słowò mò rozmajité znaczenia. Tej tam sam pòdòwóm te jinszé znaczenia w nòwiasach {...}, np.

dmuchacz *m* *człowiek dmuchający*: dmùchòcz, dëmòcz *m* {‘dëmòcz’ w *zn.* a) *ùczén kòwòla pòrëszający miech kòwalszi*; b) *kalkancysta, pòrëszający miech òrganów w kòscele*; *ew. w in zn.* c) *miech kòwalszi*; d) *kòmin, piec*; e) *pol. dmuchawiec – por.*); ~ **szkła** dmùchòcz szkła

dreptać *v* deptac, drobòlëc, drobòtac, drëpsac, dërdac; *ew. dziec* tupkac {‘dërdac’ w *in zn.* = *pol.* a) *gëgac*; b) *plëć, gadać*; c) *robić masłò*; d) *machać nogami*; e) *lok: drzëc*; ‘drobòlëc’ w 2 *zn.* = *chùtkò gadać*] [Jegò białka tak drobòce, czej òna jidze. Czej òna jidze, tej òna tak dërdò. Aluszkù, jak òno tupkò, to nasze malinczé. Nasz synk zaczinò ju tupkac. – *Sy*]

Tip kaszëbiznë w mòjim *Słowniku polsko-kaszubskim* je pòdobny do Trepczikòwégò, ale ù mie je to barzi nordowi (nocny) dzél westrzëdnokaszëbszczich dialektów. W przërównanim z tą Trepczikòwą kaszëbizną w mòjim słowòrzu jò preferëjã:

A) Wëmianë (alternacje) samòzwãków zgòdné z systemã, jaczi mómë na nordze Kaszëb, np. *pòwiadac / òn pòwiòdò / pòwiadój*. Trepczik trzimòł sã systemu prostszëgò, pòlnowòkaszëbszczëgò: *pòwiòdac / òn pòwiòdò / pòwiòdój*).

B) Tip z *Bògã, chłopã*. Trepczik miòł wikszim dzélã: z *Bògem, chłopem*.

W słowòrzu Trepczika bëłë stosowóné dlëgszé kùnòszczy słów cëzëgò pòchòdzeniò, białgłowsczëgò òrtu, np. *fantazëjò, pòstacëjò, litanijò*. W mòji są krotszé: *fantazjò, pòstacjò, litaniò*.

Kùnòszk *-izm* rzeczowników abstrakcyjnych cëzëgò pòchòdzeniò, (np. *socjalizm, kapitalizm*) Trepczik miòł zastąpioné przez *-ëzna || -izna* (np. *socjalëzna, kapitalëzna*). Jò ti Trepczikòwi nowaczëznë nie pòpiéróm (tak samò jak prof. E. Brëza), tej stosëjã *-izm*. Co pròwda, móm òstawioné Trepczikòwë neologizmë tipù *przedstòwizna, pòsëlëzna f* (ambasadorstwò, przëstawicelstwò *n*), *jarchòlëzna f* (anarchiò *f*, bezrzãd *m*, *ew. rozwòlò, swawòlò Gò*, rozprzëga *f*, rozprzëżenié, bürzaństwò *n*), chtërne są pòdobné do taczich pòwszëchnëch słów jak *bielëzna, (z)mòklëzna, topielëzna*.

W mòjim słowòrzu są pòdòwóné tam sam przëkładë òdmianë przez przëpòdczi (w słowòrzu Trepczika tegò ni ma). Żelë jidze ò wëgłosowë samòzwãczy w rzeczownikach w 6. przëpòdkù, białgłowsczëgò òrtu, tipù *sëkni*,

(ò ti / w ti / na ti *sĕkni*) *stĕdni*, *rolĭ*, *fantazji*, *jintencji*, *kòmisji*, *litaniĭ*, to jò sã trzimiã wzoru pòlsczegò, chòc w gòdkach i pismieniznie spòtikò sã téz w wĕgłosu *e*, np. *sĕknie*, *stĕdnie*, *fantazje* (co je wierã wĕrównanim do tipù: *ò ti gòdz(ĕ)nie*, *w rodzĕznie*). Jak wiémĕ, w kaszĕbiznie (w rozmajitĕch dialektach) je w sferze kùnòszków fleksyjnĕch ò wiele wikszò rozmajitosc, nigle w pòl-szczĕznie lĕteracczi. Ale kò dążimĕ téz do lĕteracczi kaszĕbiznĕ, a kòzdò normalizacjò pòwinna zmierzac do te, żebĕ nĕch òbòcznoscy bĕlo coròz mni.

Pisĕnk w mòjim *Słowniku* je ju zgòdny z refòrmã z 1996 rokù. Ale w przĕrównanim z mòjim *Słowòrzã normatiwnym* (2005 r.) ju òstòł pĕrznã skòrigòwóny, dostosowóny do ùchwałów Radzĕznĕ Kasz. Jãzĕka. Bò wejle Radzĕzna pòstanowĭła, że przed *i*, na pòczãtkù słowa, przĕnòlĕgò sã wiedno stawiac lĕtrã *j-* i to téz w słowach cĕzĕgò pòchòdzeniò, tipù: *jinfòrmacjò*, *jinspekcjò*, *jinternet*, *jinduktor* itp. Wskòza ta nie doticzi *i* jakò tzw. łącznika czĕ wiãzĕnĕ, np. *jò i tĕ* = mòlama, na nordze: *jò ĕ tĕ*. Przòdĕ to rozpòrządzeniĕ ò „jotowanim” *i* na pòczãtkù wĕrazu téz òbòwiazywalo, ale żelĕ chòdzy ò słowa cĕzĕgò pòchòdzeniò, to jem we *Wskòzach pisĕnkù* i w *Słowòrzu normatiwnym* zalĕcòł pisaniĕ bez tegò *j-*, np. *infòrmacjò*, *inspekcjò*. Radzĕzna doszła do ùdbĕ, że dзецĕ nie rozeznòwają, co je słowã domòcym a co cĕzym, tej pòstanowĭła zalecĕc dostòwianiĕ tegò *j-* wiedno. Co pròwda, mògło przĕ ti leżnoscĕ òstac przĕjãtĕ pòstanowieniĕ òdwrotnĕ, ò lĕkwidacjĭ tegò *j-* przed słowama domòcyma, tzn. wĕrównaniĕ drĕgã stronã (jak je w pisĕnkù pòlsczim), co bĕ sã przĕczĕniò do òbszczadniĕszĕgò zòpisu kaszĕbszczich tekstów...

Pòdobnò zmiana doticzi pòwszechnĕgò zaznòczaniò labializacjĭ *o*, *u*. Trzeba jã terò (òd 1,5 rokù) zaznaczac wszãdze, gdzie teoreticzo mòze sã pòjawic. Przòdĕ, we *Wskòzach kasz. pisĕnkù* jem bĕdowòł zaznaczac labializowónĕ *o*, *u* tam, gdzie labializacjò fakticnie wĕstãpuje, tj. w słowach domòcĕch (kaszĕbszczich), np. *kòsa*, *pòle*, *pùscĕc*, *mùcha* i barzi przĕswòjonĕch, np. *pòlitika*, *kòlega*. Zòs w słowach mni przĕswòjonĕch, np. *port*, *sport*, *szport*, *kontekst*, *kodeks* bĕdowòł jem pisac „gòlĕ” *o*, *u* (bez sztriszków sczerowónĕch gòrã w lewò). Ten sztriszek mòze miec tam sam nawetk wpliw na rozmiĕniĕ znaczeniò słowa, np. *bòk* (strona) i *bok* (trus abò kòzeł). I tak to bĕlo ùregùlowónĕ np. w *Słowòrzu Normatiwnym*.

W rezultace rozpòrządzeniò Radzĕznĕ (mòja òprzĕczka nic nie dała, òstòł jem „przegłosowóny”) zacząłĕ sã pòjawiac w kaszĕbiznie taczĕ słowa, jak *kònkurs*, *kòncert*, *kònretny*, *kòmbinacjò*, a nawet *ping-pòng*, *Sajgòn*, *Hòng-Kòng*, ò jaczich nie dò sã rzec, że brzmiã stateczmo. Na to jem nalòzł w kuńcu radã, żebĕ w taczich przĕpòdkach przĕjąc pisĕnk i wĕmòwã: *kò-* (np. *kònkùrs*, *kòncert*, *kònkretny*, *kòntekst*, *kòmbinacjò*, *pònton*, *ping-pòng*, *Sajgòn*, *Hòng-Kòng*). Je to zgòdnĕ z wĕmòwã domòcĕch i barzi przĕswòjonĕch słów, taczich jak: *ògòn(k)*, *zògòn(k)*, *pòn(k)*, *pòmpa*, *kòmpel* (ew. *pączk*, *kãtor*). Le jeżłĕ w jaczim słowie pò *m* / *n* je samòzwał, tej trzeba przĕjąc pisĕnk i wĕmòwã *kò-*, np. *kòmeta*, *kòmediò*, *kòmisjò*, *kòneksje*, *pòlitika*, *pòlisa*, *pòlicjò*, *abòlicjò*.

Òstówajã jesz nimò tegò niejedne dosc „dzèkò” brzmiãcã sãowa, np. *pòrt, spòrt, szpòrt, mòlo* (pol. molo). Trzeba sã przënãcã?... Żelë chòdzy ò wspomniònegò *boka*, trzeba gò sã pòzbëc z kaszëbiznë (i tak je to niemczëzna). Jinszi radë ni ma... Jak je widzec na przëklãdach, problem labializacji czë ji brakù w sãowach cëzégò pòchòdzeniò doticzi przede wszëtczim samòzwãkù / lëtrë *o*.

Słowizna „zrzeszińskò” i pòlaszacò w *Słownikù polsko-kaszubskim* E. Gòłãbka

W twòrzonym òd jaczégòs czasu *Słowòrzu pòlskò-kaszëbsczim* jò pierszënstwò dówóm słowiznie pòchòdzący òd tzw. prostégò lëdu, chtërna zapisónò je w słowòrzach Zëchtë, Lorentza i Ramùłta. Dzël słowiznë w kòzdìm słowòrzu tegò tipù zajmùją téz jinternacjonalizmë i sãowa pòzëczonë z sãsednëch mòwów, chtërne wiedno jakòs jidze dostosowac do kaszëbsczi fòneticzi, tj. skaszëbic.

Z tipówò zrzeszińsczi słowiznë jò wëbiéróm to, co w swòjim subiektywnym òdczëcym ùwòzóm za bëlné. Niechtërne sãowka (np. *ùprocëmniëné, òbstojenié, wasta, wastnò, tczëwòrtny*) stwòroné czë le spòpularizówóné przez Zrzeszińców, sã z pòzëtkã ùziwóné w kaszëbsczi pismieniznie czë w mòwie wësztòlconëch Kaszëbów, pòdtrzemùjącëch kaszëbsczë tradicje i mòwã. Bòdòj niechtërne ze zrzeszińsczych sãowk trafilë „pod strzechë”, a stãd do słowòrzów nòùkòwëch (ks. F. Grëcza twierdził, że taczim sãowã je *pòmión m* (= *echò n, pòdkòrbk m*), zapisóny przez Zëchtã w jegò *Słowòrzu* jakò: „uosobienie echa”.

Jò ju pisòł, że nad słowòrzã A. Labùdë – i tak samò J. Trepczika – zaczął jich zrzeszińsczi temperament. Trepczik, w procëmkù do Labùdë bëł mòże kãsk stacznieszi z nòtërë, dlòte prof. E. Brëza spòdzëwòł sã, że Trepczikòw słowòrz mdze lepszi òd Labùdowégò, ale sã dosc tëlì zawiòdł. Bò òkòzało sã, że Trepczik w słowòtwòrstwie je téz barò smiałi.

Ò Trepczikòwëch neologizmach trzeba rzec, że wiele z nich je ùrobionëch w spòsòb mechaniczny, np. **frekwencja** *f* przëszlëna; **gorãczkowo** *adv* napiãto; **intensywnie** *adv* wësadzono. Ale zdòrzają sã i trafné. Te barzi ùdóné, jò òstówióm, chòc òpatrziwóm je czasã symbolã *Tr*. Niechtërne, mni ùdóné neologizmë òstówióm téz, ale colemało na òstatkù pò wszëtczich sãowach „nòturalnëch” – mie samémù znónëch, abò pòtwierdzonëch w słowòrzach – Zëchtë, Lorentza, Ramùłta; téz òpatrziwóm (pòprzedzywóm) skròtã *Tr*, np. **czerwonolicy** *ad* czerwòno- || czerwionolicy, czerwòny || -wiony na twarzë / gãbie, *Tr*: czerwionoskarniowi.

Czejbë mie chto wëtikòł, że jò ùsuwóm bëlnã Trepczikòwã kaszëbiznã, a szërzwiã pòlaszëznã, mògã dokazac na pòdstawie słowòrzów Zëchtë, Lorentza i Ramùłta, że tak gòdò(ł) kaszëbsczi lud. A autentycznã słowiznã lëdu jò stówióm colemało wëzi òd neologizmów (niezdarnëch neologizmów... bò zdarné òstówióm). Ò tim, że S. Ramùłt i F. Lorentz (pòzni F. Hinze) wãczywelë

do swòjèch słowôrzów słówka i cytatë z lëteraturë, jô wiém téż. W słowôrzu Lorentza je to w miarã dokładno zaznaczone, a jô to téż zaznôczóm – m.jin. symbòle *Lz, Bù, Bl, Lh, Sy, Ra, Gò* znaczą: F. Lorentz, A. Bùdzysz, J. Bilot, L. Hejka, B. Zëchta, S. Ramułt, E. Gòłąbk.

Hewò, dlô przëkładu jedno zëwizszcë wëjãtë z mòjégò słowôrza:

krzepić (się) krzepic (sã), wzmòcniwac (sã), (p)òkrzëzac (sã); *ew.* dodawac (*a. nabierac*) mòcë {‘(p)òkrzëzac’ w 2 zn. = *pol.* orzëzwiać – *por.*; ‘krzepic’ *arch.* w 2 zn = *kraftmëlowac / mączkòwac piërzã* – *zob.* krochmalic; ‘krzesëc (sã)’ *ùziwóny le w złozeniach: skrzesëc, òkrzesëc, wskrzesëc* – *zob.* pokrzepić, wskrzesić} [òn (sã) krzepi || krzëpi / wzmòcniwò / (p)òkrzëszò. Białka jich krzepi jedzeniem ë picym. Słowò ji zrozpaczonã dëszã krzëpi. *Lz (Bù, Bl, Lh)* Słowò Pana pòkrzëszò mòjã dëszã. *Gò bibl*]; **cukier** ~**pi** cëczër krzepi / dodòwò mòcë

Czasã so mëszlã, że taczi pisarze, jak: L. Hejka, A. Bùdzysz, J. Bilot, a nawetka H. Derdowsczi i L. Roppel... mielë tej sej lepszë wëczëcë kaszëbiznë òd A. Labùdë i J. Trepczika. A przënòmni trzimelë sã autenticzny kaszëbiznë, a nie madrowelë przë ni.

W *Słownikù* jô czasã ùmëslno, w spòsòb swiadomi pòdòwóm słowa wzãtë z pòlszczëznë („mòje”, „nowòkaszëbszcë”), np. *batagan*. Bò dlô dzysészich Kaszëbów sa to słowa dobrze znóné. A wiedno ten *batagan* je lepsi òd *bëjzlu*²². Co pròwda, niepòtrzëbnégò pòlaszeniò (słów „mòdnëch”, tipù *własnie*) jô nie pòchwólóm. Nawetka jem pòłzartã grozył Génkòwi Prëczkòwyszëmù, że wszëtkò, co òn pòwië (kòzdzë pòlaszenié) mòzë bëc ùzëtë w mòjim słowôrzù...

Mòja „filozofió” kaszëbiznë w tim słowôrzù je takò: bédowac do ùziwaniò przede wszëtczim słowiznã autenticznã, nòturalnã, wzãtã z mòwë lëdu. Nic nie szkòdzy, że je to wikszim dzëlã słowizna ta sama, co w jãzëkù pòlszczim. Tak samò jem za autentizmã (za trzymanim sã stanu z żëwi mòwë) w sferze stosowónëch przërostków i w całoscë fòrmantów fleksyjnych. Nie wëdòwò mie sã ùtcëwim przëjinaczanié mòwë na mòc tak, jak to robił tam sam J. Trepczik, np. przez zmiënianie òrtu z chłòpszczégò na białgłowsczi, np. *hieroglifa* – zamiast *hieroglif*; pòmijanié nòblëszsich pòlszczëznë słów kaszëbszczich; òpacznë stosowanié przërostków, np. **rewizyjny** rewizjowi; **sytuacyjny** sytuacijowi; **rotacyjny** rotacyjowi; **reformatorski** reformatorowi (!).

Jô wiém, bòjimë sã, że jak kaszëbizna nie mdzë sã za baro różniła òd pòlszczëznë, tej nie mdzë ùznòwónò za òsòbny jãzëk. Ale jãzëkòznòwòcwòw tim spòsòbã i tak nie òszukómë. A do cze prowadzą ne wszelejaczë krãtë-wãtë

²² W radiu „Kaszëbë” jô czuł dwa lata temù audicjã tipù „ùczimë sã pò kaszëbskù”, przëznaczonã dlô letników (!!!), dze czuł jem taczi tekst: „Ala weter, cëż tu je za bëjzel!... Tu trzeba zrobic orzag!”.

jãzëkòwé, żebë w sztëczny spòsòb òddalëc kaszëbiznã òd pòlszczëznë?
Mòzëmë le wiele lëdzy zniechãcëc do kaszëbiznë.

Słownik polsko-kaszubski E. Gòłąbka òd kùchni

Teròzka taczi przëklòd ze słowarszi „kùchni” („słowarzëc” – warzëc słowa...). Przëkladã mdze pòlszczé słowò *obywatel* i krewné z nim: *obywatelka* *obywatelski*, *obywatelstwo*, *obywatelskość*.

Ten **obywatel**, jak pòdòwò w *Słownikù etimologicznym* W. Borys je zapò-
żëczeniem z czeszëznë: *Obywatel* „dawniej mieszkaniec (...) od „obywat”
mieszkać²³ (...) por. dawniejsze „obywać” – przebywać, zamieszkiwać (...).
Próbã polonizacji wyrazu była w XVI w. forma „obywaciel” mieszkaniec.

W słowòrzu Jana Trepczika nalòżómë dwa òdpòwiedniczi rzeczownika
obywatel – mieszkańc i nasińc.

Hewòle:

obywatel *m* mieszkańc, nasińc *m*; ~ **państwa** mieszkańc kraju, państwa

obywatelka *f* mieszkańcka, nasińcka *f*

obywatelski *ad* nasińszci, mieszkańcowi; **duch** ~ nasińskò dba,
obowiązek ~ nasińszci obowiązk, **prawa** ~e nasińszcë, mieszkańcowé prawa

obywatelskość *f* nasińczëzna *f*

obywatelstwo *n* nasiństwò, domòctwò *n*; **zyskać prawo** ~stwa dostac
prawò nasiństwa.

Nòprzòd jò sã òdniesã do „mieszkańca”. Jak wiadomò, „mieszkańc” je
przez Kaszëbów ùziwóny jakò òdpòwiednik pòlszczich słów: **mieszkaniec**,
lokator (nen czeskò-słowackò-pòlszci **obywatel** – jak ju wiémë – tak pò
pròwdze téż znaczy tëli, co „mieszkańc”). Jakò **obywatelski** Trepczik pòdòwò
niezrãczny òdpòwiednik „mieszkańcowi”. Wierã słowò „mieszkańszci” bë bëło
përzniã lepszë? A ju w słowach **obywatelskość** i **obywatelstwo** – jak widzime
– „mieszkańc” je przez Trepczika czësto pòminiãti. Pewno przëczëniã sã do te
niezgrabnosc słów „mieszkańskòsc”, „mieszkaństwò” czë „mieszkańcowòsc”,
„mieszkańcostwò”... – logicznëch òdpòwiedników pòlszczich **obywatelskość**,
obywatelstwo.

Żelë jidze ò „nasińca”, wiémë, że òn znaczy tëli, co „domòk”, „swòjòk”,
pòlszczé: **ziomek**, **swójak**. Mòjim zdaniem „nasińc” je niedobrim òdpòwiednikã
słowa **obywatel**. Kò „òbëwatelã” („òbi-”?) kraju czë państwa mòże bëc nié le
„nasińc”, ale téż „czëzyńc”, żelë wëstarò sã w ùrządach ò przëznanié mù
„òbëwatelstwa”.

Ò taczych słowach, jak „nasińczëzna”, chtërnëch w słowòrzu J. Trepczika je
wiele, mòglbë jem téż wiele rzec...

Zòs w słowòrzu Aleksandra Labùdë mómë pòdónë:

²³ Dzys „mieszkać”, to pò czeskò je: bydlet.

obywatel krajewiön
obywatelka krajewiönka
obywatelstwo krajewstwò

Czejbë A. Labùda chcòł bëc konsekwentny, to jakò òdpowiednik słowa **obywatelstwo**, w mòlu słowa „krajewstwò” pòwinno sã nalezc „krajewiönstwò”. Taczé słowò jò przëjął w mòjim przelòżènkù *Nowégò Testamèntu* na òznaczenié „òbëwatela” rzimsczégò – sw. Pawła. Ale A. Labùda jidze turã *Słowôrza* ks. B. Zëchtë, gdzie mómë „krajewi || krajowi / krajewsczi lëdze” – *ludność stałego lądu, w odróżnieniu od „morszcich lëdzy” żyjących tuż nad brzegiem morza*. Tu téż nalòżómë w tim znaczeniù słowa „krajéwc” (*pl.*: „krajéwcowie”), w znaczeniù tim samim, co „krajewiön” *m* (i białgłòwsczi òdpowiednik: „krajewiönka”). Słowò „kròj” mò na Élu znaczenié „ląd” – w òdròznieniù òd Pòlwëspë, tj. Élszczégò Pòlostrowa (na kraju = na lądze).

Wiadomò, że słowa mògą bëc ùziwóné w dwóch czë nawet wicy znaczeniach i lëdze jakòs sã ze sobą mògą nimò tegò dogadac. Le słowò mùsi bëc trafné, pasowné. Nòlepi, czëj słowò je zrozëmiałé ju na pierszé wezdrzenié. A chcałobë sã téż, zëbë słowò „grało” w całim paradigmace, tj. zëbë przë jegò òdmianie, we wszëtczich fòrmach pòjòwiòł sã ten sòm drzëń, a zmièniwałé sã leno przërostczì. Labùdowë „krajewstwò” – jak jem rzekł – pòwinno tej brzmiec „krajewiönstwò”. Ale to słowò nie je zgrabné, wëgòdné do wëmòwianiò, tak samò jak „krajewiönsczi” (**obywatelski**), krajewiönskòsc” (**obywatelskość**).

Z jiny stronë zdrzec, słowa „krajewiön” / „krajéwc”, „krajewcka” || ew. „krajewczónka”, „krajewsczi” itd. nie niosą ze sobą tak bògatégò znaczeniò jak jich pòlsczé òdpowiedniczi, bò zawierają znaczenié leno „geograficzné”. „Krajewiön” / „krajéwc” je kaskã pòdobny do pòlsczégò **krajowiec** – òznòczò mieszkànca kraju (òbëndë, òkòlégò, zemi, regionu). Zòs słowa **obywatel** / **-ski** / **-skość**, chòc mało jasné òd etimologiczny stronë, są ju òbroslé pòràsetlatną tradycją pòlsczi demokracji szlachecczi (pierszi w nowòżëtny Europie). Co pròwda, mòzëmë sã ùmówic, że „krajewiön” (-nka) òznòczò pełnoprawnégò mieszkànca kraju (i państwa), a przë tim òsobã òdpowiedzalną, swiadomą swòjèch òbòwiãzków „òbëwatelszcich”. Ale je kłòpòt w tim, że òne nie są za barò zgrabné i òbcażoné ju tim pierwòtnym znaczeniù – mieszkànca lądowégò dzëla Kaszëb.

Zëbë bëc rzetelnym, tej słowa „òbëwatel” (-sczi / -skòsc / -stwò) téż bë trzeba pòddac tak samò òstri kritice. Mòzëmë np. zarzëcëc, że „òbëwatel” / „òbiwatel” òznòczò człowieka, chtëren sã òbiwò bez czëgòs... A człowieka, chtëren zëje (prëbiwò) w jaczims kraju bë trzeba bëło pòzwac „prëbëwatel” (prëbiwòcz, bëtnik)... Dlòte nòlepi bë bëło wëmëslec abò nalezc jaczé nowé słowò, czësto kaszëbszczé. Le jò ni mòm taczégò słowa nalazé...

Zazéróm do słowôrzów jinszych mòwów. Niemcowie mają „Bürger” (tj. dosł. mieszczón²⁴), ew. Statsbürger (òbëwatel państwa). Czeszë i Słowôcë dzys ùziwiają słowa „obczan”. To nama mòże sã parłãczëc z pòlsczim „obcy” – kaszëbsczë „cëzy”, abò z „obecny” – ten, co je. Ale „obec” (pò słowackù i pò czeskù) znaczy tãli, co: 1. gmina, gromada; 2. mòl, òkòlë, òbëndã; „obecny” – 1. gminny, gromadzci; 2. miescowi, mòlowi. Słowôcë mają okróm słowa „obczanstwo” synonim „obywatelstwo” – tãczy jak dzysészë słowò pòlsczë. Ruscë i Bùlgarowie mają „graždaninin” (wierã òd „grad” – gród || gard – miasto, ew. zómk), co je kalkã grecczégò „polites” (= pòl. obywatel...). Bùlgarowie mają téz drëdzi òdpòwiednik: „podanik” (pòddóny?). W serbòchòrwacczim jãzëkù mòmë: „gradjanin” (to samò, co w ruszczim i bùlgarszczim) i „držawljanin”, zwiãzóné z „držawa” = państwò; „držawny” = państwòwi (por. pol. dzierżawa, dzierżyć = trzymać np. władzë, kasz. d(z)eržòk – ùchwòt, trzëmadłò). Serbòluzëcczanowie mają „wobydler” (co je zrzeszoné z luzëcczim „bydlić” i czeszczim „bydlet” – mieszkac).

Pewno tej wstawiã do słowôrza tegò „òbëwatela”?

Przë ti ležnoscë jesz nãczidnã ò problemach ze synonimama / òdpòwiednikama / słowama bliskòznacznyma. Niechtërne zëwiszcza w mòjim słowòrzu sã òd nich jaž pãkaté, np.

ambaras *m* wërwas, jiwër (= górz), tòczel (= klótniò), òlër || *Ra* hòlër, przegrizk, wërwarck, wëwijòk, zawij || zòwuj, zawijas, rëjbach *m*, zòchòmór *m* *lok*, ùcemiãga, ùcëzba (= ùcemiãga, ùcãzlëwòsc, trudnoscë), biëda, melweta *lok* (= pògòrcha, kłòpòt, zamiészanié), gòńba (*pol. bieganina*) *f*, ùtradije *lok pl*, zamiészanié *n*, „rozerwanié reka, objawienié sowë”, „mòli kuńc swiata”, „trzë swiatë” [Przez ciebie ten całi wërwas / jiwër / ta całò melweta. Z tãczim chòrim dzeckã je ùcemiãga / to sã trzë swiatë. Cëž tam je za zòchòmór / òlër / gòńba? Gò Nowi hòlër na miã spòdł. Móm z nima czëstë hòlërë. *Ra*]; **być w ~sie** miec kłòpòt / òlër / ùcemiãgã; **narobić (komu) ~su** narobic (kòmùs) jiwru, kłòpòtu / òlëru / wërwasu / wërwarckù, narobic zamiészania, nawëstwarzac / nawëprawiãc cos, ew. nawarżëc piwa / bigòsu [Të ale narobił / nawëstwòrzòł / nawëpròwiòł zamiészaniò / melwetë / nawarżił piwa / bigòsu!]. *Por.* **udrëka, koszmar, kłòpòt, rejwach, tarapaty, zamieszanie**

(...)

brzeg *m* **1. ogólnie:** brzëg, *zdr* brzëžk *m* [Nad brzegã mòrza. Sedzòł na brzegù jezora. Wierzbë stojã na brzegù stružci. Nad brzegã lasa mieszkòł chłop. *Lz* Kòle brzegù je snòdkò. *Sy*]. *W in zn.* **brzeg:** **2. brzeg morza** brzëg, strãd || sztrãd, kròj *m* (‘kròj’ *w in zn.* a) łãd stali; b) regiòn, zemia, państwò), sëchi kròj (= a) brzëg mòrza, gdzie wòda ju nie dochòdò; b) òsëch, mielëzna nie zalónò wòdã, pò òdpliwie mòrza, swiëzi òstrów). [Jak jem nad mòrzã, to jò nòmili chòdzã sobie pò sëchim kraju. Na sëchim kraju zbiërajã sã mëwë. *Sy*];

²⁴ *Mieszczón* – miasto – *miescé* – *miescëc sã* – to wszëtkò je z jednégò drżënia; ale *mieszkanie* – *mieszkanic* bòdòj je krewnë z *mieszac*, w zn. krãcëc sã, kùstrzëc sã.

krawędź ~u **morskiego stykająca bezpośrednio się z wodą** zólój *m* [Zólój to je ten stik wòdë i piòskù gòłobrzegù. *Gò* Zólój je tam, dze dënëga (wałë) sã rozlëwò na kraju (na brzegù, na ładze). Niedalek zòloju ùtonãlë. Bòt trzasł w zólój. – *Sy*]; **piasek nad ~iem morza, plaża** gòłobrzég *m*, nadmòrzé, pieglëszcze *n* [Chcemë le jic gòłobrzegã, më prãdzy zańdzemë. *Sy*]; **3. ~ stołu, pola, jeziora** zberk, brzég, brzézék, pòbrzég, ùbrzég *m*, òblóma *f* - *por.* **skraj** [Nad pòbrzegã jezora. Wedle pòbrzegù łączi. Na òblómie jezora. - *Sy*]; **4. ostry ~, krawędź, skraj (np. stołu, naczynia)** zberk, brzég, brzézék, rańt *m*, òblóma, kańta *f* [. Zbónk stojòł na brzegù stołu i spòdł na zemiã. *Sy* To leżało na zberkù stołu i sã skùlnãło Jò sedzã tak na zberkù stółka. W rańce kapelusza mësżë wëgrëzłë dzurã. Kańta / zberk / stołu. *Gò*]; **5. skośny ~ deski** oflës *m*; **6. ~ ozdobny (np. złocona krawędź jakiegoś przedmiotu)** òzdobny / złocony rańt / zberk. **Pierwszy z ~u** pierwszy òd stronë, pierszi z brzegù; **napelniony (aż) po ~i** (jaż) skòpica, czubati, pełen, napelniony (jaż) pò brzég / pò brzedzi / pò rańt / równo z rańtã / z górã; **teatr napelniony był po ~i** teater bël napelniony do slédnégò / òstatnégò mòla, *żart*: teater bël napróny / nabiti jaż skòpica; ~ **skalisty** kamienny || kamianny / kamisti s(z)trãd / brzég; **cicha woda ~i rwie** cëchò wòda brzég pòdmiwò *Sy* / brzedzi rwie / *ew.* biwò zdradlëwò; **stromy ~** przitczy / ùrwisti (ù)brzég / zberk, òblóma, ùrwa *f*, ùrwiskò || ùrwiszcze, zerwiszcze; **nad ~iem przepaści** na zberkù przepadlëska, na òblómie, nad ùrwa, na zerwiszczã. *Por.* **brzezek, skraj**

Pòlszczëzna je tak samò bògatò w synonimë. Dlòte, zebë nie pòwtarzac przë kòzdim z nich wiedno tëch samëch czile(nòsce) słów, jò staróm sã grëpòwac pòdobné znaczeniowò słowa pòd jednym zëwiszczã. Np. pòd zëwiszczã **głupek** jem zgromadzył kaszëbsczë òdpòwiedziczi zapisóné przë zëwiszczach **bęcwał, debil, gamoń, idiota, matol, tępak, wariat** itp. Ale bënë (wewnątrz) taczégò „zbiorowégò” zëwiszcza móm rozróznioné rozmajité rodzaje „głupków”, np. *człowiek nieobliczalny*, „*postrzelony*”: naczidlòk, natrzasélc, natrzasleńc itp.

W słowòrzu jò sã staróm tam sam pòdawac akcentowanié słów i jich wëmòwã przë òdmianie przez przëpòdcezi czë tribë, a téz stopiën (nò)wëzszi przëdòwnika czë przëslówka. Wezmë na to:

dopłata *f* dopłata *f*, *ew.* dokłòdka *f*, przid, dodòwk || dodatki, dopłòtk *m* [*akc.* –dòwk; -datk; –plòtk]

dopowiadać *v* dopòwiadac [òn dopòwiòdò; Nie dopòwiadòj tegò do kùńca, niech òni wëzgòdnã.]

gładki *ad* glòdczi || *lok* glądczzi {*st.* (naj)wyszzy: (nò)glòdczësi, (nò)barzi glòdczi}, (...)

gładko *adv* glòdkò {*st.* (naj)wyszzy: (nò)glądzy, nòbarzi glòdkò}, (...)

Do te dochòdają sprawë dialektowé. Jedne słówka sã znóné le na nordze, jinszé le na pòłniu Kaszëb, abò placama mają jinszé znaczenié. To jò sã staróm

též jakòs sygnalizowac, colemalo symbòlã *lok* (lokalnie, môlama), *rzad* (rzôdkò). Co prôwda, symbòl *lok* nie mówi, czë słowò je z nordë, westrzódka czë z pôlnia. Ale to nie je słowôrz nôùkòwi, tu chòdzy le ò zaznaczenié, że słowò nié wszãdze je znóné.

Eugeniusz Gołąbek

Der Streit um das Modell der literarischen kaschubischen Sprache

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ausarbeitung von Eugeniusz Gołąbk „Spiérka ò wzór lëteraccezi kaszëbiznë” („Der Streit um das Modell der literarischen kaschubischen Sprache“) befasst sich mit einigen Standardisierungsfragen der literarischen kaschubischen Sprache, die nicht nur für Kaschubisch, sondern auch für ähnliche, innerlich stark differenzierte regionale Sprachen typisch sind. Literarische Werke in der kaschubischen Sprache entstanden seit der Mitte des 19. Jahrhunderts in verschiedenen Dialekten, von den nördlichen bis zu den südkaschubischen Mundarten. Noch bis zum Ende der 80er Jahre des 20. Jahrhunderts blieb die Frage der literarischen kaschubischen Schriftsprache unentschieden.

Der Autor des Artikels, der selber biblische Texte ins Kaschubische übersetzte (das Neue Testament und Psalmen), sowie auch u.a. „Regeln der kaschubischen Rechtschreibung“ und „Normatives Wörterbuch der kaschubischen Sprache“ verfasste, ist als Befürworter und Förderer dieser literarischen kaschubischen Sprache bekannt, die sich auf mitttelkaschubischen Dialekten stützt. Gołąbek meint, dass die Mundarten der Mittelkaschubei die meisten sprachlichen Merkmale aller kaschubischen Sprachvielfältigkeit enthalten sollen. In seinem Artikel bezieht er sich sehr kritisch auf sprachliche Überlieferung und lexikographische Errungenschaften der Schriftsteller aus dem Milieu der alten Zeitschrift „Zrzesz Kaszëbskô” – Jan Trepczyk (1907–89) und Aleksander Labuda (1902–81) – die in ihren am Ende des 20. Jahrhunderts veröffentlichten polnisch-kaschubischen Wörterbüchern eine literarische kaschubische Sprache mit vielen eigenen Wortbildungen förderten, mit denen sie authentische, noch in der lebendigen Sprache existierende Wörter ersetzt hatten.

E. Gołąbk arbeitet seit einigen Jahren an einem neuen, großen polnisch-kaschubischen Wörterbuch, das im Wesentlichen auf der gesprochenen Sprache basieren wird, die von solchen Sprachwissenschaftlern wie Stefan Ramułt, Friedrich Lorentz und Pf. Bernard Sychta in der schriftlicher Form festgehalten wurde. In seinem Artikel vergleicht Gołąbk das eigene Wörterbuch mit dem Lexikon von J. Trepczyk (veröffentlicht 1994 in Gdańsk) und verweist auf die Tatsache, dass Trepczyk oft polnischähnlichen Wortschatz ignorierte, und statt dessen Neologismen vorschlug, die entweder von ihm oder von A. Labuda stammten. Der Grund für dieses Verhalten sollte die ursprüngliche Absicht sein, ein Lexikon der polnisch-kaschubischen sprachlichen Differenzen zu erstellen.

Dušan-Vladislav Paždjerski
(Gdańsk)

Kaszubskie wątki w *Słowniku etymologicznym* *języka serbskiego*

Słownik etymologiczny języka serbskiego (*Етимолошки речник српског језика*¹), którego koncepcja została przedstawiona na XII Międzynarodowym Kongresie Slawistycznym w Krakowie, w 1998 roku, na razie został opublikowany w dwóch pierwszych tomach. Szczegółowe wyjaśnienie tej koncepcji, jak również metodologii zostało zaprezentowane w zeszycie próbnym², opublikowanym w 1998 roku i jest ona realizowana do dziś w trochę zmienionej formie³.

Faza przygotowawcza prac nad *Słownikiem etymologicznym* trwała od 1983 do 2003 r., w wyniku czego Belgrad można było po tym okresie uznać już za jedno ze słowiańskich centrów etymologicznych. Na początku słownik był pomyślany jako uzupełnienie, jak mówią autorzy *Przedmowy*⁴, niepełnego i przestarzałego *Słownika etymologicznego języka chorwackiego lub serbskiego* P. Skoka⁵ (z przewidywaną nazwą *Etymologiczny słownik języka serbsko-chorwackiego*)⁶, jednak później tego pomysłu zaniechano, czakawskich i kajkawskich haseł nie zamieszczano, ale tego materiału używano jako równoległego do sztokawskich leksemów.

W pierwszej fazie, kiedy Wydział Etymologiczny Instytutu Języka Serbskiego Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk został założony, jego przewodniczącym był słynny serbski językoznawca P. Ivić, który w międzyczasie zmarł. Do czasu, kiedy wyszedł w druku drugi tom, redaktorem całego projektu (nie pojedynczych tomów) była członkini Akademii I. Grickat,

¹ Српска академија наука и уметности, Београд, т. 1:А, 257 с., 2003, т. 2:БА-БД, 289 с., 2006, ред. А. Лома (dalej ESJS).

² *Огледна свеска*, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија., з. 15, Београд 1998, с. XI-XXI.

³ „W tym duchu stosunek do regionalizmów jest trochę bardziej otwarty od tego zakładanego w publikacji *Огледна свеска* (s. XVI)”, ESJS 1:7 [wszystkie tłumaczenia z serbskiego DVP].

ESJS 1:5.

⁵ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb (1 wyd.) 1971, (ostatni przedruk) 2006.

⁶ *Етимолошки речник српскохрватског језика*, ESJS 1:6.

a później kierownictwo nad projektem przejął członek Akademii A. Loma, będąc również redaktorem pojedynczych tomów i autorem pewnej ilości haseł⁷.

Słownik etymologiczny, jak to zostało podkreślone⁸, ma objąć cały zasób leksykalny języka serbskiego, co stanowi bardzo ambitne i obszerne zadanie, a taką tendencję można rozpoznać również w objętościach już pierwszych tomów⁹. Oprócz słownika etymologicznego, zamiarem autorów było, żeby zrealizować również „zbiorowy słownik dialektów serbskich”.

Jako wyraz hasłowy brano literacką lub tę najbliższą literackiej formie wyrazu. Obok niej przytoczono wszystkie jej najbliższe warianty, równolegle przedstawiając źródła i potwierdzenia historyczne mające związek z danym wyrazem. Drugą część hasła stanowi wyjaśnienie etymologiczne, wspólnie z przytoczonymi paralelizmami z innych języków. W trzeciej części została przytoczona dyskusja etymologiczna, jak również dodatkowe interpretacje, które zostały podane według stopnia prawdopodobieństwa. Tutaj można odnaleźć również dane interesujące dla szerszego kręgu czytelników, posiadające kulturowo-historyczne i etnograficzne znaczenie¹⁰.

* * *

Stosunek autorów i redakcji *Etymologicznego słownika języka serbskiego* do języka kaszubskiego nie jest do końca klarowny.

Kwalifikatory które wskazują na związek z wyrazami kaszubskimi to (mogą być) ‘**каш.** кашупски’ (kaszubski), ‘**полап.** полапски’ (połabski), ‘**поль.** польски’ (polski), ‘**словинь.** словиньски’ (słowiński)¹¹ i ‘**пом.** поморски (померански)’ (pomorski, pomorański)¹². Z czasopism, które autorzy przytaczają jako źródła, uwagę zwracają te polskie, w których można znaleźć najwięcej tekstów na tematy kaszubologiczne: „Rocznik Sławistyczny”, „Studia Etymologica Cracoviensia”, „Studia z Filologii Polskiej i Sławińskiej”, „Slavia Occidentalis”, „Slavia Orientalis”¹³, chociaż bardzo przydatne byłyby na pewno, np. rocznik „Acta Cassubiana” (wychodzi od 1999 r.), potem „Rocznik Gdański” (od 1927), gdzie opublikowano niektóre z

⁷ Pozostali autorzy: M. Bjeletić, J. Vlajić-Popović, S. Petrović, M. Vuczković i M. Dziokić.

⁸ ESJS 1:7.

⁹ Cały t. 1 został poświęcony literze A, chociaż słownictwo zaczynające się na tę literę nie jest najobszerniejsze (można nawet powiedzieć, że w stosunku do wszystkich innych haseł słownikowych w języku serbskim, należy ono do najmniej licznych). Jeżeli pojedyncze litery będą miały mniej więcej tę samą ilość haseł jak te na literę A, a tomy będą liczyć tę samą ilość stron (nie ma powodów, żeby tak nie było), cały słownik będzie miał co najmniej 30 tomów! Prawdopodobne jest jednak to, że będzie ich więcej.

¹⁰ ESJS 1:8-9.

¹¹ ESJS 1:30.

¹² ESJS 2:11.

¹³ ESJS 1:13.

ważniejszych prac, poświęconych badaniom językowym kaszubszczyzny. W wyborze literatury zainteresowania autorów słownika skupiły się przede wszystkim na dziełach, które omawiają bezpośrednio leksykę kaszubską lub połabską: 1. K. Polański, *Słownik etymologiczny Drzewian połabskich*, 1-6, Wrocław-Warszawa 1962-1969; 2. H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1998; 3. W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I-V, Warszawa 1994-2006 (dalej SEK¹⁴) (który jest „pierwszym etymologicznym słownikiem dialektalnym”, jak to podkreślają autorzy¹⁵, co oznacza, że język kaszubski traktują jako dialekt języka polskiego, a sam słownik jako „dyferencyjny w stosunku do polskiego języka”¹⁶ i 4. B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I-VII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967-1976 (w którym autor nie zawarł, jak sam mówi, „wyrazów znanych mi tylko z literatury kaszubskiej, po pierwsze dlatego, że nie mogę ręczyć, czy występują one w codziennym języku normalnej gwary”¹⁷, dalej: S). Do tej listy na pewno trzeba by dodać: *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, zebrał i oprac. S. Ramułt, Kraków 1893¹⁸, który rejestruje kaszubskie słownictwo literackie i mówione (niektórzy polscy dialektolodzy-kaszubolodzy dość krytycznie niekiedy oceniają ten słownik¹⁹), potem F. Lorentz, *Pomoransches Wörterbuch*, 1-5, Berlin 1958-1983; F. Lorentz, *Polskie i kaszubskie nazwy miejscowości na Pomorzu Kaszubskim*, Poznań 1923 (reprint: Gdańsk 2006)²⁰, a

¹⁴ Wszystkie słowniki kaszubskie (i *Etymologiczny słownik języka serbskiego*) występują pod skrótami charakterystycznymi nadanymi przez autora artykułu (DVP), inne pod skrótami nadanymi przez autorów publikacji w której zostały zacytowane (głównie w SEK i ESJS).

¹⁵ SEK I:8.

¹⁶ Jak wyżej. Dalej: „Oznacza to, że nie znajdują się w nim liczne słowa wspólne z polskim językiem literackim”. To oznacza również, że autorzy *Słownika etymologicznego języka serbskiego* nie będą mogli znaleźć wyrazów w takiej samej lub podobnej formie i takiego samego znaczenia (lub zbliżonego) w języku polskim i kaszubskim zawartych w SEK (p. np. kaszubskie i polskie wyrazy: *baba, baczny, bagnisti/bagnisty, bagno, bania, barani(na)* itd.). Tak samo, w SEK nie zostały zawarte niektóre specyficznie kaszubskie wyrazy, których język polski nie posiada, np. *bakùz, basza, bé, bét, białka, biòtkowac sã, blészcz, blës, bòdòrz* itd. Oczywiście, w zgodzie z deklaracją z przedmowy (SEK I:22-23), we wspomnianym słowniku nie istnieją „neologizmy”, które pojawiają się w literaturze kaszubskiej, chociaż między nimi jest na pewno określona ilość wyrazów mających pewne znaczenie dla etymologii ogólnosłowiańskiej.

¹⁷ S I:XVII. Wyklucza również leksykę słowińską, którą zbadali uczeni „tej miary, co Mikołaj Rudnicki i Friedrich Lorentz” (S I:XVII).

¹⁸ Nowsze wydanie: S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder, Gdańsk 2003 (dalej R).

¹⁹ Np. J. Treder w artykule *Słownik kaszubski Ramułta po stu latach*, „Gdańskie Studia Językoznawcze”, VI, 1995, s. 7-55.

²⁰ Do dalszej pracy nad ESJS na pewno korzystna byłaby podobna książka: *Polsko-kaszubski słownik nazw miejscowych i fizjologicznych*, pod red. E. Chludzińskiego, oprac. zespół E. Breza, M. Cybulski, J. Treder, R. Wosiak-Śliwa, Gdynia-Gdańsk 2006.

także *Atlas językowy kaszubszczyzny*²¹, który w wielu aspektach opracowuje i przytacza dużą ilość materiału leksykalnego. Jeżeli chodzi o dialekt słowiński języka kaszubskiego, na pewno przydały by się publikacje: F. Lorentz, *Slowinische Grammatik*, St. Petersburg 1903 i *Słownik gwary tzw. Słowińców kaszubskich*²².

Jeżeli chodzi o publikacje, które mogą mieć związek z leksyką kaszubską, autorzy ESJS korzystali: W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowińskich*, Wrocław etc. 1975; W. Boryś, *Студіје из српскохрватске и словенске етимологије*, „Јужнословенски филолог”, 47, 69-72; W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927; *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków 2002; B. Falińska, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowińskim*, I-VI, Wrocław etc. 1974-1984; W. Sędzik, *Prastłowińska terminologia rolnicza. Rośliny uprawne. Użytki rolne*, Wrocław etc. 1977 (Prace Slawistyczne 3); F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952; *Słownik prastłowiński*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974- i *Słownik staropolski*, Warszawa 1953-.

Z tego wszystkiego (jak również z faktu, że w ramach leksyki kaszubskiej nie opracowują leksykę „podobną” do polskiej) można by wnioskować, że autorzy do języka kaszubskiego podchodzą z pewnym dystansem (lub ostrożnością), śledząc, być może, myśl przewodnią prezentowaną w SEK, która dominuje w tzw. warszawskim środowisku kaszubologicznym.

* * *

Tematy kaszubskie które się pojawiają na podstawie dwóch dotychczas opublikowanych tomów ESJS można podzielić na trzy grupy: 1. leksyka serbska, którą autorzy *Słownika* powiązują z leksyką kaszubską, słowińską lub połabską; 2. leksyka serbska, którą autorzy powiązują z leksyką polską, ale taka sama (lub podobna) leksyka istnieje również w języku kaszubskim lub dialekcie słowińskim języka kaszubskiego, a autorzy jej nie przytaczają, ponieważ język kaszubski traktują jako dialekt języka polskiego, więc sądzą (podobnie jak autorzy SEK), że jest zbędne jej przytaczanie (choć robią to, przytaczając tożsamą leksykę powtarzającą się znaczeniowo i gramatycznie w innych słowińskich i niesłowińskich językach, np.: а 'мак[едонско].., буг[арско].., сл[ове]н[ачко].., сл[ова]ч[ко].., чеш[ко].., г[орњо]луж[ичко].., д[оњо]луж[ичко], поль[ско].., рус[ко].., укр[ајинско].., б[ел]о[р]уско. а';

²¹ Pełna nazwa: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. wstępny i I-VI pod red. Z. Stiebera, t. VII-XV pod red. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1964-1978.

²² Red. Z. Sobierajski, t. I: A-C, Warszawa 1997. Dalej SGSK.

абдест 'рум[унско]. *abdés*, алб[анско]. *abdés(t)*'; **абраш** 'мак. *абраш*, буг. *абраш*'; **аван** 'буг. *хаван*, рум. *haván*' itd.); 3. лексыка serbska, ктorej ауторзы не powiąзują з лексыкa kaszubską lub słowińską, ale ją з такą лексыкa można powiąзаć, czy to jako wyrazy spokrewnione mające тоżsame lub podobne znaczenie i formę, czy też jako wyrazy, które swoją formą i znaczeniem mogą wyjaśnić pewne aspekty etymologii wyrazu serbskiego. Według tego podziału poniżej został zaprezentowany materiał. Część cytowana з ESJS dotycząca bezpośrednio kaszubskiego wyrazu została podkreślona.

(Podwójnymi cudzysłowiami («,»)) oznaczono opis polski (przetłumaczony з serbskiego) konkretnego wyrazu serbskiego, który stanowi etymologiczny odpowiednik wyrazów kaszubskich. Pojedynczymi cudzysłowiami (') oznaczono zacytowany opis з różnych słowników. Pozostałe znaki przytaczam за cytowanymi słownikami.)

1.

аба² '«ból pod piersią» [...] Изворно можда *хаба «оштећење озледа», уп. стрп. *хаба* «штета»: да *ходе власи свободно (и) нухь добиткь безь все хабе и зледи* око 1240. (Даничић), даље и рус. дијал. *хаба* «рупа у путу», поль. дијал. *chaba* «ребро; удубљење у пределу кључне кости (код човека), или слабина (код животиња); посно месо; погрдно о домаћим животињама», каш. *хаба* «мршава кржава», укр. «кљусе» (SEK 2:271-272).', ESJS 1:35. Jest interesujące, że ауторзы SEK в haśle *хаба* widzą związek з 'st[aro]s[erbsko]ch.[orwackim] (serb.[sko]-c[erkiewno]s.[łowiańskim]) *haba* 'szkoda', rekonstruując на tej podstawie праpostać **chaba* [...]', а ауторзы ESJS tego związku не rejestrują.

авет '«upiór; chuda, blada osoba» [...], «глупиес, гара» [...], «szaleństwo, глупство», з wieloma derywatami. 'Уколико (недовољно потврђено) *x*- ипак није плод хиперкорекције и ако се пође од семантике «сасушен» (→ «мршава, блед и сл.»), отвара се могућност поређења са облицима наведеним у ЭССЯ 8:23²³: укр. дијал. (полес.) *хавэтны (лѣс)* «престарела, осушена шума», блр. *хавутнае* «суво дрвеће, грмље», такође чеш. дијал. (мор.) *chavusny* у примеру из НП: *Tri dni, tri noci jeli po trni po chavusnut*, рус. дијал. *хавут* «исечена дрва», словињ. *хава* «сува грана, полуосушено младо дрво» (ако није од **haba*, уп. SEK 2:228²⁴), па и са *хавель* > авель поред рус *шавель*, уп. блр. дијал. *шавіна* поред *хавутнае* «дрво осушено с једне стране», од горњих значења нарочито *аветан* о нечистом, оболелом житиу. У ЭССЯ 1. с. Трубачов реконструује сложен придев **xavotъnъjъ*, од **xava* «сува грана» (са једином, и то спорном, потврдом у словињском) [...]', ESJS 1:50-52. Nie jest jasna wzmianka о „spornym słowińskim potwierdzeniu”, бо SEK подaje и *хава* и *haba*, без коментарја, же chodzi tylko о wyrazy słowińskie, як również, же są one problematyczne. Podaje je и R 47

²³ *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974-.

²⁴ Najprawdopodobniej chodzi о бłąд, бо на tej stronie istnieją tylko hasła: **gřod**, **gřodlo** и **gub**; на pewno ma to być с. 271-272 (hasło *хаба*) або 288 (hasło *хава*).

(*chawa* 'gałąź, konar, zwłaszcza gałąź sucha, suszyca'). Jeżeli chodzi o wyraz *haba* w SEK, zobacz poprzednią glosę, a SEK przy *chava* kieruje na prasłowiańską formę **chabati* (z niego na *chava* I, więc z nowu na serbskie *haba*), które na pewno ma związek z serbskim **хабаги** '1. doprowadzać do wyniszczenia, nosząc psuć, wyniszczać, drzeć; brudzić fizycznie', MS²⁵ 6:702.

aj 'interj. do przywoływania i odzywiania się; do wyrażania różnych stanów emocjonalnych» [...], «ao, biada» [...], pytające' itd. Dalej, '[...] (ст)поль., каш. aj [...]' ESJS 1:73-74, z potwierdzeniem w R 22 (ale nie w SEK lub S).

ako 'conj. encl., warunkowe: «si», także dopuszczające, z albo bez *u*: «chociaż(by), jakkolwiek, aczkolwiek, bodaj», «to że» [...] • Од посл. **ako*; уп. стсл. **ако**, мак. *ако*, буг. *ак(ò)*, слн. *ако*, слч. *ак* «ако», *ако* «како», глуж. *ак(о)*, словињ. *āk(o)* [...]. У добром делу слов. језика постоји истозначна варијанта на *j*:- стсл. **јако**, слч. *јак*, глуж. *јако*, словињ. *jāk(o)* [...]', ESJS 1:89. Brakuje kaszubskiego *jakò* które podaje R 110.

ала¹ 'interj. używane do wyrażenia zachwyту, zadowolenia, radości, zdziwienia, chęci, bólu, smutku, lamentowania, nieprzyjemnej niespodzianki; dial. i zarzut [...], jako zaklęcie, klątwa «jak Boga kocham» [...], «zaczynij, już, chodź», do przepędzania zwierząt domowych, do pokazywania, proponowania «ot(o)» [...], wykrzyknik do zachęcania; «właśnie; jak, niczym, podobnie» [...], do wyrażenia protestu [...], «och, ach» [...]; również jako spójnik: [...] przestarzałe «ale, niż, tymczasem» [...]; «jednak» [...]. Као узвик чуђења још прасловенска реч, уп. слн. *alà*, каш. *ala!* (SEK I:74-76²⁶, в. и ESSJ 2:46) [...]' Warto porównać ten sam wyraz w S I:3-4 i zbiór wyrazów, który tam się znajduje.

ала² '«mitologiczny potwór, podobny do smoka» [...], «stworzenie o wielkiej sile fizycznej» [...], «żarłoczna, zachłanna osoba» [...], «zachłanność»' itd. • Јужнословенски, можда још прасловенски дијалектизам **xala*, уп. мак. *ала* «ала, аждаја», *алетина*, буг. (*x*)*àла*, (*x*)*алетина* у значењима «неман, непогода; снажан, прождрљив човек», даље каш. *xala* «биће или ствар великих размера». Псл. **xala* «стихија» → «чудовиште, демон» вероватно поствербалног порекла, уп. у кашупском поред *xala* синонимно *oxala*, према с.-х. дијал. оала «маскирани члан коледарске групе» поред *xala* «обредна маска јелена» [...]. Овамо можда *ala'(ma)* «уста» [...], са пејоративном метафориком

²⁵ Речник српскохрватскога књижевног језика, комитет ред., Нови Сад – Загреб, 1967-1976. Dalej MS.

²⁶ Najprawdopodobniej chodzi o przeoczenie, ten wyraz opracowany jest na s. 72-73, a różne wyrazy pochodne na s. 74-76.

прождрљивости, али уп. пољ. *chałapa* «усна дупља, уста, њушка» (SEK 2:278 s. v. *chałapata*).', ESJS 1:96-97.

алабурда¹ «łtok, nieporządek, hałas; hałaśliwa grupa» i dalsze pochodne. '[...] каш. *yarabura* «слабо жито помешано са коровом; слаба карта у игри» (SEK 1:280-281²⁷) [...]', ESJS 1:100. We wspomnianym haśle kaszubskim w SEK autorzy piszą: 's[erbsko]ch.[orwackie] dij.[alektalne] kajk.[awskie] *halabùra* 'kłótnik, człowiek narwany'', czego autorzy ESJS nie przytaczają, może dlatego, że chodzi o dialekt kajkawski niegdysiejszego języka „serbskochorwackiego”, chociaż stanowi to interesujące połączenie z badanym wyrazem serbskim.

але¹ 'conj. dial. «але» [...]. • Од псл. **a le*, уп. буг. *але*, слч., чеш., глуж., длуж., пољ. *але*, словинь. *älä* [...]', ESJS 1:119-120, рóниџ неprzytoczone kaszubskie **але** **1.** conj. 'lecz, ale' [...]. **2.** part. wzmacniająca, wyrażająca zdumienie, podziw, zaskoczenie: 'ale' (S. 1:3-4), **але** "ale" (R 22); jak również SGSK 1:48: '*älü* (takie same znaczenie).

амбол '[...] «прзераść» [...] .Можда од гр. *ἄμβολον, поред ἔμβολον, нгр. αμτολή «канал за наводњавање», или иста реч као **qbъlb* > убао, са очувањем назала и –ъ- посредством несловенског извора (уп. ит. *Ombla*). Две претпоставке се међусобно не искључују, јер сама реч **qbъlb* лако може потицати од гр. ἔμβολον [...], додуше само као прасловенски, још предемиграциони грецизам, с обзиром на њено присуство у полапском и трагове у ист. и зап. топонимији [...]', ESJS 1:147-148, niestety nie została przytoczona wspomniana toponimia, która mogłaby wskazać ewentualnie na tereny kaszubskie.

андрак¹ «diabeł, szatan, mroczne siły» [...], często w wyrazach *koju tu* (*му, јој, им...*) *је андрак, кога андрака* «со го орѣтаło, о со му chodzi?» [...], «człowieczysko» itd. . 'Уп. и варијанту са ко-: *kōndrāk* (-āh) «ситно живо биће, црв који се према народној празноверици увлачи под кожу човека и узнемирава га; немиран дух, ђаво, враг који не да човеку да се смири на једном месту, п у н д р а в (а ц)» [...], чеш. дијал. *kondrát*, *kondravec* поред *ponrava*; одатле и *kōndrak* = *андрак*. Корен је исти као у понирати, каж., чак. *пондрету / пондрити*, понор; изворно значење било би «(црв) који понире (у човека, животињу)», уп. SEK 4:97 s. v. *ponōr* «пундравац, одатле «нечиста сила (у човеку)». Завршно –ак варира код префиксалних сложеница са (изворнијим) –ав и у другим словенским језицима (уп. Skok 2:596 s. v. *pāmrāv*, SEK 4:96 s. v. *ponarva*).', ESJS 1:161-162. W przypadku kaszubskiego *ponarva* w przytoczonym haśle autorzy SEK wyraz łączą z 's[erbsko]ch.[orwackim] *pūndrav*, *pāmrāv*, *pāndrv* (< *pandrav*)', nie wspominając serbskiego *пундравац*, a *ponōr* z 'b[u]l[g.arskim] *ponōr* 'miejsce, gdzie woda znika, ginie pod ziemią'', co istnieje również w j. serbskim: p.

²⁷ Błąd w numerze tomu. Ma być: 2:280-281.

понопр '1. б. *miejsce w którym rzeka znika z powierzchni ziemi i zapada się pod ziemię*', MS 4:696.

апити '«jeść» [...], «ukąsić, ugryźć» [...], «złapać, ukraść» [...], «złapać; szybko zjeść» [...], «połknąć, zeżreć» itd. '• Од псл. **xapiti*, **xapati*, **xapnoŭi* «(у-, за-)гристи, (з)грабити и сл.», уп. стсл. *хѧпати*, мак. *ape*, *анне*, буг. *хѧпя*, *хѧнна*, слн. *hāpiti*, *hāpati*, *hāpniti*, слч. *charaŭ*, чеш. *chāpati*, дијал. *charpouti*, длуж. *charjaś*, пољ. *charać*, дијал. *charnać*, словињ. хѧрѧс, хѧрпѧс [...]', ESJS 1:177-178.

аскурђел '«przodek przed prapradziadkiem, krewny szóstego stopnia pokrewieństwa w linii ascendentalnej» [...], «siódmy przodek, daleki przodek, najstarszy [znany] przodek rodziny; ѧobuz, filut»' itd. • Свакако у вези са називом за даљег претка курђел, *кунђел* и сл.; даље нејасно. Оваква интерпретација претпоставља структуру *ас-курђел*; с друге стране, уп. елемент *skur-* у псл. **pra-sk(j)urь* > стсл. праштоурь «прапраунук», струс. *праштоурь* «прапрадед; прапраунук», стполь. *praskurzę*, *praszczur* «прапраунук» (Szymczak 1966:82-84, који указује и на лит. *pra(s)kurejas*²⁸). Уп. можда и **ku-dědь* > каш. *kužād* «злодух; ѧво» поред *žād* «id.» < **dědь* «деда» (SEK 3:110), а за семантику псовке с.-х. *Иди у твог аскурђела* [...], каш. *Вѧј до куѧада!* «иди дођавола!»', ESJS 1:226.

баба² '«wiedźma, czarownica»' i duża liczba wyrazów pochodnych. '• Иста реч као **баба**¹ у различитим фолклорним специјализацијама, које су делом општесловенске и прасловенске, уп. нпр. буг. *бѧба* «врачара, чаробница», пољ. *baba* «id.», чеш. *bába*, струс., стукр. *баба*, укр. *бѧба*; каш. *babica*²⁹ [...]', ESJS 2:16-18, можда би јошче додаћ и словињске *b'aba* '2. 'baba (kobieta pogardliwie), babsko'', SGSK 1:55, а увагѧ звраца и 12 значење израза **баба** у S I:10: "demon zbożowy w postaci starej baby", тимчасем у R 25 на коњучињима додаје: 'чаровница'. 'Пониаѧ аутору ESJS притачајају личне израженја у коњучињима у *баба* у јѧзыкѧх словињских стануви чѧсћ сѧадниуѧ, треба приточити рѧвниѧ кашубске: '14. plт *babě* – астрон. 'plejady'', S 1:10 (са потврдом у R 25: **Babě** "jakaś gwiazda' (II) [*astr.* 'plejady']'), јак рѧвниѧ израженје под хаством *babi* '[...] *bab'é lato* - 'babie lato'', S 1:10.

бадати¹ '«босћ, кључ»' [...], '«dotykać, wtręcać się do czegoś»' i cały szereg wyrazów pochodnych. '• Од псл. **badati*; уп. буг. дијал. *узбѧдам*, слн. *zabādati*, слч. *bádat*, чеш. *na-/po-bádati*, пољ. *zbadać, obadać*, каш. *badac*³⁰

²⁸ M. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa 1966.

²⁹ W S 1:11: *babica*, ale to jest kwestia zapisu.

³⁰ Chociaż SEK 1:82 kieruje na *bādac*, w S 1:14 jest tylko *badac*.

[...]', ESJS 2:63-64. Na uwagę zasługuje i kaszubskie *bòdôrz* R 34 z znaczeniem "draż kolczasty do łowienia węgorzy".

баз 'bot. nazwy roślin z rodziny *Sambucus* «bez, *S. nigra*; bez hebd, *S. ebulus*»' i duża liczba wyrazów pochodnych. • Од псл. **бъзь*/**bъza* «id.»; уп. мак. *боз*, буг. *бъз*, *бъза*, слн. *bèz*, *bèza*, слч. *baza*, дијал. *beza*, стчеш. *bez*, чеш. *bez*, *beza*, поль. *bez*, словинь. *bäs*', ESJS 2:73-74, którego SGSK nie przytacza, zamiast tego cały szereg wyrazów pochodnych począwszy od *b'esäna* '[...] bot 'bзовина, krzew czarnego bzu – *Sambucus nigra*', SGSK 1:76. Została pominięta kaszubska nazwa na bez z S I:35: *bes* 'bot. 'bez, *Syringa vulgaris*' i R 28: *bes* "bez (rośl.)".

бajати '«odmiawiać zaklęcia, wykonywać towarzyszące czynności magiczne, przepowiadać», lit. i «opowiadać bajki, przesadzać»' i liczne wyrazy pochodne. • Од псл. **bajati*, *bajǫ*, уп. мак. *баам*, дијал. *бáјам*, буг. *бàя*, слн. *bájati*, стчеш. *báti*, чеш. дијал. (мор.) *bajat'*, поль. *bajać*, длуж. *bajaś*, глуж. *bać*, струс. **бajати**, рус. дијал. *баять*, стукр. *баяти*, укр. *ба́яти*.' ESJS 2:83-84. Do tego trzeba dodać kaszubskie: *bajac* "opowiadać baśnie, snuć opowieści, bajać", S I:15, **bajic** "bajać, opowiadać bajki", R 26.

бара¹ «woda stojąca we wgłębieniu z ziemi, kałuża» reg. i «grunt podatny na powodzie» [...], «siano z takiego gruntu» [...], «kałuża; wilgotna polana lub pole»' i liczne wyrazy pochodne. • Од псл. дијал. **bara*; уп. мак. *бара* «локва», *баруште*, *баруга*, буг. *бàра* «речица; устајала вода, локва», дијал. *баруґа*, топ. *Баруште*, слн. *bàra*, *bàrje* «мочвара, баруштина», слч. дијал., чеш. дијал. (мор.) *bara* «id.», слч. *barina*, стчеш., чеш. *bařina*, *bařena*, *bařisko*, *bařište*, поль. *bara*, *barzyna*, дијал. *barzena*, каш. *barë* «неплодна, необрађена земља»', ESJS 2:177-179, cytowane na podstawie S I:17.

баран «baran» i nazwa barana [...]. • Вероватно од псл. (?) **baranь* (поред **boranь*, **beranь*?); уп. буг. дијал. *барàн* име од миља за овна, *барàнкъ* за овцу [...], слч., чеш дијал. *baran* «ован», стчеш., чеш дијал. *beran*, длуж. (ст)поль. *baran*, глуж. *boran*, пом. *baran*, *barǫn*, струс. *барань*, *борань*, рус., укр., блр. *барáн*.' ESJS 2:186. Jeżeli skrót пом. oznacza w rzeczywistości kaszubski, wtedy na to istnieje potwierdzenie w S I:17 i R 27. W SGSK 1:60-61 z *b'aran* kieruje się na *b'aròun*.

бахтати '«iść ciężkim krokiem, truchotać; parskać» [...], «jeść»' i podobne wyrazy. • Од псл. **бъхъtati* «(шумно) ударати»; уп. буг. *бъхтя* «тући, ударати», дијал. *бъхтам* «id.; ходати», слн. *bēhtati se* «мучити се», поль. *bechtać*, *-tam* «пујдати, подбадати», словинь. *bāxtac*, *-tom* «id.» [...].', ESJS 2:263-264.

2.

a¹ 'conj. advers., adjun. «zaś, natomiast, ale, at, vero»' i kilka wyrażeń. • Од псл. **a* conj.; уп. стел. **а**, мак., буг., слн., слч., чеш., глуж., длуж., поль., рус., укр., блр. *a*, полап. *a*, у горенаведеним употребама [...]', ESJS 1:33. Trzeba było przytoczyć również kaszubskie **a** 'conj. *a*' S I:1, **a** 'sp.[ójnik] 'a'' R 21 i słowińskie **a** '1. sp, łączący zdania lub ich części i uwydatniający ich związki treściowe [...]. 2. partykuła nawiązująca 'a'', SGSK 1:45.

a² 'interj. do zachęcania', ESJS 1:33-34. Przytoczone zostały wszystkie języki słowiańskie oprócz kaszubskiego: **a!** 'interj., wykrzyknik wyrażający zdziwienie, niezadowolenie, niechęć.' S 1:1, **a!** 'wykrz., 'a! eh! ach!''', R 21, tak samo jak słowińskie: **a** '3. wykrz wyrażający różne stany uczuciowe 'a! ach!''', SGSK 1:45.

ажам '«chomąto» [...], «naszyjnik który kładzie się koniu w czasie młódky; naszyjnik w zaprzęgu» [...], «szory» [...], «część uprzęży dla konia»' i dalsze wyrazy pochodne. 'Могло би се помишљати на слов. поствербално образовање од **jeti*, *jetor* «хватати» типа зајам, уп. псл. **jetь*, за значење од истог корена уп. рус. дијал *имало* «узда, омча», поль. *imadło* «стегача, притезач»', ESJS 1:74-75, więc dlaczego nie również kaszubskie **jimadło** 'szrubstok (niemcz.)', według nie zawsze pewnego EG³¹ 145, potwierdzone jednak przez S II:106: **jimadło** 'imadło'.

ако p. komentarz do hasła **ако** w dziale 1.

алакура '«osoba żeńska która zachowuje się i wyraża swobodnie» [...], «niezdarna, nieokrzesa osoba żeńska; plotkarka»' itd. W ramach dyskusji etymologicznej autorzy ESJS, między innymi przytaczają: 'Јасна је пејоративна адидеација са курац, курва, која, међутим, може бити секундарна, уп. *калакурдија* «маса залудничара» [...], *калакòтра* «неморална, некарактерна особа» [...] буг. *палахура* «лакомислена жена» [...], можда и рус. дијал. *лахуòра* т./ф. «разбарушена, неуредна, одрпана особа, поль. дијал. *tachudra* «дроњци; скитница, одрпанац»', ESJS 1:105, więc dlaczego nie również i kaszubskie *tachuder* EG 214, potwierdzone w S III:6 (z wzmianką, że jest przestarzałe): **łaxuder** → **łaxtáj** 'oberwaniec, obdartus'.

але¹ p. uzupełnienie hasła **але¹** w dziale 1.

анђео 'lit. «angelus»' i dalsze warianty. W ramach wyjaśnienia etymologicznego wyrazu jest podane: • Од гр. *ἄγγελος* «id.» [...]; уп. стел.

³¹ E. Gółąbk, *Kaszëbsczi słowòrz normatiwny*, Gdańsk, 2005. Dalej EG.

АНГЕЛЪ поред **АНЫЕЛЪ**, мак. *ангел*, буг. *àngel*, рум. *înger*, *ângheľ*, аром. *ângheľ*, алб. *ëngjëll*, слн. *áγγελ*, слч. *anjel*, чеш. *anděl*, глуж. *jandžel*, длуж. *janžel*, поль. *anioł*, ESJS 1:165, tutaj też brakuje kaszubskiego wyrazu tożsamego z polskim *anioł* według R 23; natomiast według S I:6: *anioł*.

аниж '«anyż, Pimpinella anisum»' i inne podobne wyrazy. W dyskusji etymologicznej autorzy ESJS wspominają, między innymi, refleks w czeskim: *anyž*, *aněž*, który w kaszubskim jest bardzo podobny: *anys* R 24 i *aněž* R 23.

апостол '«každy z dwunastu uczniów Chrystusa, apostoł; szerzący chrześcijaństwo u jakimś narodzie; gorący zwolennik; księga liturgiczna w cerkwi prawosławnej która zawiera również listy apostołów» [...]», «święty» [...], «pieśń kościelna którą w czasie liturgii czytają najlepszy uczniowie; mniejsza ambona z której jest czytany apostoł» [...], «uczeń Chrystusa i święty; księga listów apostołskich» i pokrewne wyrazy. '• Од гр. ἀπόστολος «посланик, изасланик; апостол», преко стел. **апостолъ** или лат. *apostolus* [...]; уп. мак. *апостол*, буг. *апòстол*, рум. *apostol*, арум. *apostalu*, алб. *apostull*, слн. *apòstol*, слч., чеш., длуж. *apoštol*, глуж. *japoštol*, поль. *apostoł*, ESJS 1:179. Brakuje kaszubskich przykładów: *apòstoł* R 24, *apoštòł* S I:6.

арханђео 'lit. «anioł naczelny, główny»' i dalsze wyrazy pochodne. '• Од гр. ἀρχάγγελος «id.» посредством цел. архангелъ [...]. Интернационални грецизам из хришћанске терминологије, уп. мак. *арангел*, буг. *ар(а)хангел*, рум. *ар(h)ângheľ*, *hrangheľ*, арум. *arhângil*, алб. *arkângjel*, слн. *arhângel*, слч. *archanjel*, чеш. *archanděl*, глуж. *arcyjandžel*, поль. *archanioł*, ESJS 1:218-219, а według R 25 również kaszubskie: *archanioł*.

ах 'interj. do wyrażania zachwyту, zdziwienia, bólu, strachu, prośby, chęci, przeklinania, gniewu» [...] itd. Oprócz wszystkich innych języków, które autorzy przytaczają, gdzie niektóre dosyć odbiegają od języka serbskiego: np. 'буг. *àхам*, *àхна*, слн. *àhati*, чеш. *achati*, рус. *àхать*, укр. *àхаму*', ESJS 1:242, brakuje tylko formy kaszubskiej, do tego bardzo podobna do serbskiej: *ach!* R 21, *ах!* S I:3, jak również słowińskiego: *ах!* 1:47.

баба¹ '«staryszka; matka ojca lub matki; starsza krewna» [...], reg. również «teściowa» [...], żart. «małżonka, kobieta w ogóle» [...], przen. «strachliwa osoba» [...], «mamka, niania» [...], «uczestnik dziecięcej zabawy» [...], «stara pszczoła» [...], «stary ul»' ESJS 2:14-16 i pokrewne wyrazy. Obok wyrazów z wszystkich języków słowiańskich brakuje formy kaszubskiej: '1. 'baba, kobieta' [...]. 2. 'żona' [...]. 3. *pogardl.* 'o mężczyznach: baba, tchórz, człowiek bojaźliwy', R 25, tymczasem w S 1:9-10 mamy: '1. 'stara kobieta' [...]. 2. 'jakakolwiek kobieta'. 3. 'mężatka bezdzietna'. 4. 'rub. o żonie', а w słowińskim **b'aba** '1. 'baba, stara kobieta', SGSK 1:55. Uwagę przyciąga

również kaszubskie **babùsa** w znaczeniu 'teściowa', R 25, spokrewnione z jednym z serbskich.

баба¹¹ '«piec zrobiony z błota»' i mniejsza liczba spokrewnionych form. '[...] Уп. називе за делове пећи пољ. дијал. *baba* «отвор за угаљ на испусту пећи», *babica*, *babka* «део пећи између саме земље и димњака», рус. *ба́бка*, *бабу́рка* «део испуста пећи одакле се вади пепео, угљевље», блр. *ба́бка* «id.», ESJS 2:23. Kaszubskie znaczenie i forma są identyczne z serbskim: **baba** '4. 'otwór w przypiecku na węgle, które się tam wsupuje dla przedszego ogrzania izby'' R 25.

баба¹⁵ 'zool. nazwa dla różnych rodzajów ryb, także «rodzaj morskiego raka» [...], «šlimak roztruchan, Murex brandaris» [...], «žaba (jeżeli jest o niej mowa w obecności małego dziecka)', dalej pewna liczba wyrazów pochodnych. '• [...] уп. рус. дијал., укр. *ба́ба* «риба *Cottus gobio*», слн. *bábica* «риба *Cobitis barbatula*», мак. *бабура* «врста ситне рибе у реци Брегалници», слн. *babûra* «црв *Oniscus*», рус. дијал. *babûра* «риба», блр. *бабура* «стонога», пољ. *babka* «риба *Gobius*», рус., укр. *ба́бка* «id.»', ESJS 2:24-25. W ten cały wachlarz bardzo dobrze wpasowuje się język kaszubski z dwoma znaczeniami dla wyrazu **baba** '8. zool. 'flądra, *Pleuronectes flexus*' (Wybrzeże). '9. zool. 'wzdrgęta krasnopiórka, *Scardinius erythrophthalmus*' [...]', S I:9, którego autorzy ESJS nie przytaczają.

баба¹⁶ 'bot. «ostnica, *Stipa pennata*»' i różne wyrazy pochodne do oznaczania roślin. '• Називања разних биљака различито (а у неким случајевима секундарно) мотивисана псл. **baba* [...]; уп. чеш. *babka*, *babyka*, *babika* «клен, *Ascer campestre*», стпољ. *babica* «врба, *Salic sp.*», чеш. *babka*, *babik* «копитац, *Caltha*», пољ. *babka* «*Plantago*», forma kaszubska: 'bab'i jqz'ëk' S I:10, 'укр. *ба́бка* «id.» (id. 218), чеш. *babky* «чичак, *Lappa*», буг. дијал *ба́бка* «*Salvia*» (id. 199); такође мак. *бабина душица* «*Thymus serpyllum*», дљж. *babina duška* «*Thymus chamaerdis*», *babine zele* «*Succisa*», мак. *бабин зуб* «*Tribulus terrestris*», буг. *бабини зъ`би* «id.», чеш. *babi zub* «*Lathraea*, *Lepidium*», *babie zęby* «*Dentaria*», рус. дијал. *бабий зуб* «*Claviceps purpurea*», чеш. *babí ucho* «*Plantago*», ESJS 2:25-26, bez przytaczania kaszubskiego przykładu: **baba** '25. bot. 'skrzyp polny, *Equisetum arvense*' [...]', S I:10.

бабун 'histor. «bogumil» [...] '• Од стерп. **БАБОУНЬ** «богумил, патарен», спорног порекла; уп. слч. нар. *babona/bobona* «празноверица», дијал. *babuństvo* «причање о чудесима и вера у њих», чеш. *baboňek*, -*ňki* «привиђење», струс. *бабвны* «чаролије, враџбине», укр. дијал. *бабоны* «празноверице», даље пољ. *zabobon* «id.», укр. *забобони*, блр. *забабоны*; из словенског мађ. *babona* «id.», рум. *boboane* «чаролије.» ESJS 2:35-36. Wyraz kaszubski, którego autorzy ESJS nie przytaczają, **babónë** 'gusta,

zabobony'', SEK I:81, jest w dużej mierze podobna do serbskiej, tak samo jak *zabòbón*, R 416, S VI:165.

бавити (се) '«spędzać», «przebywać, żyć» [...], «zatrzymywać» [...], «nabywać, sprowadzać» [...], ~ *се* «znajdować się, przebywać, zatrzymywać się» [...], «interesować się, pracować (z pomocą czegoś, wokół czegoś)»' i dalsze wyrazy pochodne. '• Од псл. **baviti* (*se*); уп. мак. *бави* (*се*), буг. *бавя* (*се*), слн. *báviti* (*se*), чеш. *baviti* (*se*), слч. *bavit' sa*, поль. *bawić się*, рус. дијал. *бáвуть* (*ся*), укр. *бáвиту(ся)*, блр. *бáвіць, бáвіцца* ', ESJS 2:40-41. Określenie kaszubskie w dużej mierze pokrywa się z innymi, które przytoczono: *bawic* (*sā*) R 28, *bávic* (*sq*) S I:23.

бадањ¹ '«(u niektórych młynów wodnych) wielka wydrążona belka, przez którą leci woda, która obraca koło» [...]; reg. również «drewniana kadź, ceber» [...], «część płynu» [...], «drewniane naczynie bez górnego dna z rozszerzonym otworem, który służy do fermentacji moszczu, przetaczania wina, transportu winogron» [...], również jako miara [...], «głęboka, deskami obita jama, w której skóry są kładzione do wapna» [...], «miejsce, gdzie siano przepuściło wodę do środka stogu» [...], przen. «duża, gruba, nienasycona osoba» [...], «wielka beczka na winogrona» [...], «koryto, przez które toczy się woda na łopatki koła w młynie wodnym» [...], «kadź» [...], «wielka, otwarta beczka»' itd. '• Од јсл. **бъдън'ъ*, **бъдънъ* «бадањ; када; буре, суд»; уп. слн. *bedènj/bèdenj*, *bedèn*, буг. дијал. *бъдън'*, *бъдън*, *бъднè*, из јужнословенског мађ. *bödön*, поред сев.-слов. **бъдн'а*/**бъдна* у истим значењима: слч. *bedña*, чеш. *bedna*, поль. дијал. *bednia*, рус., укр. *бодня*', ESJS 2:61-62. Brakuje kaszubskiego *bednãř* "bednarz"' S I:30, jak również słowińskiego *b'ednõř* z SGSK 1:73.

базга 'bot. «bez, *Sambucus nigra*», «rodzaj podłużnych letnich gruszek»', również warianty. '• Свакако у вези са псл. **бъзъ* > **баз**; уп. мак. дијал. *бозгел*, слн. *bezèg*, *bèzg*, *bezgòv* adj., *bezgovec* (поред *bezòv*, *bezovec*), *bezgovina*, *bezgòvje*, стчеш. *bezh*, поль. дијал. *besk*, а са друге стране поль. дијал. *best*, *bestu/bezdu*, укр. дијал. *бесм'*, ESJS 2:76. Do tego szeregu można doliczyć już wspomniane kaszubskie *bes* 'bot. 'bez, *Syringa vulgaris*'.', S I:35, jak również słowińskie *bejs* 'b'esù 'czarny bez' [...] 'czarny albo dziki bez'', SGSK 1:73 albo *b'esezna* 'bot. 'bzwina, krzew czarnego (dzikiego) bzu – *Sambucus nigra*', SGSK 1:76. Dalej ESJS przytacza: 'Обли са –g- објашњава се укрштањем са ономатопејском оснoвом **бъзг-* поред *бъз-* «звиздати», уп. буг. дијал. *бъзун* поред *бòзун'* «мајска буба», можда и слн. *bèzgati* поред *bezati*, слч. *bedzgat'* «терати се (о стоци)» (ако није експресивно од *bègati*?); за семантику уп. струс. *пицальникъ* = *бозъ*. За варијанту са –d- претпоставља се укрштање са **баздети** < **ръздѣти*, уз позивање на оштар мирис зове и на лит. *bėzdas* «зова» поред *bezdėti* «пуштати гасове», но лит. фитоним сматра се позајмљеним из пољског; за **бъзг-* балтску паралелу представљало би лет. *buzga* «штап» (id. ib., где се указује на варирање *z/zd/zg* у случајевима као **drozdъ*/**drozgbъ*, **loza* : лит. *lasdà* и сл.)',

ESJS tak samo. Do tego wszystkiego wspaniale współgra fitonim kaszubski *bzdëxa* "bylica polna, *Artemisia campestris*" (słowiński: *bzd'äxa* "tak samo", SGSK 1:136), jak również słowiński czasownik *bzdnȳc* "bzdnać, zabzdzić, puścić wiatry", SGSK tak samo.

бздети '«śmierdzieć, cuchnąć» [...], przen. «wylegiwać się, długo spać»' i liczne wyrazy pochodne. Dalej: Даље: '• од псл. **pъzděti*; уп. мак. *бзду*, буг. *бъздя*, пъздя, слн. *pezděti*, слч. *bzdiet'*, чеш. *bzdíti*, пољ. *bździeć*, глуж. *bzda*, длуж. *bžeś*, рус. *бздеть*, укр. *бздити*.'; ESJS 2:77. Tak samo jak w poprzedniej glosie, kaszubskie: *bzdëxa*, jak również *bzjęc* "bzdzić" S I:97; słowińskie: *bzj'äna* "bąk, bździna" i *bzjęc* "bździć, puszczać wiatry", SGSK 1:136.

бajka¹ 'lit. «opowiadanie o niesamowitych wydarzeniach, fantastycznych istotach, dziwnych rzeczach itp.; zmyślenie, niesamowita historia», reg. również «zamawianie choroby, wróżenie»' itd. Dalej '• Од псл. **bajьka*; уп. мак. *байка*, слн. *bājka*, слч. *bájka*, чеш. *bajka*, пољ. *bajka*, глуж., длуж. *bajka*, рус., укр., блр. *ба́йка*.'; ESJS 2:86. Kaszubskie: *bājka*, rzadziej *bajka* **1**. 'bajka, baśń' [...] **3**. 'plotka' S I:15, **bajk** "bajarz, opowiadacz" R 26.

баламутити 'збаламутити «odwalić robotę» [...], tylko kajk. [...] «bałamucić, omamiać» [...], забаламутити «raplając ukryć prawdę, oszukać»' i dalsze wyrazy pochodne. Potem '• Од псл. **balamořiti*, **balamořь*/**balamořa*; уп. слч. *balamutiť* «уносити смутњу, ширити гласине», *balamuta* «смутња, неред», чеш. *balamutiti* «обмањивати», дијал. «лагати», *balamut'a* «варалица», пољ. *bałamucić*, дијал. *bałamącić* «мутити; доводи́ти у заблуду», *balamut* (заст. и дијал. и *bałamąť*) «женскар; неозбиљан човек, смутљивац»', ESJS 2:118-119. Wyrazy kaszubskie stanowią idealne dopełnienie koncepcji: *balamuta* "zrzęda, leń", *balamutník* "pijak", S I:16.

банати² '«w grze *банање* uderzać własnym kijem o *бадало*»' i wyrazy pochodne. '[...] Није искључена ни веза са *побанати се* «побити се, потући се» [...], које има паралеле у чеш. *báně*, *baň* «шамар, ударац песницом», *báňati* «шамарати» [...], пољ. дијал. *báňa*, *baňa* «чворуга од ударца»', ESJS 1:147, więc również kaszubskie *baňa*, *baňá* **2**. fig. 'duża głowa, szczególnie łysa', a także *baňáč*, *baňál(k)*, *baňála*, *baňář* "człowiek z wielką głową", S I:17.

банда¹ '«banda rozbójników; grupa osób mająca takie same wady, nałogi» [...], zwyczajnie w wołaczu «pojedyncza osoba z takiej grupy, bandyta», «zespół muzyczny (najczęściej instrumentów dętych); muzyka wojskowa» [...], «grupa pracowników na roli» [...], «większa ilość, grupa» [...], «komplet dzwonów» [...], «trąbka» [...], «orkiestra»' i wyrazy pochodne. '[...] Овај интернационални галицизам, који је ушао и у друге балканске и европске језике

(уп. рум., арум. *bândă*, алб. *bândë*, нгр. *μάντα*, слч., чеш., пољ. *banda*, рус., укр., блр. *бáнда* итд.), старопровансалска је реч германског порекла, од герм. **banda* «(бојни) знак, застава као обележје одреда» [...], одатле «група људи окупљена под заставом, чета» [...], ESJS 2:149-150, со *istnieje również* w języku kaszubskim: *bańda*, według EG 16, podobno jako oznaka bandy.

бандера '«wysoki drewniany lub metalowy słup (zwykle do noszenia przewodów elektrycznych lub telefonicznych)», «flaga», «drąg do oznaczania drogi» [...], «słup (elektryczny, telefoniczny i t p.)» [...], «drzewiec do flagi»' i duża ilość wyrazów pochodnych. 'Ит. (вен.) реч је од прованс. *ban(d)iera* < *banda* [...]. Ушла је и у друге балканске (мак. *бандера*, буг. *бандѐра*, рум. *bandiéră*, арум. *banderă*, нгр. (μ)παντιѐра, алб. *bandjerë*, тур. *bandera*, *bandıra*) и словенске језике (слн. *bandëra*, слч. *bandëra*, пољ. *bandera*, рус. *банд(у)ѐра*, укр., блр. *бандѐра*, блр. *бандзѐра*)', ESJS 2:154-155, więc tak samo również po kaszubsku: **bandera** "bandera, flaga okrętowa", R 26.

баново '«железничка станица»' itd. 'Уп. пољ. *banhof*, дијал. *banof* «id.»' ESJS 2:164. Podobnie jak kaszubskie **banhof** "stacja kolejowa, dworzec" R 26, a także **ban(a)** 'cuch (przër.), pòcãgla (neol.), cyżeń', EG 16.

бања² '«masielnica, kadka na kajmak» [...] '• Вероватно од псл. **bъдъn'a*; уп. слч. *bodña* «мала посуда за производњу сира», *bedña* «шкриња, каца», пољ. дијал. *bednia* «ведро, чабар», ESJS 2:170-171. Do tego trzeba dodać kaszubskie **bednãř** "bednarz", S I:30.

барака '«tymczasowy budynek z desek (do mieszkania, składowania, sprzedaży itd.) [...], czak. *барãка* [...] «ławka w domu rybaka, na której konserwuje się ryby»' i wyrazy pochodne. '• Од шпан. катал. *barraca*, разним посредним путевима, у Приморју преко вен. *baraca* [...], ит. *baracca* «провизорна дашчара», у унутрашњости и преко нем. *Baracke*, фр. *baraque*, *baraquieur*, можда и тур. *baraka*. Интернационални хиспанизам, уп. још мак. *барака*, буг. *барãка*, рум. *barácã*, арум. *barángã*, *parángã*, алб. *barákë*, *barángë*, нгр. *μπαρά(γ)κα*, *παράγυκα*, слн. *barãka*, пољ. *baraka*, даље (фр. посредством) слч., пољ. *barak*, чеш. *barák*, мађ. *barakk* итд.', ESJS 2:184-185, więc również kaszubskie *barak(a)*, EG 17, najprawdopodobniej pod wpływem polskiego.

баран (р. *take same hasło* w dziale 1). Dalej autorzy przytaczają: '[...] Облик и значење *боран* «ован, бојна справа за пробијање зидова» код Белостенца вероватно из руског. Није јасно спадају ли овамо стгрп. **барань** (**вѣкчиѣ**), човек Сандаља Хранића и браће Јурјевића (Даничић), топоним **барань** (**заселинѣ**) 1316. г. Ибар, потврђено само у *nom./асс.*, тако да се може читати и *Баран* и *Барањ*; у овом другом случају, можда придев *baran(ь)jъ*

«овнујски, овчји», уп. слч. *baraní*, пољ. *barani* [...], ESJS 186. Tak samo niewspomniane kaszubskie i słowińskie *barani* S I:16, SGSK 1:60.

барило '«drewniana, w większości płaskia i podłużna beczka do różnych produktów, tak płynnych (napoje, olej), jak stałych (ryba, figi, wapno, proch, cukier, węgiel drzewny i inne)»' [...]. • Од вен. *baril*, ит. *barile* [...]. Италијанизам широко распрострањен у европским језицима, уп. на Балкану буг. *барѝло*, алб. *barilë*, сргр. *барѝл(λ)ион*, тур. *baril* [...], у другим слов. језицима слн. дијал. *baríl*, *barílec*, пољ. *baryła* [...], ESJS 2:203-204 i kaszubskie *barélka* w znaczeniu 'ryb 'blaszany, okrągły pływak w sieci', z potwierdzeniem w S I:19 i SEK I:86.

барон '«pan feudalny kierujący posiadłością, którą dostał od władcy; niższy tytuł szlachecki» [...]. • Од срлат. *baro*, *-onis*, герм порекла [...]. Изворно франачка титула, ствнем. *baro* «човек, борац» [...], од ие. корена који је у **борити се**; ушла је, делом као учена реч, у већину европских језика, уп. мак. *барон*, буг. *барѝн*, слн. *barôn*, чеш., пољ. *baron* [...], ESJS 2:213-214 i kaszubskie *baróna*, S I:21 (takже słowińskie SGSK 1:61), **barón**, R 27.

бат¹ '«wielki młotek, młot», «bat, maczuga, buzdygan, kij» lit. [...], «pomocnicze rybackie narzędzie do wbijania kijów» [...], «tłuczek, drąg do miażdżenia winogron» [...], «serce w dzwonie» [...], «uderzenie, bату» [...] • Од псл. **batъ* (поред **batъ*?) «оруђе којим се удара»; уп. слн. *bát/bât*, *bet* «мотка, дрвени чекић», чеш. дијал. *bat* «батина», пољ. *bat* «бич; телесна казна» [...], ESJS 2:231 i kaszubskie **bat** "bat, bicz", S I:22.

батва '«rodzaj dużej, zimowej gruszki» [...]. Можда од псл. (?) **batwa*, у вези са стпољ. *botwieć*, пољ. *butwieć* «гњити», рус. *бутвѣть* «id.», *ботвѣть* «дебљати, дозревати, бујати».», ESJS 2:243-244. Може i kaszubskie *butwiec*, на подставіе niepewnego źródła, T³² 1:69.

батог 'przestarz. «kij, bat» [...]. • Од псл. **batogъ* «штап; бич; кижак, палица», од **batъ* [...]; уп. стсл. *батогъ*, доцније и *батокъ*, стчеш., чеш. *batoh*, пољ. *batog* [...], ESJS 2:248-249, јак рѝвнијез kaszubskie i słowińskie пријкљаду: *batig*, *batóg*, *batug* S I:22-23, *batüg*, SGSK 1:62-63.

бачва '«(duża) beczka»; рег. рѝвнијез «wole, рѝвнијез u ptaków» [...]. • Општесловенска реч неизвесног порекла, уп. цсл. *бъчѣвь*, *бъчѣва*, мак. *бочва*, *бочка*, *бочвар*, буг. *бъчѣва*, дијал. *бѝчка*, *бъчѣвар*, слн. *báčva/báčev*, *-čve*, *bečkà*, *bečvár*, слч. *bočka*, дијал. *bečka*, *bačka*, пољ. *beczka* [...], ESJS 2:270-271, јез рѝвнијез kaszubskie *bečka* S I:30.

³² J. Trepczyk, *Słownik polsko-kaszubski*. Naukowo opracował i aneksem opatrzył J. Treder, 1-2, Gdańsk, 1994.

3.

авель '«ścięte i zgniłe chwasty, w ogóle odpadki» [...]. Могло би се претпоставити псл. **xavel'*ь са *ō*- превојем коренског слога према *–ē*- у рус. дијал. *шáвель* «олош», даље у вези са *шваль* «id.», *шáверь* «трице, смеће», *шáврик* «гомила измета, нечисти» [...]', ESJS 1:49. Kaszubska forma **chawa** "gałąź, konar, zwłaszcza gałąź sucha, suszyca", R 47 formą swoją i znaczeniem odpowiada przypuszczeniom autorów ESJS. U S II:23, w formie zdrobnienia: *чавка* "[...] 3. gałąź, zarówno rosnąca, jak ścięta" i zgrubienia (S II:23): *члавина* "1. długa gałąź, tyczka".

аврик '«drobna latorośl na krzewie» [...], «różne trawy, trzcina i podobne, jak również miejsce (głównie w bagnie), gdzie takie trawsko rośnie» [...], «gąszcz, zwykle obok wody» [...], «zaniedbany teren obrośnięty chwastem; nieporządek, nieład, nieuporządkowane miejsce» [...], «duża, powalona trawa» [...], «jakaś trawa z kolcami; wysoka, gęsta, zaplątana trawa, trawsko; wyrosły jęczmień, w którym jest dużo owsa; nieoczyszczone, nieowiane zboże» [...], «zaniedbana część terenu, na którym wyrosła wiklina i krzaki» [...]; «pagórkowaty, stromy, urwisty teren; wąwóz» [...]. Суфиксалне варијанте *аврик*, *авр-уг*, заст. и *хавр-еж*: *какав' ли може бити род ѿ хаврежа... плодъ ѿ терніа*. XVIII в. Венцловић и с друге стране глагол *уáврит* «набујати, нарасти (о трави, треси и сл.)» Васојевићи указују на основу **xavr-* која би стајала у односу апофоније *ō/ē* према **šavr-* у рус. дијал. *шáврик* «гомила измета, нечистоће», а даље би се могло помишљати на везу **xav-/šav-* у *авель*, рус. *шáвель* [...]', ESJS 1:55. Juž wspomniana kaszubska forma **chawa** "gałąź, konar, zwłaszcza gałąź sucha, suszyca", R 47, świetnie odpowiada wysuniętej teorii (również z poprzedniej glosy: *члавина* i *чавка*).

алапача '«gadatliwa kobieta, terkotka» [...]. Можда од псл. **xa-(x)lap-* (где би *xa-* могло бити редупликација, или пак експресивни префикс), уп. и синониме од сазвучних основа *клар*-.: *клавача* «она која *клапа*, брбљивица, торокуша» од (на)*клатати* < псл. **klapati* и *лап*-.: *лавача* «алапача», *лавав* «брбљив» Пирот од (х)*лапати* «шумно, халапљиво јести; падати у крупним капима (о киши) итд. < **klapati* ', ESJS 1:111, więc, również jak w przypadku kaszubskiego **члпач** '1. 'pić, jeść chciwie, chęptać' [...]. 2. 'uderzać, bić' [...]', R 48, jak również S II:31: *члпач* '1. pożerać łapczywie. 2. wulg. pić, zwł. wódkę, żłopać. 3. przyskać, bryzgać. 4. o niezamkniętych drzwiach: uderzać, hałasować'.

бабити¹ '«pomagać rodzącej przy porodzie». Псл. глагол је каузативно образовање од **baba* у значењу «одрасла, зрела жена која је рађала, искусила материнство», дакле изворно «чинити *бабом*», што се јасно види из рефлексивног облика *бабити се*, већ срп.-цсл. *бабити се* «рађати», тј. «постајати *бабом*»; следи да се значење *баба*, *бабица* «помоћница при порођају» повратно развило од

глагола, а не лежи му у основи, s. v. **babiti*., ECJC 2:31-33. Kaszubskie **babéc** "upodabniać się do baby, starzeć się, babieć, niewieścieć", S I:13 i słowińskie, przy którym SGSK 1:55 z *b'abjec* kieruje na *babj'ãuc*, idzie w ślady przedstawionego pomysłu, wyłączając aspekt rodzenia.

бавела '«jedwabna tkanina» [...], «rodzaj tkaniny» [...], «wstażka z bawełny» [...], «rodzaj jedwabiu» • Од вен. *bavela (filada)* «предиво од грубе свиле» [...].', ESJS 2:39. Refleks tego na pewno stanowi kaszubskie **bawôlna** "bawełna", najprawdopodobniej przez polski.

бад² '«płytczna przy morskim brzegu» [...], «skała w morzu, rafa» [...].', ESJS 2:57. Daleki związek z serbskim wyrazem mogłby mieć kaszubski wyraz **badzewié** "śmieci, mierzwa, gnijące zielsko wyrzucone przez wodę"., R 25.

бадар 'adj. przestarz. «żywy, ognisty (np. o koniu)» [...], reg. «delikatny» [...]. • Од псл. **bьdrъ*, **bьdriti*; уп. стсл. **бьдръ** «будан, чио», струс. **бодрѣи**, **бодрити**, рус. *бодрый* «снажан, здрав», заст. и «смео, одважан», *бодритъ(ся)*, укр. *бодрий*, *бодрити*, блр. *бадзэры*.'. ESJS 2:62-63. Patrząc na refleksy przypuszczalnej prasłowiańskiej formy w językach słowiańskich, wyraz kaszubski z EG 36 można powiązać z podstawowym znaczeniem serbskim: **bôdowac** 'rozgrzewac chòré zwierzã gòràçą parą i nacéraním wiehcama słomë'.

бадати² '«iść powoli, ostrożnie» [...], «iść niepewnie (o koniu)»', ESJS 2:64. Autorzy słownika czasownik wiążą z, między innymi, włoskim *badare* «uważać, pilnować się», greckim (bizant.) βάδην «krok po kroku», serbskim *vádumu* «iść powoli i uważnie»; tymczasem kaszubskie **bòdôrz** "drąg kolczasty do łowienia węgorzy", R 34, mianowicie środek służący do realizacji czynności przedstawione czasownikiem *бадаму*, bliskie jest również czasownikowi **bâdac** '1. 'bość'.', S I:14.

бaj '«zamawianie choroby, wrózenie» [...]. • Од псл. **bajъ*; уп. истсл. *бай*, рус. дијал «речитост, причалица», ст.-укр. «врач», укр., блр. «приповедач».'. ESJS 2:81. Więć bardzo bliskie z kaszubskim **bajc** "bajarz, opowiadacz", R 26.

бадати '«mówić nie do rzeczy» [...]. Вероватно од псл. **bajati* > **байати**, **bajiti* > **байити**, по образовању деноминал од **bajьda* [...] > поль. *bajda* «**байка**, измишльотина»', ESJS 2:85. W tym ciągu etymologicznym na pewno jest miejsce również na kaszubskie **bajic** "bajać, opowiadać bajki", a jeszcze bardziej dla *bajdac* "bajdurzyć, zmyślać, łgać", *bajdë* "brednie, bajdy" i *bajda* "gadula, łgarz", S I:15.

банити (се) '«zachowywać się jak pan, władca; zadzierać nosa; być dumnym» [...]. Тешко одвојиво од деноминала (*за-/о-*)*банити* од **бан**, али та веза може бити секундарна, како то просуђују Sadnik/Aitzetmüller 83 § 107b, поредећи са чеш. *bániti* «испупчити се, надути се», глуж. *banić* «id.», пољ. дијал. *zbanieć*, које изводе од **baña* «округао суд»', ESJS 2:160. Вијек ратнијем касзубске *baña*, *bańa* '1. bot. 'dynia, Cucurbita pepo'', S I:16, **bania** '1. 'bania, kopuła'', R 26.

барусити '«rozczoehrywać»', ESJS 2:216. Авторзи ESJS не знају етимологију, али на pewno пор. касзубске *barušk* 'niedołęga życiowy'', SEK I:92, S I:21.

батина¹ «длу́жше, ци́жше древно, мацзуга, грубы киж» [...].• Од псл. (дијал.) **batina* «id.»; уп. слн. (дијал.) *batina* «палица, мочуга; ударац» [...], слч. *batina* «мотка, штап» [...]', ESJS 2:245. W takim wypadku na pewno również por. kaszubskie *batig* "batog, bicz", S I:22.

* * *

Језык касзубски ма своје мјејсе в етимологичних баданиах оѓолнословиа́нских и неправидлове јест трактowanie го јакo тьлко једного з диалектџв језыка полскиого (со поѕреднио мо́жна вывниосковаћ рџвниј з најновшого слџвника етимологичного језыка сербскиого, кџоры го не уставиа на рџвни з инными језыками словиа́нскими, лещ чџесто тьлко јакo „dodatek” до выразџв језыка полскиого, бџдџ под впливом вџиџ панујџщих опини диалектологии полскией). Сам факт повстания *Слџвника етимологичного касзубсчзны*, кџоры выдџрџбниа идиелект касзубски, бадџџџ го в щчегџлџни спџсџб, удџвдџвниа, џе то не јест звьчзџџни „диалект”, лещ спџцифичны организм. Станџви щчегџлџне ва́жны пункт в баданиах порџвнџвчьжих пољднџвостловиа́нско-касзубских, со потвџрџдзџџ авторзи SEK в V томџе своџей публикџџџи³³. Тџки стџсџнек до језыка касзубскиого допрџвдзџа до закџламанџ о јего уџлџмџнџсџи, нџшсџсџсџи, другџрџдџнџсџи, јак то мџало мџејсе чџоџџџбы в артыкуле *Co powinniśmy wiedzieć o језыку касзубским?*, гдџе авторка S. Ма́нџковска стџвџрџдзџа: „Pod wzglџdem лексыкалным језык касзубски јест бџеднџејшы од полскиого. *Слџвник језыка полскиого*, под ред. W. Дџорџсзевскиого, рејеструје ок 125 тьс. выразџв језыка

³³ W rozdziale *Na zakończenie prac nad SEK*: „[...] kilka istotnych wniosków [...]: [...] 5. wyraźnie uwydatniające się leksykalne powiązania kaszubsko-południowosłowiańskie [...]” (s. 5), co można było bardziej podkreślić również w publikacji H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996, gdzie poddział *Leksykalne zbieżności kaszubsko-południowosłowiańskie* ma zaledwie 12 stron (z 434) i omówionych zostało zaledwie 27 wyrazów (s. 325-336), chociaż trochę więcej leksyki południowosłowiańskiej można znaleźć w innych rozdziałach.

polskiego, a *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* B. Sychty ok. 60 tys.” (!?)³⁴.

Dušan-Vladislav Paždjerski

Kaschubische Motive im *Etymologischen Wörterbuch der Serbischen Sprache*

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel befasst sich mit den kaschubisch-serbischen sprachlichen Parallelismen, die in den zwei ersten Bänden des *Etymologischen Wörterbuch der Serbischen Sprache* vorkommen. Der Verfasser konzentriert sich auf drei Wortgruppen: 1. Parallelismen, die durch Autoren des Wörterbuchs in den Stichwörtern berücksichtigt wurden; 2. Serbisch-kaschubische Parallelismen, die von Autoren des Wörterbuchs mit dem Kaschubischen nicht verbunden wurden, obwohl sie in der kaschubischen Sprache anwesend sind (z.B. *baba*); 3. Parallelismen, die von Autoren des Wörterbuchs übersehen wurden, obwohl sie aus verschiedenen Gründen ihren Platz im analysierten Wörterbuch dürften gefunden haben.

³⁴ S. Mańkowska, *Šta treba da znato o kašupskom jeziku?*, [y:] 110 godina polonistike u Srbiji, ur. P. Buňak, Beograd 2006, s. 96.

Tomasz Derlatka
(Leipzig / Lipsk)

**„Ich melde gehorsamst, Jesusmaria!
Es stimmt nicht!“ – Oder Literaturtheorie
und Problem der „kleinen“ Literaturen
(Erwägungen am Beispiel des „literarischen Raumes“)**

In Jaroslav Hašeks Roman *Die Abenteuer des braven Soldaten Schwejk* gibt es die folgende Szene: Im Abteil eines Stabswaggon reisen die Offiziere der k. u. k. Armee mit ihren Burschen. Während der Fahrt machen sie sich mit einem neuen System des Chiffrierens und Dechiffrierens von Depeschen bekannt. Ein Versuch, das Probetelegramm aus dem Armeestab zu entziffern, endet mit dem Verzweiflungsruf des Kadetten Biegler: „Herr Hauptmann, melde gehorsamst, Jesusmaria! Es stimmt nicht!“ Denn es erweist sich, dass die Offiziere – durch das Zusammenreffen von fatalen Umständen – nicht den ersten Band des Ganghofer-Romans *Die Sünden der Väter* erhielten, sondern den Band zwei, was natürlich zu den absurden Lösungen führte.

Die Ursache oder Ursachen des oben dargestellten Missverständnisses sind für die Problematik, die ich im vorliegenden Beitrag behandeln möchte, nicht wichtig, vielmehr geht es hier um die selbe Semantik des Ausrufs von Kadett Biegler. Denn mir scheint, dass einen solchen Verzweiflungsruf auch ein Literaturtheoretiker ausstoßen kann, der bestimmte Grundsätze der Literaturtheorie mit der spezifischen Seinsweise jener Literaturen konfrontieren will, welche mit dem Prädikat „klein“ etikettiert werden können. Eines aber vorweg: Es handelt sich dabei nur um einen Aufriss dieser Problematik, der nicht alle, sondern nur ausgewählte – typische – Probleme des „literarischen Raumes“ betrifft.¹

¹ Die Problematik des „literarischen Raumes“ war zum Gegenstand meiner Arbeit (vgl. Tomasz Derlatka, *Kategoria „przestrzeń w dziele narracyjnym“: elementy, morfologia, systematyka wraz z zarysem problematyki spacyjnej i narratologicznej w serbołużyckiej twórczości narracyjnej*, Warszawa 2008). Die hier angewandte Terminologie sowie die Theoremen beziehen sich auf Forschungsergebnisse, die ich in der angesprochenen Monographie behandelte.

* * *

Als „literarischen Raum“ verstehe ich eine übergeordnete semantische Einheit, die in bestimmtem Grad die Literatur betrifft. Dadurch kann man den „literarischen Raum“, der – wie bereits erwähnt – als übergeordnete Definition zu verstanden ist, in drei prinzipielle semantische Unterkomplexe einteilen: (1) „Raum-der-Literatur“; (2) „Raum-des-Werks“ (der nach J. Sławiński² als stereometrisches Modell des literarischen Werks definiert wird); (3) „Raum-im-Werk“ (d. h. Raum im einem singulären literarischen Werk). Da sich die beiden letzten Auffassungen, d. h. „Raum-des-Werks“ sowie „Raum-im-Werk“, auf einzelne literarische Werke beziehen, welche den „externen“ Bedingungen, d. h. einer „Kleinheit“ oder „Mehrheit“, keinesfalls unterliegen müssen (obwohl sie können), habe ich sie hier einmal ausgeblendet. Etwas anders stellt sich das Problem des „Raumes-der-Literatur“ dar, deshalb möchte ich mein Augenmerk auf diese Problematik richten.

* * *

Das Denotat vom „Raum-der-Literatur“ zeigt sich semantisch als äußerst breit, es birgt zu viele divergente Erscheinungen, um wissenschaftlich präzise genug sein zu können. Bei der Frage nach dem „Raum-der-Literatur“ würden solche Fakten hervortreten, die mit der Literatur als Ganzheit verbunden sind – und zwar ohne Bezug auf den Gehalt des e i n z e l n e n literarischen Werkes. In dieser Weise würde der „Raum-der-Literatur“ an eine bestimmte System-Struktur (als eine Ganzheit von Relationen, die zwischen einzelnen Strukturelementen bestehen) erinnern. Dabei ist aber zwischen zwei Aspekten, einem externen und einem internen, zu unterscheiden.

Der erste Aspekt, der mit dem „Raum-der-Literatur“ verknüpft ist, konstituiert Fragen, die mit „der literarischen Geographie“ verbunden sind. Wie z. B nach: (1) Zentrum und Peripherie des literarischen Lebens, (2) literarischer Produktion, also mit einem Wort: Nach den e x t e r n e n Bedingungen der Entstehung der Literatur. In dieses Problemfeld fügen sich zudem (3) Fragen zum „Raum“ des (realen) Autors und des (realen) Lesers als Beteiligte der textexternen Kommunikationssituation ein.

Die Kategorie „Raum-der-Literatur“ als ein System muss man jedoch auch mit einem anderen Aspekt in Zusammenhang bringen. Das einzelne literarische

² Vgl. J. Sławiński, *Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*. In: Michał Głowiński und Aleksandra Okopień-Sławińska [Hrgs.], *Przestrzeń i literatura* [Z Dziejów Form Artystycznych w Literaturze Polskiej. 51.]. Wrocław 1978. S. 9-22.

Werk fände Eingang in eine gewisse *i n t e r n e* Ganzheit innerhalb des gegebenen Literatursystems, das durch seinen externen Level generiert und bedingt ist. Auf die interne Ebene geraten also solche Aspekte wie z. B. (1) das bestimmte Modell einer „National-Literatur“ – ihre „vertikale“ und „horizontale“ Stufe (Konzeption J. Krejčí³); (2) ihr genologisches System (Gattungssystem); (3) Probleme der Formierung von Text-Kanons; (4) Beziehungen zwischen einzelnen Texten u. dgl. Das „nationale“ oder „weltliche“ Literatursystem würde mithin an einen „Raum“ *sui generis* erinnern – der mit den einzelnen „Elementen“ (wie Genres, Texten und dergleichen) aufgefüllt ist.

* * *

Als erstes Problemfeld sei der „externe“ Aspekt des „Raumes-der-Literatur“ in der sorbischen und kaschubischen Literatur skizziert. In sein Gesamtgebilde gehen Probleme wie u. a. (1) „Raum“ des Lesers und des Autors, (2) Frage der literarischen Produktion, sowie (3) Zentrum und Peripherie des literarischen Lebens einer Nation ein.

Zum Punkt eins: Das Problemfeld „Raum des Autors und des Lesers“, wohl der wichtigste Unteraspekt der Kategorie „literarischer Raum“, bereitet einem Literaturtheoretiker, der sich mit „kleinen Literaturen“ beschäftigen will, enorme Schwierigkeiten. Die ganze Problematik, die in der Literaturtheorie u. a. die Frage der Phänomenologie, der Literaturrezeption wie auch der Literaturkritik umfasst, ist in „kleinen“ Literaturen stark erschüttert. Die literarische Kommunikation (Autor – Werk/Verlag/Kritik – Leser) ergibt sich in solchen Literaturen als deutlich beschränkt: Wenige Autoren können, bei aller Muhe, nur wenige Werke verfassen, diese werden nun durch wenige Rezipienten gelesen.

Es folgen einige erläuternde Beispiele für dieses Problem. Durch die geringe Anzahl an Autoren literarischer Texte offenbaren sich die signifikanten Abweichungen vom literaturtheoretischen Modell der literarischen Kommunikation, sowie für ihre Struktur. In beiden Literaturen, oder breiter: In „kleinen“ Literaturen beschäftigen sich mit dem professionellen Schreiben nur wenige Schriftsteller. Bei den Sorben gibt es nach 1989 nur drei Berufsschriftsteller, mit dem Tod Jurij Bržzans im Jahre 2006 nur noch zwei, beide im – relativ – hohem Alter. Die anderen Schreibenden in „kleinen“ Literaturen schreiben entweder als Literaturliebhaber, oder da sie sich – als Mitglieder einer nationalen Minderheit – dazu verpflichtet fühlen, oft sporadisch.⁴ Auch die Relationen zwischen den schreiben-

³ Vgl. Karel Krejčí, *Sociologie literatury*. Brno 2001.

⁴ Das Verhältnis „professionelle – nicht professionelle“ Autoren, mit überwiegendem Anteil an nicht professionellen Schriftstellern, bedeutet natürlich nicht, dass dadurch das Niveau der betroffenen Literatur niedrig sein muss (das Prädikat „klein“ gleicht keinesfalls dem Prädikat „schwach“), das kann man aber nicht ausschließen.

den Autoren und Autorinnen sind in „kleinen“ Literaturen oft deformiert: Für die sorbische Prosa ist nach 1989 ihre starke Feminisierung kennzeichnend, nach dem Tod von J. Brězan schreiben Prosa vor allem Frauen (Měrka Mětowa, Jěwa-Marja Čornakec, Dorothea Šoćina, Lubina Hajduk-Veljković). Was beide Literaturen verbindet, es ist vielleicht ein charakteristisches Merkmal aller „kleinen“ Literaturen, ist die große Aktivität junger Autoren. Für die kaschubische Literatur gibt J. Treder die Zahl von ca. 40 Schreibenden (Stand für das Jahr 1999), in der sorbischen Literatur ist die Zahl der jungen Autoren – nach meiner subjektiven Schätzung – ähnlich. Beide Phänomene, d. h. der Mangel an Berufsschriftstellern und die starke Beteiligung junger Autoren am literarischen Leben (an der Literaturproduktion), hat natürlich – unbestritten – den ambivalenten Wert: Es entstehen in beiden Literaturen nicht selten dilettantische, teilweise grafomanische Texte.

Die geringe Zahl literarisch Schaffender und deren veröffentlichter Texte in „Kleinliteraturen“ liefern die Schwierigkeiten, wenn ein Literaturtheoretiker die Entfaltung des literaturhistorischen Prozesses z. B. aufgrund der Aufeinanderfolge von Schriftstellergenerationen und literarischen Gruppen betrachtet will.⁵ Natürlich, in beiden Literaturen, d. h. in der sorbischen und kaschubischen, finden wir die Schriftstellergenerationen: Jungsorben (in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts) oder Jungkaschuben (Anfang des 20. Jahrhunderts) und Zrzëszincë (30er Jahren des 20. Jahrhunderts). Mehr noch, Streit um Funktion und Gesamtbild der Literatur (Kultur) der Sorben bzw. Kaschuben zwischen Alt- und Jungsorben auf der sorbischen Seite, zwischen Alt- und Jungkaschuben oder zwischen Zrzëszincë und Schriftstellern um die Zeitschrift „Kleka“ auf der kaschubischen Seite, gibt fundamentale Impulse für die Entwicklung beider Literaturen. Aber das ist gerade das Problem. Was diese Schriftsteller verbindet, war vor allem Ideologie und Funktion der Sprache/Kultur, weniger ähnliche oder gleiche literarische Ästhetik und formale Lösungen. Über das gemeinsame Wirken, die gleichen künstlerischen oder formalen Schwerpunkte ihres literarischen Werkes, also über alles, was nach der Literaturtheorie eine literarische Gruppe konstituiert, kann im Fall beider Literatur entweder überhaupt keine Rede sein oder es müssen literaturtheoretisch alle sorbischen/kaschubischen Schriftsteller als eine monolithische literarische Gruppe betrachten werden.

Durch die geringe Anzahl der Rezipienten (der Leser) und ihre unterschiedliche literarische Kompetenz wird der Versuch, Rezeptionsforschung in einer „kleinen“ Literatur durchzuführen, in Frage gestellt.⁶ Erstes Problem ist, dass beide

⁵ Als „literarische Generation“ verstehe ich eine Gruppe von Schriftstellern, die im gleichen Alter und in deren Werken gemeinsame ästhetische oder formale Merkmale zu finden sind. Die Auseinandersetzung zwischen unterschiedlichen literarischen Generationen gab oft schöpferische Impulse für die Entwicklung einer Literatur.

⁶ Hier muss auch auf ein anderes Problem hingewiesen werden. Bis jetzt gibt es keine erschöpfenden Untersuchungen aus dem Bereich der Literatursoziologie, weder bei den Sorben, noch

Literaturen funktionieren – im Sinne von J. Treders Begriffs – als „Literaturen ohne Leser“. Zweites Problem ist, dass aufgrund der historischen Bedingungen die Rezipienten der „kleinen Literaturen“ eher wenig ausgebildet (im neutralen Sinne des Wortes) waren. Beide Probleme ermöglichten nicht, dass sich in „kleinen“ Literaturen genau isolierbare Leserkreise herauskristallisieren (Frauen, Leser der Science Fiction usw.). *In effectu* ist für die literarische Produktion beider Minderheiten ein starker Synkretismus des ganzen Literatur-Systems sowie des einzelnen literarischen Textes sichtbar (ein literarisches Werk muss für alle Rezipienten geeignet sein). Auch deshalb gab es bei den Sorben nur zwei Autorinnen, die die Frauenliteratur *sensu stricto* schrieben (Marja Młynkowa, Hańža Bjeńšowa). Sowohl in der sorbischen, wie auch in der kaschubischen Literatur findet ein Literaturtheoretiker nur wenig Jugendliteratur (nicht Kinderliteratur!), also diese Literatur, die Aleksandar Flakar als „proza u traperima“ (Jeans-Prosa) charakterisierte. Auch deshalb sind einige literarische Konventionen, z. B. Science Fiction, in „kleinen“ Literaturen nur begrenzt anwesend oder treten überhaupt nicht auf.

Im Falle der Literaturkritik ist bemerkbar, dass ein geringeres Quantum professioneller Literaturkritiker den Umstand effiziert, dass die selben Autoren oder Leser die Rolle der Kritiker oder Literaturwissenschaftler übernehmen. Nur das ist im Bereich der literarischen Kritik die äußerst negative Erscheinung, sie verändert sich nicht selten ganz in Pathologien, wozu es in der sorbischen und kaschubischen Literaturkritik genügend Beispiele gibt.⁷

Zum Punkt zwei (die literarische Produktion). Die literarische Produktion einer Nation betrachten man in der Literaturtheorie als Vermögen, die literarischen Texte – am besten so viel und so gute wie möglich – zu schreiben. Für die kleinen Literaturen ist dieser Ansporn besonders wichtig. Die Idee, einen literarischen Text zu schreiben, und dessen Veröffentlichung (endgültiger Projektbeschluss), trennen leider oft Welten, denn es müssen dafür viele Bedingungen erfüllt werden.⁸ Vor allem geht es hier um die Möglichkeiten der Literaturveröffentlichung. Es ist nicht zu verbergen, dass die Optionen, literarische Texte herauszugeben, im starken Ausmaß die Entwicklung einer Literatur determinieren. Über welche verfügen nun die beiden „Kleinliteraturen“?

Allgemein gesagt, sind Möglichkeiten zur Publikation literarischer Texte (Bücher) stark begrenzt. Dadurch entsteht eine ganze Reihe von erheblichen

bei den Kaschuben (vgl. Cezary Obracht-Prondzyński, *Badania społeczne na Kaszubach: stan i potrzeby*. In: Ders. [Hrsg.] *Kim są Kaszubi? Nowe tendencje w badaniach społecznych*. Gdańsk 2007. S. 64.).

⁷ Zum Problem des Funktionierens der Literaturkritik bei Sorben vgl. Tomasz Derlatka, *Wo dwěmaj teoretiskimaj aspektomaj serbskeje literarneje kritiki*. Zum Druck aufgenommen.

⁸ Das ganze Problem etwas vereinfachend, charakterisiere ich diese Bedingungen als Einwirkung eines exogenen Determinismus auf die literarische Produktion. Durch den exogenen Determinismus verstehe ich (nach Henryk Markiewicz) den Einfluss der äußeren, d. h. nicht literarischen, Faktoren auf die Entwicklung einer Literatur.

Problemen (ein gravierendes ist natürlich die kleine Anzahl an literarischen Texten selbst). Einen eigenen Verlag besitzen die *L a u s i t z e r S o r b e n* erst seit 1958, was in erster Linie einen Zuwachs an Buchveröffentlichungen bedeutete. Bis dato ließen die sorbischen Schriftsteller ihre Texte in Zeitschriften publizieren, Bücher gaben sie auf eigene Kosten oder im Ausland (mit Unterstützung tschechischer Freunden) heraus. Der Besitz eines eigenen Verlages garantierte früher, und garantiert noch heute, nicht nur den Sorben, sondern auch für andere „kleine“ Literaturen, die schnellere Entwicklung ihres Schrifttums.⁹ Die spezifische Veröffentlichungsform der literarischen Texte bei den Sorben, d. h. der Zeitschriftendruck, hat auch ein merkmalfhaftes Gattungssystem der sorbischen Prosa erzeugt, – ein System, in dem die kurzen Formen überwiegen (Kurzerzählungen und narrative Prosa, die sich wegen ihres Volumens problemlos in Zeitschriften aufnehmen lassen).

Im Bereich der *k a s c h u b i s c h e n L i t e r a t u r* haben wir erneut eine entgegengesetzte Konstellation zu verzeichnen. Abgesehen von Herausgabertätigkeit von *Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie* ab Mitte 50er bis 80er Jahren des 20. Jahrhunderts, steht den Kaschuben bis heute kein „offizieller“ Verlag zur Verfügung. Die kaschubische Literatur war und wird vor allem von kleinen regionalen Verlagen herausgegeben (z. B. die folgenden Verlagen von Wojciech Kiedrowski), nicht selten auf eigene Kosten der Autoren. Dies bewirkt, dass die ganze literarische Produktion bei den Kaschuben leider (oder glücklicherweise, siehe Fußnote 9) nicht „geplant“ war, auch deshalb ist sie eher fragmentarisch und zersplittert als die sorbische.

Eine Herausforderung für die literarische Theorie bildet im Zusammenhang mit dem Problem der literarischen Produktion bei „kleinen“ Literaturen hauptsächlich die Notwendigkeit, den Kontext literarischer (also autarker) Texte als untrennbar vom Kontext des exogenen Determinismus zu situieren. Dieser Umstand verursacht in literaturwissenschaftlichen Forschungen zu „Kleinliteraturen“ jenen unvermeidlichen „Soziologismus“, mit dem oft formal-ästhetische Kriterien, im meinen Verständnis entscheidende Kriterien bei solchen Versuchen, bei der Bewertung dieser Literaturen ersetzt werden.¹⁰

⁹ Die Gründung des eigenen Verlages gab den sorbischen Schriftstellern ohne Zweifel entscheidende Impulse für eine umfassendere literarische Tätigkeit. Die Existenz nur *e i n e s* Verlages muss man aber auch als eine ambivalente Erscheinung ansehen. Der *Domowina*-Verlag befand sich seit seiner Entstehung in der Position eines Monopols, was – in mancher Hinsicht – eine gefährliche Situation bildete (einige Themen, z. B. Erotik, Auseinandersetzung mit dem katholischen Glauben, Sozialismus waren bis 1989 nicht zulässig). Das hat insbesondere die Zeit nach der politisch-wirtschaftlichen Wende bestätigt, als sich einige sorbische Schriftsteller dazu entschieden, ihre literarischen Texte außerhalb des *Domowina*-Verlags zu veröffentlichen (besonders relevant ist hier *casus* von R. Domaścyna).

¹⁰ Ich will nur darauf hinweisen, dass die soziologisch-positivistische Methode auf dem Gebiet der sorbischen Literaturwissenschaft zugunsten der formal-semiotischer Methode erst nach

Zum Punkt drei (Zentrum und Peripherie des literarischen Lebens). Wenn die Literaturtheorie den Entwicklungsprozess des literarischen Lebens einer Nation erörtern soll, so rückt sie nicht selten die Problematik von Zentrum und Peripherie in den Mittelpunkt. Insbesondere wird dabei der Aspekt entsprechender Entwicklungen im Bereich des literaturhistorischen Prozesses relevant. (Der Wechsel des Zentrums bedeutet oft eine signifikante Zäsur in der Literatur, hingewiesen sei in diesem Zusammenhang auf die Verschiebungen literarischer Zentren im Verlauf der Geschichte der slawischen Literaturen¹¹).

Wie präsentiert sich nun die Situation von Zentrum und Peripherie in „kleinen“ Literaturen? Hier finden wir beide Phänomene, jedoch nur in groben Umrissen. Bei genauerer Betrachtung steht der Literaturtheoretiker allerdings vor nicht geringen Verwicklungen. Als Hauptproblem stellt sich in der *sorbischen Literatur* die Existenz nur eines „Zentrums“, d. h. Bautzen, heraus. Im Falle der Literatur der Sorben kann ein Literaturtheoretiker keine Veränderungen auf der Linie „ein Zentrum – ein anderes Zentrum“ des literarischen Lebens beobachten. Und letztlich kann er auch keine Schlüsse ziehen hinsichtlich der Dynamik solcher Veränderungen oder über die Intensität der literaturschöpfenden Prozesse. Die Existenz nur eines einzigen „Zentrums“ schafft *de facto* einen Mangel an Dynamik, Statik setzt ein und dies ist natürlich ambivalent zu bewerten. Doch kann ein solcher Sachverhalt eine Art von Monopolisierung des literarischen Lebens verursachen – und in der sorbischen Literatur verursacht er es tatsächlich. (Besonders sichtbar ist dies im Bereich der schon erwähnten Verlagstätigkeit).

Auf dem Gebiet der *kaschubischen Literatur* dagegen scheint die Situation diametral umgekehrt zu sein – es fehlt überhaupt an einem solchem Zentrum. Ergebnis dieser Situation ist bei den Kaschuben eine Zersplitterung des literarischen Lebens, oder mit einem Wort: Sein Partikularismus. Zum Teil hat dies eine schnellere, koordiniertere und spektakulärere Entfaltung der kaschubischen Literatur behindert. Der Partikularismus des literarischen (und nicht nur des literarischen) Lebens ist in diesem Fall bis zum heutigen Tag spürbar. Die dominierende Rolle bei der Organisation der „literarischen Geographie“ spielen bei den Kaschuben schon immer die „kleinen“ Zentren (zum Beispiel Wejherowo, Kartuzy) – also die Peripherie, jedoch kann man noch heute die zwischen ihnen fehlende Koordinierung beobachten. (Als ein signifikantes Beispiel sehe ich hier,

1989 durchbrochen wurde (Monographien und Aufsätze von Walter Koschmal, Christian Prunitsch), während die kaschubische immer noch auf diesen Umbruch wartet. Das „positivistische Modell der literarischen Forschungen“ [zur kaschubischen Literatur] mit exemplarischen Werken beschreibt Adela Kuik-Kalinowska im Aufsatz u.d.T. *Literatura kaszubska a strategie badawcze* (In: Zbigniew Zielonka [Hrsg.], *Literatura kaszubska w nauce – edukacji – życiu publicznym*. Gdańsk 2007. S. 36-37).

¹¹ Kurz dazu soviel: Im frühen Mittelalter lag das Zentrum in Makedonien und Bulgarien, im späteren Mittelalter sind es die Böhmisches Länder und Serbien, in der Renaissance – Polen und Kroatien (präziser: Dubrovnik), im Barock – Polen und Kroatien usw.

die langzeitigen erfolglosen Bemühungen um eine einheitliche kaschubische Rechtschreibung).

Zwei „kleine Literaturen“ zeigen also zwei unterschiedliche Modelle von „Ordnung“ des literarischen Lebens. Für die Literaturtheorie gibt diese Situation keinen festen Anhaltspunkt.

* * *

Nunmehr gehe ich zum Fragekomplex über, der sich mit dem „internen“ Aspekt des „Raumes-der-Literatur“ verbinden lässt. Hierzu lassen sich die folgenden Problemfelde einordnen: (1) Die vertikale und horizontale Ebene der gegebenen Literatur, (2) ihr genologisches System (Gattungssystem), (3) der Textkanon, und (4) die Verhältnisse zwischen den konkreten Texten.¹²

Die Literaturtheorie nimmt an, dass in der Belletristik als Ganzheit drei Schichten / Systemoide auftreten – ein „folkloristisches“, ein „populäres“ (utilitäres, zu verstehen ist hier die Trivialliteratur vor allem erster Hälfte des 20. Jahrhunderts) und ein „gehobenes“ (elitäres), was sich mit der Frage der Literaturrezeption verbindet. Bei entfalteten Literaturen ist damit ein merkmalthaftes Stratifikations-system konstruierbar. Wie man aus bisherigen Erläuterungen leicht deduzieren kann, wird dieses Modell in den „kleinen“ Literaturen viele merkmalthafte Abweichungen aufzeigen. Im Bereich der sorbischen und der kaschubischen Literatur fügen sich diese Diskrepanzen zu deutlichen Gegensätzen.

Für die k a s c h u b i s c h e Literatur, deren Anfänge sehen wir schon im Mittelalter, die aber ihre Spitzenphase erst am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts erreicht) ist das Ausfallen eines Systems, genauer – des „populären“ Systems, kennzeichnend. Oder anders: Die „populäre“, triviale Schicht ist in der kaschubischen Literatur anwesend, im Vergleich mit der sorbischen „populären“ Produktion ist sie aber deutlich reduziert und entstand deutlich später, erst nach 1945. Aktiv in der kaschubischen Literatur funktioniert aber folkloristische und gehobene Schicht.

In der s o r b i s c h e n Literatur finden wir bemerkenswerterweise alle drei Systemoide. Das „folkloristische“ System bildet ein Fundament dieser Literatur; das „populäre“ System, in Form von der religiösen (oder besser: von der miraculären Sensationsliteratur), die nach dem Muster der deutschen Literatur entstand, schuf eine Grundlage für die Entwicklung der Prosa in sorbischer Sprache. Und das „gehobene“ System der sorbischen Literatur steht im dialektischen Ver-

¹² Beide letztgenannten Probleme, da es sich um eher universale Erscheinungen handelt, die sowohl in „großen“, wie auch in „kleinen“ Literaturen auftauchen (natürlich in veränderten Proportionen), erarbeite ich hier nicht. Ich füge nur hinzu, dass sich diese Problematik streng mit Fragen der Intertextualität verknüpfen lassen. In den folgenden Ausführungen verkopple ich die Probleme der (1) vertikal-horizontalen Ebene mit (2) der genologischen Problematik.

hältnis mit beiden anderen Schichten, insbesondere aber mit der „folkloristisch-populären“. Für diese Literatur, speziell aber für die sorbische Prosa, ist keinesfalls der Ausfall eines Systems markant, sondern das Problem des Synkretismus resp. der Interferenz beider Systeme. Dies hat sich spätestens im 19. Jahrhundert voll durchgesetzt.

Die Situation, die einen Literaturtheoretiker zur völligen Verzweiflung bringt, bewirkt speziell die Genologie der „kleinen“ Literaturen. Angemerkt sei, dass sie sich in der Literaturtheorie im Grunde durch ein pyramidales System (literarische Hauptgattungen, literarische Untergattungen, literarische Gattungsformen bzw. Gattungstypen) auszeichnet. Eine Divergenz des Genologie-Systems in der Praxis „kleiner“ Literaturen gegenüber dem allgemeinen Genologie-System der Literaturtheorie manifestiert sich schon auf der höchsten Ebene: Proportionen zwischen literarischen Hauptgattungen (Lyrik – Epik – Drama).¹³

In „kleinen“ Literaturen nimmt die absolut dominierende Stellung die Lyrik ein. Mit Ausnahme des Werkes *Kupa zabytych* (*Insel der Vergessenen*) von Jakub Lorenc-Zalěski waren alle evolutionären (für die ganze Literatur) Werke bis zu 1945 lyrische Werke. Das literarische Schaffen von Handrij Zejler, Jakub Bart-Ćišinski, Mato Kosyk gaben der sorbischen Literatur entscheidende Impulse und Richtungen. Ein relativer Ausgleich zwischen Lyrik und Prosa erfolgte hier erst nach dem Jahre 1945, was sich unmittelbar mit dem Herauskristallisieren des Roman-Genres verbindet. Eine ähnliche Situation, wenn es sich um die Relationen zwischen literarischen Hauptgattungen handelt, tritt bei den Kaschuben auf. Die großen Namen der kaschubischen Literatur, vor allem aus dem Kreis der Jungkaschuben, sind Lyriker: Aleksander Majkowski, Jan Karnowski, Leon Heyke (später Jan Trepczyk, Alojzy Nagel, Stanisław Pestka).

Die Epik (besser – epische bzw. narrative Prosa) liegt im System einer „kleinen Literatur“ gewöhnlicherweise in der Mitte, wobei hier die kleinen Formen (Kurz-, Erzählungen, Novellen) überwiegen. Paradoxerweise – im Lichte des oben Geschriebenen – funktionieren als bekannteste Werke beider Literaturen keinesfalls lyrische Texte, sondern gerade Prosa-Werke. Schon erwähnte *Kupa zabytych* Jakub Lorenc-Zalěskis, *Krabat*-Dilogie von J. Brězan bei den Sorben, *Žěcé i przigodě Remusa* von A. Majkowski oder *O Panu Czorlińšcim co do Pucka po sece jachoł* von Hieronim Derdowski bei den Kaschuben, sind Werke der Erzählkunst. Dieses Phänomen kann ich für heute nicht eindeutig erklären.

Im genologischen System der „kleinen Literatur“ wird die schwächste literarische Hauptgattung das Drama. Wie schon bemerkt, verbindet sich diese Situation mit dem Einfluss des exogenen Determinismus auf die „kleinen“ Literaturen. Man

¹³ Die Ursache für den Sachverhalt im Bereich der Genologie finden wir natürlich im „externen“ Aspekt des „Raumes-der-Literatur“ vornehmlich aber im Bereich des exogenen Determinismus (in der Lyrik überwiegen die kurzen Formen, die Existenz von nur wenigen Theatern entscheidet über die schwache Position des Dramas).

muss auch unterstreichen, dass beide Literaturen, obwohl sie sehr interessante Werke besitzen (z. B. *Na hrodźišću* von J. Bart-Ćišinski, *Budzta spiacëch* von Bernard Sychta), kein dramatisches *opus magnum* geschaffen hatten.¹⁴ Mehr noch: Im Bereich der kaschubischen Literatur existiert bis jetzt keine erschöpfende Dokumentation der dramatischen Produktion der Kaschuben.¹⁵

Auf der niedrigeren Ebene, d. h. auf der Ebene der literarischen Untergattungen (Roman – Sonett – Komödie), kompliziert sich die „genologische Situation“ erheblich. Manche Untergattungen funktionieren in „kleinen“ Literaturen ganz und gar nicht, bzw. ein literarischer Text „füllt“ zwei oder drei Untergattungen gleichzeitig aus (Synkretismus).

Ad illustrandum sollten wir uns nun das Problem des Romans, heute wohl der prestigiesten literarischen Untergattung der Weltliteratur, näher anschauen. In der sorbischen Literatur fand ich ca. 40 sorbischsprachige Texte, welche die sorbistische Literaturwissenschaft mit dem Prädikat „Roman“ versieht. Bei näherer Betrachtung erweist sich aber, dass ungefähr 15 davon keine Romane sind. Unter den restlichen 25 Texten haben wir zwei Trilogien (eine von Marja Kubašec unter dem Titel *Bosćij Serbin*, andere von Jurij Bržzan, es geht um *Feliks Hanuš*) und eine Dilogie (wieder von M. Kubašec *Lěto wulkich wohenjow* und *Nalětnje wětry*).

In der Literatur der Kaschuben sieht die Situation im Bereich des Romans, der auf kaschubisch verfasst worden ist, noch schlechter aus. Wir haben nur ein paar – obwohl sehr interessante – kaschubische Romane, von Aleksander Majkowski *Žěcé i przigodě Remusa* und von Jan Drzeżdžon *Twarz Smątka* (1993), *Liskawica* und *Lelek* von Stanisław Janke.

Die Frage der literarischen Gattungstypen (z. B. Abenteuer-Roman – Liebesonett – Komödie-Picaresca) in „kleinen“ Literaturen ist ganz klar zu beantworten: Viele von ihnen finden wir hier überhaupt nicht. Bei Problemen des Romans bleibend, weise ich nur darauf hin, dass es in der sorbischen Literatur nur zwei satirische Romane gibt (von Jurij Winar *Hrěšna wjes* und von J. Bržzan *Salowčenko*), viele andere z. B. der Krimi-Roman wurde nie geschrieben (die Krimi-Thematik erschien hier nur in kleinen Prosaformen: Erzählungen oder Novellen). Aufgrund der Schwäche des Romans in der kaschubischen Literatur ist die Situation mit den Roman-Untergattungen noch komplizierter als in der sorbischen Literatur.

Der Roman – die stärkste literarische Gattung der gegenwärtigen Weltliteratur scheint, den kleinen Literaturen „fremd“ zu sein. Es stellt sich heraus, dass der Roman in solchen Literaturen nur eine marginale literarische Untergattung ist. Im

¹⁴ Wie z. B. *Dziady* von Adam Mickiewicz oder *Wesele* von Stanisław Wyspiański in der polnischen Literatur.

¹⁵ Vgl. Jerzy Samp, *Zasadnicze dokonania i postulaty badawcze w literaturoznawstwie kaszubskim*. In: Zbigniew Zielenka [Hrsg.]: *Literatura kaszubska w nauce – edukacji – życiu publicznym*. Gdańsk 2007. S. 27-28.

System der kleinen Literatur gibt es einfach keinen Platz für große epische/prosaische Formen. Das alles bestätigt auch z. B. die sorbische Roman-Produktion nach der Wende, denn bis heute wurden nur zwei Romane herausgegeben und beide von demselben Autor (J. Brězan).

* * *

Ich hoffe, dass es mir mit Hilfe der dargestellten Beispiele erst einmal gelungen ist, die konstituierenden Probleme der Forschung zu Minderheitenliteraturen zu signalisieren. Es muss betont werden, dass die „kleinen Literaturen“ ein großes Problem für die Literaturtheorie und sowohl für die Literaturtheoretiker darstellen. Und nicht nur im Bereich des „literarischen Raumes“, sondern in vielen weiteren literaturtheoretischen Aspekten (allem vorweg aber das Problem der Mehrsprachigkeit innerhalb der „Kleinliteraturen“), die hier nicht angesprochen werden konnten.

Bleiben wir jedoch beim „literarischen Raum“, über den ich schrieb! Will ein Literaturtheoretiker die Frage des Funktionierens einer „Kleinliteratur“ in ihrem „externen Raum“ durchforschen, dann trifft er auf verschiedene Hindernisse, unter denen die begrenzte literarische Kommunikation wohl die wichtigste ist, da sie mehrere weitere Unterasspekte beeinflusst. Will er dagegen den z. B. den „internen Raum“ solcher Literatur „theoretisieren“, stößt er auf die direkte und enge Abhängigkeit der literaturimmanenten Prozesse vom exogenen Determinismus.

Um das Verhältnis der Literaturtheorie und „kleinen Literaturen“ kurz zu resümieren – Normen, Prozesse, Klassifizierungen, die doch ein Hauptziel der literaturtheoretischen Erwägungen sind, scheinen auf dem Gebiet der „kleinen“ Literaturen permanent entkräftet oder ganz negiert zu sein. Natürlich kann die Literaturtheorie allgemeine Gesetzmäßigkeiten auch in diesem Bereich entwerfen, sie werden jedoch mit vielen Ausnahmen zu konfrontieren sein.

Vielleicht mit zu vielen Ausnahmen. Das Schaffen einer entsprechenden literaturwissenschaftlichen Methode zur Erforschung von „Kleinliteraturen“, d. h. eines theoretischen Verfahrens, die spezifische Seinsweise dieser Literaturen berücksichtigt und dabei nicht nur auf dem Negieren rein theoretischer Fundamente basieren wird, ist auf jeden Fall eine dringende Aufgabe, aber bis dahin ist es zweifellos noch ein langer (wissenschaftlicher) Weg. Das Herausarbeiten solcher Methode nimmt wohl viel Zeit, Kraft, und Arbeit in Anspruch, mehr noch – diese Aufgabe scheint mir gar *supra vires* des einzelnen Literaturtheoretikers zu sein.¹⁶

¹⁶ Vielleicht kann hier nur ein großes interdisziplinäres Projekt helfen, an dem sich auf einer Seite die Spezialisten aus dem Feld entsprechender Disziplinen (Literaturwissenschaft, Soziologie, Geschichte), auf der anderen Seite die Fachleute aus dem Bereich der „kleinen“ (z. B. sorbischen, kaschubischen, lemischen, baskischen usw.) Literaturen beteiligen.

Nicht nur aufgrund des oben Geschriebenen konkludiere ich, dass der Verzweiflungsruf, wie der des Kadetten Biegler: „Ich melde gehorsamst, Jesusmaria! Aus literaturtheoretischer Sicht betrachtet, so stimmt im Bereich der Kleinliteraturen überhaupt NICHTS!“ noch lange aus den Reihen der Literaturtheoretiker zu hören sein wird.

Tomasz Derlatka

**„Melduję najposłuszniej; Jezus Maria! Nic się nie zgadza!”
– Albo teorii literatury problemy z literaturami „małymi”.
(Rozważania na temat „przestrzeni literackiej”)**

STRESZCZENIE

W artykule podjęta została (na przykładzie literatur serbołużyckiej oraz kaszubskiej) próba nakreślenia problemów, jakie stwarza sposób funkcjonowania oraz immanentne właściwości „literatur małych” dla teorii literatury oraz literaturoznawców. Skróceniowo przedstawione zostały tu wybrane zagadnienia kategorii literaturoznawczej „przestrzeni literackiej” (m.in. przestrzeń autora i czytelnika, „przestrzeń” produkcji literackiej, centrum i peryferie życia literackiego, system genologiczny jako przestrzeń). Krótkie opracowanie problemów „przestrzeni literackiej” wykazało, co następuje: 1) normatywna teoria literatury okazuje się niemal nieprzydatna do badań literaturoznawczych nad „małymi literaturami”, które w wielu aspektach wykazują znamienne odchylenia od jej norm; 2) w wielu „teoretycznoliterackich” aspektach występuje pomiędzy samymi „małymi literaturami” szereg przeciwieństw, co znacznie komplikuje możliwość wygenerowania teorii „literatur małych”; 3) pilną potrzebą – z uwagi na narastające zainteresowanie literaturoznawstwa problemami piśmiennictwa mniejszości narodowych – staje się wytworzenie takich instrumentów badawczych, które z jednej strony uwzględniałyby oraz podkreślały specyfikę literatur małych narodów, z drugiej zaś strony pozwoliły jednak na normatywne ujęcie teoretyczne.

Jens Stüben
(Oldenburg)

Zwischen Lokalgeschichte und Kulturpolitik. Zur Literatur der Freien Stadt Danzig der Jahre 1920 bis 1933

Wer sich über die Geschichte der Literatur und des literarischen Lebens in Danzig im 19. und 20. Jahrhundert umfassend informieren will, greift am besten zu der sowohl in polnischer als auch in deutscher Sprache erschienenen materialreichen Monographie „Gdańsk literacki (1793–1945)“ beziehungsweise „Das literarische Danzig 1793 bis 1945“ von Peter Oliver Loew.¹ In dem vorliegenden knappen Beitrag,² in dem ich auch Ergebnisse der Forschungen dieses hervorragenden Kenners der Danziger Kultur und Regionalliteratur jener Zeit heranziehe, biete ich keine zusammenhängende literaturgeschichtliche Darstellung, auch nicht der kurzen Zeitspanne der Freistadtzeit. Nur einzelne Schlaglichter will ich werfen auf repräsentative Autoren und Werke, wiederkehrende Themen und Motive.

Das alte Danzig, jahrhundertlang eine autonome Stadtrepublik unter dem Schutz der Krone Polens, später Hauptstadt der preußischen Provinz Westpreußen, war – trotz großer deutscher Bevölkerungsmehrheit – durch die Bestimmungen des Friedensvertrags von Versailles, 1919, aus dem Deutschen Reich herausgelöst

¹ Peter Oliver Loew: *Gdańsk literacki (1793–1945)*. Gdańsk 2005 (Księga pisarzy gdańskich, Cz. II); Ders.: *Das literarische Danzig 1793 bis 1945. Bausteine für eine lokale Kulturgeschichte*. Frankfurt a. M. 2009 (Danziger Beiträge zur Germanistik 25). Zum Folgenden siehe dort vor allem den Abschnitt zur „Literatur in Danzig zwischen 1918 und 1945“, besonders S. 105–147. Vgl. auch Ewa Andrzejewska, Marek Andrzejewski: *Literatur und literarisches Leben in Danzig (1919–1939)*. In: Marek Jaroszewski (Hg.): *1000 Jahre Danzig in der deutschen Literatur. Studien und Beiträge*. Gdańsk 1998 (Studia Germanica Gedanensia 5), S. 169–183.

² Ursprünglich Vortrag auf der Tagung „Die Freie Stadt Danzig 1920–1933“ der Academia Baltica in der Akademie Sankelmark bei Flensburg, 15.11.2008; für die Publikation, unter Einbeziehung von Zitaten aus anderen Aufsätzen des Verfassers (Anm. 17, 78) überarbeitet. Ich danke Frau Prof. Dr. Marion Brandt (Gdańsk) und Dr. Peter Oliver Loew (Darmstadt), die mir ihre unveröffentlichten Arbeiten zur Verfügung stellten, sowie Prof. Dr. Józef Borzyszkowski (Gdańsk) und Dr. Christian Pletzing (Lübeck).

worden. 1920 hatte man Danzig und sein Umland zur „Freien Stadt“ unter Aufsicht des Völkerbunds erklärt – gegen den Willen Deutschlands, gegen den Polens. Die Abtrennung Danzigs von Deutschland und Schaffung des künstlichen Staatsgebildes war für die deutschen Danziger niederdrückend, unbefriedigend für die polnischen Danziger. Der Romanautor Alfred Döblin, der sich im November 1924 in der Ostseestadt aufhielt, schrieb in seinem Bericht „Reise in Polen“: „Danzig ist keine reichsdeutsche Stadt mehr, ist ein sonderbar souveräner Zwitter. [...] Man hat aus ‚politischen‘ Gründen diese Mißgeburt geschaffen, die Freistadt wider Willen.“³

Der halbsouveräne Staat Freie Stadt Danzig, gezwungen, sein Selbstverständnis zu bestimmen, brauchte Identifikationsfiguren. Danzig wollte seine nationale Präferenz und seine kulturelle Identität unterstreichen und sich mit dem großen Namen eines deutschen Dichters schmücken. Der mit Stoffen aus Danzig und Westpreußen berühmt gewordene Max Halbe war es, der sich zum Repräsentanten der Kultur Danzigs stilisieren und als „Danzigs namhaftesten Dichter“ feiern ließ.⁴ Sein Heimatdorf Gütlland (Kozłiny) lag am Rande des Staatsgebietes der Freien Stadt, am Fluss Mottlau, der es mit Danzig verband, nahe dem Weichselstrom und der neugezogenen Grenze zu Polen: Es „genießt den zweifelhaften Vorzug, nach Süden hin Grenzdorf des neugeschaffenen kleinen Stadtstaates gegen das wiedergeborene, nicht wenig sich in die Brust werfende große Nachbarstaatswesen zu sein“, wie Halbe in einem späten Roman schreibt, in dem er sich offenkundig der „Erinnerung“ an die „Stätten seiner Jugendzeit“, im Roman „Ellerndorf“ geheißen, hingibt.⁵ Einen großen Erfolg hatte der 1865 geborene Autor seit seinen Anfängen als Dramatiker des Naturalismus im Berlin der Jahrhundertwende nicht mehr erzielt. Seit langem in München lebend, bemühte er sich in den 1920er und 1930er Jahren, sich als Dichter der Freien Stadt Danzig darzustellen und zu empfehlen – mit Erfolg. Danzig machte ihn zum Ehrenbürger und benannte einen verkehrsreichen Platz (in Langfuhr/Wrzesz, 1925) nach ihm.

Eines der historischen Dramen Max Halbes, die Danzig zum Hintergrund haben, war das zur Jahrhundertfeier des Sieges über Napoleon 1913 geschriebene „Freiheit“. Es spielt im Jahr 1812 im Stadthaus und auf dem Landgut des Danziger Senators Gerhard van Steen. Einer älteren Generation angehörig, präsentiert sich van Steen, der den Imperator unmittelbar vor dessen Russlandfeldzug in seinem

³ Alfred Döblin: *Reise in Polen*. Berlin 1926, S. 363.

⁴ Hier und im Folgenden stütze ich mich auf Peter Oliver Loew: *Die Heimat sucht den Dichter – der Dichter sucht die Heimat. Max Halbe und Danzig*. In: Andrzej Kałny (Hg.): *Das literarische und kulturelle Erbe von Danzig und Gdańsk*. Frankfurt a. M. u. a. 2004 (Danziger Beiträge zur Germanistik 15), S. 79–98.

⁵ Max Halbe: *Generalkonsul Stenzel und sein gefährliches Ich. Roman*. München 1931, S. 122, 56.

Hause beherbergt, als Preußenfeind: „Ich bin ein Bürger dieser Freistadt, die dreihundert Jahre polnisch war. Ich selbst habe polnisches Blut in meinen Adern [...]. Und wenn ich auch die deutsche Sprache spreche[,] [...] mit dem preußischen Korporalstock sollt Ihr mir vom Leibe bleiben.“⁶ Doch seine Einstellung ist passé. Die Jugend sucht sich ihren geistigen Ort zwischen Kosmopolitismus und Humanität einerseits und der – von Halbe, wie er 1922 bekannte, favorisierten – Idee des Nationalstaats andererseits. Beide Einstellungen verkörpern sich in zwei Figuren, die am Ende „ein Sinnbild der Versöhnung“ geben, indem sie „einander in den Armen [...] liegen“: Gustav, preußischer Patriot, verwirft „Pazifismus“ und „Weltbürgertum“,⁷ wofür sein Freund Karl August, Anhänger Lessings und Kants, einsteht. Doch auch er, Karl August, vergesse nicht, dass er Deutscher sei, anders als die Rheinbündler, die sich mit Napoleon, dem Unterdrücker der Völker, verbündet haben: „Wir Kommenden, wir Morgigen, wir werden die Freiheit und den Geist wieder auf den Thron der Welt setzen!“⁸ Gustav propagiert den Volkskrieg und will gegen Napoleon, für Preußen kämpfen und Danzig befreien; Karl August bekennt sich zu seinem Freund. Beide werden inhaftiert, am Ende aber aus der Todeszelle gerettet: Einen erbaulichen, erhebenden Schluss war Max Halbe dem Publikum anlässlich der Preußen-Jubelfeier im Zentenarjahr 1913 schuldig.

In der Freistadtzeit erlebte dieses Drama den Versuch einer Aktualisierung. 1925, anlässlich einer sogenannten Max-Halbe-Woche zum 60. Geburtstag des Dichters, wurde es in Danzig erstaufgeführt.⁹ In der Presse wurde vermutet, die Theaterintendanz habe eine Parallele ziehen wollen zwischen der napoleonischen Ära und der Gegenwart. Beide Male war Danzig Freie Stadt und empfand sich doch als unfrei. Auch der Dichter selbst zog in seiner 1933 erscheinenden Autobiographie „Scholle und Schicksal“ diesen – seinerzeit geläufigen – Vergleich: Der von dem Kaiser der Franzosen geschaffene „sogenannte Freistaat“ sei „ganz ähnlich dem“ gewesen, „der auch heute wieder [...] auf der Landkarte zu finden“ sei und „nicht leben und nicht sterben“ könne.¹⁰ Damals also Napoleon und Frankreich, jetzt Versailles, der Völkerbund und Polen. Der stereotyp dargestellte polnisch-französische Abenteurer, der in Halbes Stück den jungen preußischen Patrio-

⁶ *Freiheit. Ein Schauspiel von 1812.* In: Max Halbe: Gesammelte Werke. Bd. 4: Historische Stücke. München 1922, S. 353–449, hier S. 390.

⁷ Ebd., S. 356f., Vorwort des Autors, datiert: 1922.

⁸ Ebd., S. 390.

⁹ Hier und im Folgenden stütze ich mich auf Zenona Choderny: *Danzig und Preußen: Eine kritische Gegenüberstellung in Max Halbes „Freiheit“ und „Die Tat des Dietrich Stobäus“.* In: Jaroszewski: *1000 Jahre Danzig* (Anm. 1), S. 155–168, bes. S. 164f.

¹⁰ Max Halbe: *Scholle und Schicksal. Geschichte meines Lebens.* München 1933, S. 26. Zitiert bei Zenona Choderny (Anm. 9), S. 165.

ten ans Messer liefert, dürfte Ausdruck und Zielscheibe der Antipathie vieler Danziger gegen Frankreich und Polen gewesen sein.

Ebenso erfährt man in Paul Enderlings viel gelesenen, seinen „Danziger Freunden“ zugeeignetem Gegenwartsroman „Stürme in der Stadt“ (1922) „von jener Zeit, da Danzig schon einmal ein Freistaat gewesen, auch damals unter der Faust der Fremden. [...] Dasselbe Bild wie jetzt: Fremdes Kriegsvolk in den Gassen und Quartieren. [...] Die Stadt [...] geplündert und ihrer Rechte beraubt“.¹¹ Irmgard Spangenberg schildert in ihrem „der Freien Stadt Danzig gewidmet[en]“ historisch-biographischen Roman „Joch und Jugend“ (1925) jene Jahre, „als die Stadt noch in französischen Händen war“ und „fremder Übermut“ sowie „allerlei Nöte“ die Einwohner „bedrücken“, und sie stellt den politisch motivierten Bezug zwischen der Vergangenheit und der aktuellen Situation selbst her: „*Jene Danziger sind fertig geworden mit ihrem Schicksal – werden wir es auch werden?*“¹²

Noch andere Dramen Max Halbes wie „Der Strom“ – gemeint ist die Weichsel – wurden in den 1920er und 1930er Jahren mehrmals auf die Bretter des Danziger Staatstheaters gebracht.¹³ Die vom Danziger Kultursenator Hermann Strunk eröffnete „4. Deutschkundliche Woche“ im Jahr 1924 stand im Zeichen der Literatur und wurde durch eine Lesung Halbes aus eigenen Dichtungen eingeleitet.¹⁴ Die „Deutschkundliche Woche“, eine alljährlich in Danzig stattfindende Veranstaltungsreihe, sollte die kulturelle und politische Verbundenheit der Freien Stadt mit Deutschland besonders zum Ausdruck bringen.¹⁵

Ein anderes Veranstaltungsformat waren die sogenannten „literarischen Morgenfeiern“ im Danziger Stadttheater. Sie boten auch den heimischen Autoren ein Forum, sich dem lokalen Publikum bekannt zu machen. Die aus Danzig stammen-

¹¹ Paul Enderling: *Stürme in der Stadt. Roman*. Berlin 1922, S. 241.

¹² Irmgard Spangenberg: *Joch und Jugend*. Stuttgart 1925, S. 3, Umschlagtext, Hervorhebung im Original.

¹³ Stephan Wolting: *Bretter; die Kulturkulissen markierten. Das Danziger Theater am Kohlenmarkt, die Zoppoter Waldoper und andere Theaterinstitutionen im Danziger Kulturkosmos zur Zeit der Freien Stadt und in den Jahren des Zweiten Weltkriegs*. Wrocław 2003 (Acta Universitatis Wratislaviensis 2518, Dramat – teatr 7), S. 378, 396, 400, 419, 428, 442, 500, 532 u. a.

¹⁴ Wolting: *Bretter* (Anm. 13), S. 428. Vgl. H[ermann] Strunk: *Die 4. Deutschkundliche Woche in Danzig*. In: *Ostdeutsche Monatshefte* 5 (1924/25), H. 6, S. 536f.; Carl Lange: *Max Halbe in Danzig*. Ebd., S. 537.

¹⁵ Hermann Strunk: *Die deutschkundlichen Wochen in Danzig*. In: *Ostdeutsche Monatshefte* 6 (1925/26), H. 6, Sept. 1925, S. 579–582. Vgl. Peter Oliver Loew: *Danzig und seine Vergangenheit 1793–1997. Die Geschichtskultur einer Stadt zwischen Deutschland und Polen*. Osnabrück 2003 (Einzelveröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts Warschau 9), S. 297f.

den oder mit Danzig verbundenen Schriftsteller Max Halbe, Willibald Omankowski, Paul Enderling, Herbert Sellke, Hans Franck und Walter von Molo hatten zum Teil eigene Matineen.¹⁶ Willibald Omankowski möchte ich in diesem Beitrag in den Mittelpunkt stellen; sein Werk und dessen Rezeption waren kennzeichnend für die geistige Verfassung seiner Heimatstadt.¹⁷

Willibald Omankowski nahm in der Danziger Kulturszene und der örtlichen Kulturpolitik jener Zeit eine führende Stellung ein. 1886 in Danzig geboren, war er als Lehrer, Kunst- und Literaturkritiker und von 1924 bis 1932 als Sprecher für Kultur der sozialdemokratischen Fraktion des Danziger Stadtparlaments im Kulturgeschehen der Freien Stadt eine ‚Institution‘. Von 1919 bis 1933 wirkte er als einflussreicher Musik- und Theaterkritiker der auflagenstarken sozialdemokratischen Tageszeitung „Danziger Volksstimme“. Als Lyriker genoss er in der Freien Stadt einen hervorragenden Ruf: „In der Reihe ihrer Dichter steht er obenan“.¹⁸ Ein Danziger Schriftstellerkollege feierte ihn als „das stärkste dichterische Talent, das unter uns weilt“.¹⁹

Lyrische Züge trägt ein Feuilleton Omankowskis in der „Frankfurter Zeitung“ aus dem Jahr 1924 mit dem Titel „Das alte und das neue Danzig“.²⁰ Noch sichtbar sei das „alte Danzig“ am besten und schönsten „im Winter“: „Zauberhaft ist das Bild dieser ‚toten Stadt‘, wenn die Nachmittagssonne ihr müdes Gelb in die verschneiten Turmnischen und Giebelecken gießt. Mit melancholischem Adel starren [= recken sich] die Türme der zahlreichen Kirchen in das blasse Blau des frierenden Wintertages. Ernst und wissend schweigen ihre weißüberpolsterten Häupter,

¹⁶ Halbe 1921 (Loew: Die Heimat sucht den Dichter [Anm. 4], S. 87), 1924 (s. Anm. 14), 1925, 1927 (Wolting: Bretter [Anm. 13], S. 442, 466), Omankowski 1921, 1927, 1931, 1932 (ebd., S. 392, 513, 467, 527), Enderling 1923, 1924 (ebd., S. 407, 428), Sellke 1923, 1927 (ebd., S. 414, 467), Franck 1923, 1932 (ebd., S. 413, 527), von Molo 1923, 1926 (ebd., S. 407, 446, 454).

¹⁷ Über Willibald Omankowski siehe Loew: *Das literarische Danzig* (Anm. 1), S. 124–129; J. Stüben: Nachwort. In: Willibald Omankowski/Omansen: *Danzig zur Nacht. Gedichte / Gdańsk nocą. Wiersze*. Hg. von Andrzej Kałny und Jens Stüben. Wrocław, Dresden 2007 (Beihefte zum Orbis Linguarum 51), S. 287–322. Zuletzt siehe J. Stüben: *Hermann Hesse und Willibald Omankowski/Omansen. Überreste eines Briefwechsels*. In: Marion Brandt, Andrzej Kałny (Hg.): *Die Natur und andere literarische Orte. Festschrift für Professor Marek Jaroszewski zum 65. Geburtstag*. Gdańsk 2008 (Studia Germanica Gedanensia 18, Sonderband 2), S. 263–290.

¹⁸ Fritz Braun, Franz Lüdtkke, Wilh[elm] Müller-Rüdersdorf [Hg.]: *Entrissene Ostlande. Ein Heimatbuch*. Leipzig 1927 (Brandstetters Heimatbücher Deutscher Landschaften 24), S. 444.

¹⁹ Carl Bechler: *Vierte Morgenfeier im Stadttheater. Carl Lange, Willibald Omankowski und Herbert Sellke lesen aus eigenen Werken*. In: *Danziger Zeitung*, Nr. 336, 5.12.1927.

²⁰ Willibald Omankowski: *Das alte und das neue Danzig*. In: *Frankfurter Zeitung*, Nr. 79, 30.1.1924.

und wenn sich der erzene Mund der Glocken zum liedgewordenen Gebet erschließt, das ein zweites, ferneres Glockenspiel beantwortet, so kann man sich ohne große Phantasie ein paar Jahrhunderte zurückversetzt fühlen. Wie aneinandergekauerte Sphinxen liegen die hohen Gotengiebel der Frauengasse da, steingewordene Märchen und Legenden einer erhabenen Zeit. Es geht zum Abend. Nur die über 80 Meter hohen Spitzen des Rathausturmes und die Riesenhaube von St. Marien haben noch das Licht der sterbenden Sonne [...]. Raunend geht die Sage um, [...] huscht an den von hundert Figuren geschmückten Fenstern entlang und verschwindet ... das ist das alte Danzig.“

Dem romantischen Bild Alt-Danzigs mit seinen Gottesburgen, Bürgerhäusern und Beischlägen stellt Omankowski einen Blick auf das neue Danzig gegenüber, die internationale Freie Stadt. Auffallend seien die vielen Flüchtlinge aus Sowjetrussland. Manche von ihnen, so beobachtete der Feuilletonist, „kamen in Lumpen, gingen vier Wochen später streng modisch und fuhren nach einem Vierteljahr im eigenen Auto. Ja, in Danzig liegt das Geld auf der Straße. [...] Was kaum zwei Jahre vorher eine liebe, brave Spießerstadt war, [...] in der um 10 Uhr abends der solide Kaufmann schlafen ging, [...] ist jetzt das Dorado der internationalen Lebewelt. Die luxuriösen Bars [...] sind schwer zu zählen.“ Bevor in Danzig gemäß dem Vertrag von Versailles die eigene Währung, der Gulden, eingeführt wurde, geriet es 1920 bis 1923 in den Strudel der im Deutschen Reich grassierenden Geldentwertung. Die Freie Stadt, die anders als Deutschland und Polen keinen Beschränkungen im Devisenhandel unterlag, wurde zum Sammelplatz der Schieber und Spekulanten.

In diesen wilden Inflationsjahren, im Milieu der Bars und Börsianer, spielt der Roman „Der Dollar steigt“ des 1895 in Danzig geborenen Felix Scherret. „Eine ruhige Stadt“, so heißt es in dem 1930 erschienenen Buch, „verwandelte sich auf kurze Zeit in eine Metropole, die in mancher Hinsicht mit Berlin oder Warschau konkurrieren konnte“.²¹ Den Autor faszinierte diese Zeit einer für Danzig ungewohnten, untypischen Lebendigkeit und fiebrigen Atmosphäre, bevor die alte Stadt in ihre überkommene „Schläfrigkeit“ und „Trägheit“²² zurückfiel. Der Roman zeigt Menschen, die in atemberaubendem Tempo zu Geld kamen, Andere, die aus der Bahn geworfen wurden, ein vielfaches Ausbrechen aus der kleinbürgerlichen

²¹ Felix Scherret: *Der Dollar steigt. Inflationsroman aus einer alten Stadt*. Berlin 1930, S. 9f. Einschlägige Zitate bei Peter Oliver Loew: *Kritischer Berichtstatter in der „toten Stadt“*. Felix Scherret und sein Danziger Inflationsroman. In: Marion Brandt (Hg.): *Grenzüberschreitungen. Deutsche, Polen und Juden zwischen den Kulturen (1918–1939)*. München 2006 (Colloquia Baltica. Beiträge zur Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas 6), S. 81–94.

²² Felix Scherret: *Zur Psychologie Danzigs*. In: *Danziger Rundschau*, Nr. 37, 12.9.1924. Zitiert nach: Loew: *Kritischer Berichtstatter* (Anm. 21), S. 88.

Provinzialität, ehe protestierende verzweifelte Arbeiter die Währungsumstellung erzwingen und damit wieder Ruhe – und Langeweile – einkehren. Auch der in Danzig aufgewachsene Autor Hans von Hülsen stellte in seinem Roman „Güldenboden oder Erwirb es, um es zu besitzen“ (1928) die – nicht als Nachteil bewerteten – Veränderungen dar, die Danzig in jenen Jahren zu einer lebhaften, internationalen Großstadt hatten werden lassen: „Der Langemarkt war nicht wiederzuerkennen, von vielen Giebeln glänzten die Namen polnischer Bankgeschäfte, alles war farbig erneuert.“²³

Scharf kritisierte Felix Scherret die wenig weltläufige Mentalität in der Handelsmetropole und die banausische Borniertheit ihres Theaterpublikums. Er fand es „beschämend“, „daß Danzig sich manchmal so“ benehme, als wolle es „das Lieblingskind [...] von Hitler werden“.²⁴ Ein Jahr nach dieser hellstichtigen Äußerung, 1925, verließ Scherret die so gescholtene Freie Stadt und ging nach Berlin. In einem Feuilleton in der „Danziger Volksstimme“ von 1927 schreibt er über einen Besuch in der Heimat. Sein Leitmotiv ist die Frage: Was hat sich in zwei Jahren verändert? Der Artikel beginnt mit einer Beobachtung, einem Bild: „Ganz vorsichtig und behutsam tastet sich der Dampfer in die Danziger Bucht. Er [...] scheint nur von dem einzigen Wunsch beseelt zu sein, den Wassern nicht wehe zu tun und den Dornröschenschlaf, der Danzig umgibt, um keinen Preis zu stören. Das war immer der Fall“. Und so sei auch „in der Politik [...] fast alles beim alten geblieben. [...] Der Beamtensentat hütet fürsorglich den alten Trott. Noch ist Danzig die kleine Insel, die sich vor den Einflüssen moderner Entwicklung geschickt abzuschließen versteht.“ Einiges habe sich indes verändert: „der Rest überflüssiger Inflationsbanken, polnischer, Danziger, englischer und deutscher Konfession, ist verschwunden, und die Konjunktur in Danzig hat sich von Devisen, Valutapapierchen und Aktien entschieden Kaffeehausbetrieben und Restaurants zugewandt.“²⁵

Geldinstitute waren in der Inflations- und Spekulantenzzeit wie Pilze aus dem Boden geschossen. Den Gegensatz von lauten, bunt wie „Animierkneipen“ beleuchteten Wechselstuben²⁶ in der Gegend um den Danziger Hauptbahnhof und dem stillen Frieden um die großen Kirchen hat Willibald Omankowski in einigen

²³ Hans von Hülsen: *Güldenboden oder Erwirb es, um es zu besitzen*. Leipzig 1928, S. 123. Das ganze Zitat (ebd., S. 122–125) bei Peter Oliver Loew: *Hans von Hülsen – ein Schriftsteller zwischen Danzig und Rom*. In: *Studia Germanica Gedanensia*, Bd. 6. Hg. v. Marek Jaroszewski. Gdańsk 1998, S. 81–92, hier S. 89f.

²⁴ Felix Scherret: *Danzig und der Nationalismus*. In: *Danziger Rundschau*, Nr. 28, 14.7.1924. Zitiert nach Loew: *Kritischer Berichtstatter* (Anm. 21), S. 85.

²⁵ Felix Scherret: *Wenn man die Heimat besucht. Was es Neues gibt [...]*. In: *Danziger Volksstimme*, Nr. 188, 8.8.1927.

²⁶ Omankowski: *Das alte und das neue Danzig* (Anm. 20).

seiner Gedichte feinsinnig festgehalten. Sichtbar sind am Rande des geschäftigen Treibens auch Zeichen einer anderen Welt – wie die Ewige Lampe in der „Königlichen Kapelle“: „Die Gasse lag so märchentot, / [...] / nur durch ein Fenster spielte warm / ein Leuchten, traumhaft, dunkelrot.“²⁷

Von „träumende[m] Mondschein“ über „geheimisdurchschauerten Gassen“²⁸ sprechen ähnlich auch Gedichte und Prosatexte anderer Autoren über das noch relikthhaft bewahrte Danzig vergangener Zeiten. Man spürt und rühmt den „verklingenden Zauber gerade dieser Stadt“.²⁹ Als „Stadt der Wunder, Märchen, Sagen“ charakterisiert sie der Wahldanziger – von ihm wird noch zu sprechen sein – Carl Lange.³⁰ Dieses Bild des malerischen, fast unwirklichen Alt-Danzig geht zurück auf den Dichter der Romantik Joseph von Eichendorff, der einige Jahre als preußischer Regierungsrat dort tätig war und die alte Stadt als nächtliche Wunderwelt zeichnete. Sein Lied auf Danzig mit den Anfangsversen „Dunkle Giebel, hohe Fenster, / Türme tief aus Nebeln seh’n“,³¹ scheint wiederaufgenommen in den ersten Zeilen eines Gedichtes von Martha Hinz aus den 1920er Jahren: „In Nebel gebettet, / die Blicke verhangen, / so steht ihr gelassen / in steinerner Ruhe“.³² So, anknüpfend an den Romantiker, sah die Autorin, die an der Städtischen Volksbücherei in Danzig beschäftigt war, die Danziger Giebelhäuser. Die Veränderungen der Gegenwart, die Trauer der deutschen Bevölkerung, scheint an ihnen abzuprallen; die begehrliehen Blicke der Anderen scheinen ihnen nichts anzuhaben: „Euch rührt nicht der Aufschrei / verwundeter Herzen; / euch stört nicht des Nachbars / durchlistetes Buhlen“. Doch die anthropomorph dargestellten Giebel sind nicht gefühllos: Da das Gedicht mit ihrem Klageruf „Deutschland, ach Deutschland“ schließt, ist klar, dass mit dem listig um sie buhlenden Nachbarn Polen gemeint ist. Ebenfalls an Eichendorffs Danzig erinnert Carl Lange mit seinen Versen: „O Heimat, dichter Nebel / Verschleiert Stadt und

²⁷ *Die ewige Lampe. Königliche Kapelle.* In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 108. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig. Antlitz einer alten Stadt“ (Anm. 35).

²⁸ Fritz Kudnig: *Danzig.* In: Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben, Jg. 1 (1920/21), H. 3, Juni 1920, S. 128. Auch in: Bruno Wilm (Hg.): *Ost- und Westpreußen im Spiegel deutscher Dichtung.* Frankfurt a. M. 1921, S. 146f., mit der Anmerkung, das Gedicht stamme „aus der Zeit nach der gewaltsamen Losreißung Danzigs vom deutschen Mutterlande“, S. 193.

²⁹ Franz Herwig: *Die letzten Zielinski. Roman.* Breslau 1929, S. 93, vgl. S. 96.

³⁰ Carl Lange: *Danzig.* In: Ostdeutsche Monatshefte, Jg. 15 (1934/35), H. 1, April 1934, S. 28.

³¹ Joseph von Eichendorff: *In Danzig. Unter anderem abgedruckt* in: Braun u. a.: *Entrissene Ostlande* (Anm. 18), S. 53.

³² Martha Hinz: *Danziger Giebel.* In: Bruno Wilm (Hg.): *Ost- und westpreußisches Dichterbuch.* Königsberg/Pr. 1926, S. 96. Auch in: Fritz Braun, Carl Lange [Hg.]: *Die Freie Stadt Danzig. Natur, Kultur und Geschichte des Freistaates.* Leipzig [1928] (Brandstetters Heimatbücher Deutscher Landschaften 29), S. 75f.

Meer.“³³ Der Nebel verhüllt die eines unklaren politischen Schicksals gewärtige Stadt, die auch Lange vermenschlicht und als Trauernde darstellt. Andererseits war es Lange, dessen Gedichte immer wieder das Nebel und Dunkelheit durchbrechende, „sieghafte Licht“³⁴ beschworen und so die Hoffnung, gerade auch im politischen Sinne, zum Ausdruck brachten.

Wichtigster Beleg für die Anthropomorphisierung der alten Danziger Bauten ist der 1924 als Buch gedruckte Gedichtzyklus „Danzig. Antlitz einer alten Stadt“ von Willibald Omankowski.³⁵ Die Folge von 30 Gedichten entspricht einer Wanderung durch Danzig und vor dessen Tore. In der Tradition Eichendorffs stellt auch Omankowski die nüchterne Beamten- und Kaufmannsstadt als verträumte „Märchenwelt“ dar.³⁶ Es ist das altherwürdige, altväterische Danzig, hineinragend in die Jetztzeit, das lebendig wird. Dessen Wahrzeichen sind Träger trüber Stimmungen, von denen der Stadtwanderer mitfühlend, mit ihnen Zwiesprache haltend, erfährt. Sie werden als leidend dargestellt, doch auch als stark, standhaft und unveränderlich. Die an die Ewigkeit rührende Dauer der Steine, versinnbildlicht durch den Turm der Marienkirche, wird der aufgeregten, marktschreierischen Gegenwart gegenübergestellt. Die betagten Bauten verbergen sich vor dem Großstadtlärm der Inflationsjahre. Sie zeugen von macht- und glanzvollen Jahrhunderten.

Nicht umsonst erreichten Bücher nostalgischen Inhalts und historische Erzählwerke wie „Der Peter von Danzig. Ein Roman aus Danzigs glanzvollster Vergangenheit“ von Carl Crome-Schwiening (1923) über den Seehelden Paul Beneke oder „Die Glocken von Danzig. Eine Geschichte aus Danzigs großer Zeit“ von Paul Enderling (1924) über Danzigs Kampf gegen den König von Polen Stephan Bathory³⁷ zu ihrer Zeit viele Leser. Darstellungen des alten Danzig, orientiert an lokalen Geschichtserzählungen, Chroniken und Sagen, wie der Band „Rund um den Pfarrturm. Gesammelte Erzählungen“ des Pfarrers Walther Domansky (1928) hatten nach den Erschütterungen und Verwerfungen der jüngsten Geschichte Konjunktur. So wirkte die heimatgeschichtliche Belletristik mit am Aufbau einer örtlichen

³³ Carl Lange: *O Heimat!* In: Wilm: *Ost- und Westpreußen* (Anm. 28), S. 146, mit der Anmerkung, das Gedicht stamme „aus der Zeit nach der gewaltsamen Losreißung Danzigs vom deutschen Mutterlande“, S. 193.

³⁴ Carl Lange: *Sieghaftes Licht*. In: *Ostdeutsche Monatshefte* 5 (1924/25), H. 2, Mai 1924, S. 81.

³⁵ Willibald Omankowski: *Danzig. Antlitz einer alten Stadt*. Danzig 1924. In: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 65–125.

³⁶ Eichendorff (Anm. 31).

³⁷ Hierzu siehe Peter Oliver Loew: „*Ums deutsche Danzig*“. *Die Darstellung des Krieges zwischen Stephan Bathory und Danzig (1576/77) in der historischen Belletristik*. In: Jaroszewski: *1000 Jahre Danzig* (Anm. 1), S. 131–154, besonders S. 141f.

Erinnerungsgemeinschaft und an der Festigung lokaler und nationaler Identität.³⁸ „Es war, als flüchtete er vor der unsicheren Gegenwart in die sicher umschriebene Vergangenheit“, heißt es in Enderlings Roman „Stürme in der Stadt“ über einen Danziger Konsul und Freizeithistoriker, den von Danzigs „Stadtgeschichte“ besonders die „Kämpfe der Vorfahren um ihre Unabhängigkeit gegen Papst, Kaiser, Orden, Polen- und Schwedenkönige“ interessieren und dessen „historische Studien [...] beweisen“ sollen, dass der gegenwärtige „Freistaat [...] ein politischer Unsinn ist, der keinen Bestand haben kann“.³⁹

Willibald Omankowskis weichgezeichnete, melancholisch-lyrische Stimmungsbilder voller Märchenzauber und Nostalgie vor dem Hintergrund einer rauen Wirklichkeit fanden im gleichgestimmten Publikum viel Beifall. In einer Besprechung in der Zeitung „Danziger Volksstimme“ erfuhr sein „Danzig“-Zyklus eine zutreffende Charakterisierung und Würdigung: „Mit seltener Eindringlichkeit empfindet der Danziger den unwiderstehlichen Reiz des Stadtbildes seiner Heimatstadt. [...] Auch Willibald Omankowski ist vom Bilde dieser Stadt in ganzer Tiefe ergriffen worden und hat ihm Ausdruck verliehen in seinem kürzlich erschienenen schönen Buche [...]. Durch die sprachliche Meisterschaft des Dichters [...] gewinnt das Buch eine weit über lokales Interesse hinausreichende Bedeutung, und man darf die alte Stadt Danzig zu diesem Herold ihrer Herrlichkeit beglückwünschen.“⁴⁰ Die „formvollendet[en]“ Verse lobte ähnlich auch der Rezensent der linksliberalen „Danziger Rundschau“, Felix Scherret: „[Omankowskis] Gedichte bringen [...] den Mythos einer Stadt. Sie haben nichts mit Heimatkunst zu tun, mit jenen süßlichen Hymnen auf ein Stück langweiliger Heimat [...]. Omankowski [ist] ein Dichter, auf den Danzig stolz sein kann, der im Grunde zu schade für diese Stadt ist, deren [...] trostlose Atmosphäre sonst künstlerisches Wollen im Keim erstickt.“⁴¹

Gehen wir mit Omankowskis lyrischem Spaziergänger durch Danzigs Altstadt und Rechtstadt. Er bestaunt Sankt Marien, beschwört das Rathaus, behorcht die Steine der mittelalterlichen Peinkammer. Er betritt das glanzvolle Uphagenhaus, fühlt mit den alten, wie in Trauer gehüllten Kleinbürgerhäusern. Er holt sich geistliche Stärkung in Sankt Nicolai und Sankt Johann. Immer ist der Stadtwanderer den aus besseren Zeiten stammenden Bauten durch gleiche Schwermut wie in Bruderliebe verbunden. Als Kind hat er noch die Ende des 19. Jahrhunderts abgetragenen Festungswälle gekannt, an deren Stelle eine breite Ringstraße errichtet

³⁸ Vgl. Loew: *Danzig und seine Vergangenheit* (Anm. 15), S. 324ff.

³⁹ Enderling: *Stürme in der Stadt* (Anm. 11), S. 55, 153.

⁴⁰ Wilhelm Bolze: *Das Antlitz der alten Stadt Danzig*. In: *Danziger Volksstimme*, Nr. 14, 17.1.1925.

⁴¹ Felix Scherret: *Omankowskis Danzig-Buch*. In: *Danziger Rundschau*, Nr. 3, 19.1.1925, dankenswerterweise mitgeteilt von Dr. Peter Oliver Loew.

wurde; er beklagt das Verschwinden dieser grünen Umrahmung der Stadt. Dann wandert er in die Umgebung hinaus. Schließlich erlebt er – so der Titel des letzten Gedichtes des Zyklus – die „Nacht an der Weichsel“: „Heimat zur Nacht! Wer liebt dich nicht! / Wer dich nie sah. – Mensch, kehre um!“⁴² So wie in diesen Schlussversen durch die doppelte Apostrophe die enge Verbindung von „Mensch“ und „Heimat“ nochmals betont wird, ist Omankowskis Gedichtzyklus insgesamt das Zeugnis einer tiefen, inbrünstigen Identifikation mit Danzig – Stadt und Umland.

Omankowskis Lyrikband erschien in der 1920 gegründeten Danziger Verlagsgesellschaft, die sich ebenso wie das bereits 1846 gegründete Danziger Verlagshaus A. W. Kafemann der Pflege des lokalen Heimatschrifttums angenommen hatte.⁴³ Heimatbewusstsein und Heimatliebe wurden in der Freistadtzeit nicht ohne Grund so nachdrücklich hervorgehoben. Die Heimat war, wie es damals allgemein hieß, ‚in Gefahr‘. Als verteidigungsbedürftig empfanden die deutschen Danziger die Zugehörigkeit ‚ihrer‘ Stadt zum deutschen Kulturkreis. Mit seiner zu über 90 Prozent deutschen Bevölkerung galt Danzig den Deutschen als ‚Bastion des Deutschtums‘. Diese sah man jedoch, da die Stadt vom Deutschen Reich staatsrechtlich losgelöst, dafür um so enger verkehrsmäßig und wirtschaftlich mit der Republik Polen verbunden sowie durch Polen außenpolitisch vertreten (und als integraler Bestandteil beansprucht) wurde, aufs höchste bedroht. Eine Einverleibung Danzigs in den polnischen Staat schien vielen Deutschen auch nach der Proklamation der Freien Stadt und dem Vertrag von Warschau, 1921, weiter im Bereich des Möglichen zu liegen. Die deutsche Bevölkerung der Freien Stadt, so schilderte ein in den „Ostdeutschen Monatsheften“ zitierter schwedischer Journalist seine Eindrücke, „fühlt sich wie ein umzingelter Vorposten, eine belagerte Festung“.⁴⁴ „Danzig in Gefahr“, „Faust über Danzig“, „Flammen über Danzig“, „Polnische Netze über Danzig“: so warnten Buchtitel aus der Zeit um 1930, die die unter den Danziger Deutschen verbreitete Furcht vor der Polonisierung spiegelten und steigerten.⁴⁵

⁴² Nacht an der Weichsel. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 125.

⁴³ Wolfgang Federau: *Ein Heimatverlag in Danzig*. In: Ostdeutsche Monatshefte 5 (1924/25), H. 3, Juni 1924, S. 261–266; Bruno Wilm: *Ein ostdeutscher Heimatverlag*. In: Ostdeutsche Monatshefte 6 (1925/26), H. 9, Dez. 1925, S. 959–962; F[riedrich] Schwarz: *Arbeit am Heimatgedanken*. In: Ostdeutsche Monatshefte 7 (1926/27), H. 6, Sept. 1926, S. 573–580.

⁴⁴ Zitiert nach Richard Wagner: *Was man von Danzig wissen muß*. In: Ostdeutsche Monatshefte 3 (1922/23), H. 7, Okt. 1922, S. 345.

⁴⁵ Joachim Urbanczyk: *Danzig in Gefahr! Eine Danziger Novelle*. Mülheim/Ruhr 1930. – Leon-tine von Winterfeld-Platen: *Faust über Danzig. Roman*. Schwerin/Meckl. 1930. Hierzu siehe Loew: *Stephan Bathory und Danzig* (Anm. 37), S. 143f. – Lya Esch: *Flammen über Danzig. Roman*. Kassel 1932. – Joachim Nehring: *Polnische Netze über Danzig*. Berlin-Schöneberg 1929 (Deutschland und die Welt 2).

In dem skizzierten politischen und mentalitätsgeschichtlichen Zusammenhang stehen die Gedichte Omankowskis und seiner Zeitgenossen mit ihren teils affektgeladenen, kämpferischen Tönen inmitten lyrischer, oft elegischer Stimmungsbilder. Omankowskis Gedicht „Das Krantor“ appelliert an den hanseatischen Stolz und die „Fäuste“ derer, „deren Herd von fremder Art verseucht“ sei.⁴⁶ Hier wird bei ihm – trotz seines polnischen Namens – die nach Gründung des Staates Polen stark verbreitete Abwehrhaltung gegen den neuen, nahen Nachbarn deutlich. Abgrenzung und Abwertung des Anderen dienen der Bekräftigung und Konsolidierung der eigenen Identität. Um Eigenes und Fremdes geht es auch in Omankowskis Gedicht „Rathhausturm“, in dem es heißt: „Stein, rede du, / wes Art du bist, und wessen dieses Land!“⁴⁷ Diese Verse werden vom Danziger Kultursenator Strunk in einem populärwissenschaftlichen Zeitschriftenartikel über das Rathaus aufgegriffen und zitiert. Dieses Wahrzeichen der Stadt sei „steingewordene[r] Begriff ihres politischen Willens“, „Sinnbild deutscher Kraft und deutschen Gemeinnsinns“.⁴⁸ Mit ähnlicher Zielrichtung hatte ungefähr zu derselben Zeit der aus Danzig stammende Paul Enderling im Auftrag des Senats der Freien Stadt eine Danzig-Hymne verfasst, in der ebenfalls verkündet wird, Danzig sei eine Stadt von „deutsche[r] Art“ und „deutsch ein jeder Stein“.⁴⁹ In gleichem Sinne lässt Enderling den Erzähler seines Romans „Stürme in der Stadt“, der sich von seiner polnischen Mutter abwendet und seinem deutschen Vater Ehre machen will, in erlebter Rede über das gegenwärtige Danzig rasonieren: „Ganze Scharen von Fremden strömten heran. Wie Heuschreckenschwärme fielen sie über die Stadt her, die Bewohner immer mehr einengend, zusammenpferchend, ausplündernd. [...] überall waren sie da, die englischen Offiziere, die Skandinavier, die russischen Emigranten, die Polen. [...] Was wollten sie hier? Alles dies war deutsch, länger deutsch als Amerika überhaupt entdeckt war [...]. Jeder Backstein war hier von deutscher Hand geformt, jedes Eisengitter von deutschem Arm geschmiedet, jeder Grundriß in deutscher Werkstatt gezeichnet“ – mit der „einzig[en]“ Ausnahme der „für den polnischen König errichtet[en]“ königlichen Kapelle, die Omankowskis Stadtspaziergänge so anheimelnd finden wird, ganz im Gegensatz zu Enderlings Romanfigur: „Wie ein fremdartiges Geschwür saß der protzige, schwülstige Bau in der kargen, ernsten Einfachheit der deutschen Architektur.“⁵⁰

⁴⁶ *Das Krantor*. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 85. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig“ (Anm. 35).

⁴⁷ *Rathhausturm*. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 98. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig“ (Anm. 35).

⁴⁸ Hermann Strunk: *Unser Rathaus*. In: *Ostdeutsche Monatshefte* 9 (1928/29), H. 6, Sept. 1928, S. 421–425, hier S. 421.

⁴⁹ Zitiert nach Loew: *Das literarische Danzig* (Anm. 1), S. 123. Vgl. Peter Oliver Loew: *Danziger Sehnsüchte. Paul Enderling (1880–1938) und die Kulturpolitik der Freien Stadt*. In: *Studia Germanica Gedanensia*, Bd. 9. Hg. v. Marek Jaroszewski. Gdańsk 2001, S. 51–68, hier S. 62f.

⁵⁰ Enderling: *Stürme in der Stadt* (Anm. 11), S. 181f.

Wie sah und beschrieb Willibald Omankowski die von ihm in dem Krantor-Gedicht erwähnte „fremde Art“ der Polen? In einem Feuilleton in der „Frankfurter Zeitung“ über das „Leben“ in Zoppot, das in nicht einmal zwanzig Jahren vom „Fischerdorf“ zum „Luxusbad“, zum „Monte Carlo der Ostsee“, geworden sei, schrieb er: „Nun haben die Polen Zoppot doch nicht bekommen [...]. Geht man heute freilich durch die herrlichen Villenstraßen des Städtchens, könnte man meinen, daß die Polen sie dennoch im Besitz haben. Sie füllen die Häuser, die Wege, die Bäder, die Cafés, den Seesteg. Und sie machen ein Geschrei, daß man glauben könnte, sie müßten sich jeden Augenblick in den Haaren liegen. In Wirklichkeit sind sie sehr friedlich, überschlagen sich in Superlativen, wie teuer alles sei, wieviel Bekannte sie aus Warschau [...] getroffen haben, wo sie zu Abend essen und dann tanzen wollen, wie fesch der Kasimir ausschaue und wie schön die Soscha geworden sei. Soscha [...] ist wirklich hübsch. [...] Das muß man den Polen übrigens lassen: Sie verstehen ihre Frauen anzuziehen. Und ihre Frauen verstehen ihre Kinder anzuziehen. So entzückende Kinder wie in Zoppot sieht man nicht oft. Auch das Geld verstehen diese Polen und Russen auszugeben, und man merkt hier wenig davon, daß in Polen die Geldnot größer sein soll als in Deutschland.“⁵¹ Auch dem Schriftsteller Alfred Döblin, der auf der Rückreise aus Polen einen Abstecher nach Danzig machte, waren die vielen Menschen aus Russland in dem internationalen Ostseebad aufgefallen. Er schreibt in seinem berühmten Bericht „Reise in Polen“ (1926): „Ich habe den kleinen hübschen Badeort Zoppot passiert, habe mich gewundert über die russischen Plakate, russischen Bücher in den Schaufenstern.“⁵²

Damals konnte man auch dem polnischen Schriftsteller Stanisław Przybyszewski in Zoppot begegnen.⁵³ Er wohnte seit 1920 in dem Ostseebad, liebte den Blick auf das Meer und schätzte Spaziergänge auf der Strandpromenade. Przybyszewski hatte im Berlin der naturalistischen Ära debütiert, war dann in Krakau und Warschau einer der Leitsterne der polnischen Avantgarde geworden und kam schließlich als Mitarbeiter der Polnischen Eisenbahndirektion, für die er als Übersetzer tätig war, in die Freie Stadt Danzig. Przybyszewski engagierte sich für Einrichtungen der Danziger polnischen Minderheit, unter anderem für die Errichtung eines Polnischen Gymnasiums, und schrieb Erinnerungen „O polskości w Gdańsku“ („Über das Polentum in Danzig“). Zwar hat Przybyszewski Danzig selbst nicht beschrieben; dennoch hinterließ sein Aufenthalt in der Freien Stadt literarische Spuren, denn sein später in Warschau verfasstes Theaterstück „Mściciel“ („Der Rächer“) spielt an der Ostsee nahe Zoppot und ist ohne die Liebe des Autors zur Ostsee nicht denkbar.

⁵¹ Willibald Omankowski: *Leben und Spiel in Zoppot*. In: Frankfurter Zeitung, Nr. 583, 6.8.1924.

⁵² Döblin: *Reise in Polen* (Anm. 3), S. 366.

⁵³ Im Folgenden stütze ich mich auf die Arbeit von Gabriela Matuszek: *Przybyszewski in Danzig und Zoppot*. In: Brandt: *Grenzüberschreitungen* (Anm. 21), S. 109–124.

Ab 1922 gab man in Zoppot regelmäßig Wagner-Opern, und so wurde der Kurort zum „Bayreuth des Nordens“. Als Freund der Musik und der heimischen Natur begeisterte sich Willibald Omankowski für die Opernaufführungen auf der Zoppoter Waldbühne. Dieses Freilichttheater, nur wenige hundert Meter von der neuen Grenze zu Polen entfernt, sei ein „Bollwerk im ostdeutschen Kunstleben“, „eine Stätte [...] des Bekenntnisses zu deutscher Art“, zum „Glauben an die deutsche Zukunft“.⁵⁴ Und er fügte, seine politische Position als Gegner eines übersteigerten Nationalismus markierend, hinzu: „zu jener deutschen Art, die nicht mit dem Säbel rasselt und von Haß und Vergeltung träumt“,⁵⁵ die keine „Hakenkreuzzüge“ veranstaltet, sondern sich „durch die Leistung des Geistes“ auszeichnet.⁵⁶ „Als sich kurz vor Mitternacht“, so Omankowski nach einer Aufführung der „Walküre“, „die laubumspannten Bühnentüren [...] schlossen, brach tausendfacher Beifall los, und die gleichen Völker, die sich bitter hassen, befehlen und das Leben gegenseitig so schwer machen“ – gemeint sind Deutsche und Polen –, „fanden sich hier in der Kunst, in der Freude, in der Begeisterung für das Schöne.“⁵⁷

Was das damals weit überwiegend deutsche Kultur- und Geistesleben Danzigs betraf, war Omankowski, entsprechend der Zeitstimmung nach Versailles, dezidiert national eingestellt, „in gutem Sinne national“, wie er es einmal formulierte.⁵⁸ Patriotismus war für ihn mit geistigen und sittlichen Werten gekoppelt. Als Bühnenkritiker wie als Volksvertreter stellte er die volkserzieherische Aufgabe heraus, die dem Danziger Stadttheater obliege. Die Hebung und Sicherung des künstlerischen Niveaus dieser Bühne war sein unermüdlich vorgetragenes Hauptanliegen. Mit Bitterkeit sah er das Stadttheater von einer Kulturinstitution zu einem reinen Geschäftsbetrieb, zur bloßen Amüsierstätte herabgesunken. Er tadelte den zeitweise provinziell-konservativen, dem „Ungeschmack der Masse“ willfahrenden Spielplan.⁵⁹ Ihm, dem Lehrer, ging es um die Höherentwicklung der „Geschmackskultur der Theaterbesucher“⁶⁰ durch das Angebot hochwertiger Kunst darbietung in der Stadt an der Peripherie des deutschen Kulturkreises. Ausdrücklich

⁵⁴ Willibald Omankowski: *Was die Waldoper für unsere Heimat bedeutet*. In: Ostdeutsche Monatshefte 3 (1922/23), H. 7, Okt. 1922, S. 327f., hier S. 328.

⁵⁵ Ebd.

⁵⁶ Omankowski: *Leben und Spiel in Zoppot* (Anm. 51).

⁵⁷ Ebd.

⁵⁸ Willibald Omankowski: *Ein Pionier ostdeutscher Kultur*. In: Ostdeutsche Monatshefte 3 (1922/23), H. 11, Febr. 1923, S. 525.

⁵⁹ Willibald Omankowski: *Viel Steine und wenig Brot. Danziger Schauspielschau 1922–1923 (Mai)*. In: Ostdeutsche Monatshefte 4 (1923/24), H. 3, 4, Juni, Juli 1923, S. 141–143, 182f., hier S. 141.

⁶⁰ Willibald Omankowski: *Mozarts „Cosi fan tutte“*. *Danziger Stadttheater*. In: *Danziger Volksstimme*, Nr. 67, 20.3.1926.

formulierte er das politische Ziel, breitere Kreise, gerade auch die unteren Schichten, an die Bühnenkunst heranzuführen. In einer Rede zur Arbeiter-Kultur- und Sportwoche in Danzig, 1926, sprach Omankowski über das Thema „Arbeiterschaft und Kunst“.⁶¹ Kunstpflege wirke darauf hin, „daß der Proletarier die veredelnde Kraft der Kunst [...] zur Waffe [mache] gegen Unterdrückung und Peinigung“. Indessen sei die Arbeiterschaft im Danzig der Inflations- und Wirtschaftskrisenzeit durch „schwerste Kämpfe“ um das tägliche Auskommen noch „unendlich gehemmt“, sodass ihr „zu oft der Sinn nach anderem stehen mag, als nach [...] künstlerischen Dingen“. Ihm als Erzieher von Proletarierkindern sei die Not der Danziger Arbeiter nur zu vertraut. Dennoch sei die Arbeiterschaft willens, die Kunst, der sie noch vielfach fremd gegenüberstehe, sich vertraut zu machen. Das Stadttheater biete ihr eine wertvolle Möglichkeit für ihre geistige Fortbildung.

Als Mitglied des Danziger Kommunalparlaments, der Danziger Stadtbürgerschaft, engagierte sich Omankowski für die Förderung und ausreichende Subventionierung des Stadttheaters. Er setzte sich für den gefährdeten Erhalt des Mehrspartentheaters in Danzig ein und warnte vor den verhängnisvollen Folgen einer Schließung der Oper. In den Vordergrund traten, zeitbedingt, national gefärbte Argumente. Omankowski betonte, auch mit Blick auf die schwierige „wirtschaftliche Lage großer Teile der Danziger Bevölkerung, eine notleidende Arbeiterschaft und hungernde Erwerbslose“, man müsse „an die Zukunft der deutschen Kultur in Danzig denken“.⁶² Er war sich mit dem Danziger Kultursenator Strunk darin einig, dass „Danzigs Vorpostenstellung und bedrohte Lage“ besondere Anstrengungen erfordere. „Jeder deutschkulturelle Posten, der aufgegeben wird“, so erläuterte der Kultursenator, werde von andern besetzt“; „die Vorarbeiten von polnischer Seite“, um bei Wegfall der Oper eine „polnische [...] Oper in Danzig einzuführen“, seien schon „getroffen“.⁶³

Das kulturelle und literarische Leben der deutschen Danziger und das der Danziger Polen hatten miteinander kaum Berührungspunkte. Bezeichnend ist, dass offenbar nur der deutsch-jüdische Lyriker und Publizist Erich Ruschkewitz Kontakt zu dem in der Freien Stadt lebenden Polen Stanisław Przybyszewski suchte und aufnahm.⁶⁴ Ruschkewitz' Gedichte,⁶⁵ darunter satirische politische Gelegenheits-

⁶¹ *Die Kulturmission des Sozialismus. Kundgebung im Schützenhaus zur Arbeiter-Kultur- und Sportwoche.* In: Danziger Volksstimme, Nr. 139, 18.6.1926.

⁶² *Der Kampf um das Theater. Die Entscheidung der Stadtväter. Fortführung der Oper [...].* In: Danziger Volksstimme, Nr. 57, 9.3.1927; *Die Danziger Oper bleibt.* Theaterdebatte in der Stadtbürgerschaft [...]. In: Danziger Zeitung, Nr. 67, 9.3.1927.

⁶³ *Die Danziger Oper bleibt* (Anm. 62).

⁶⁴ Nach Marion Brandt: *Der Danziger Dichter und Publizist Erich Ruschkewitz (1904–1941[?]).* In: Eleonore Lappin, Michael Nagel (Hg.): *Deutsch-jüdische Presse und jüdische Geschichte.*

verse, erschienen in einem Bändchen „Adlers Brauhaus bis Leichenschauhaus“ (1929), in der von deutsch-jüdischen Danzigern gegründeten „Danziger Rundschau“ und der „Danziger Volksstimme“ – Organen, die sich kritischer und avantgardistischer Autoren annahmen (Hesse, Döblin, Toller, Emil Ludwig, Richard Huelsenbeck),⁶⁶ gegen Judenfeindschaft und Nationalismus auftraten und gute Nachbarschaft zwischen Deutschen und Polen auf ihre Fahnen schrieben.⁶⁷

Im Jahr 1925 wandte sich Willibald Omankowski in einem offenen Brief mahnend gegen Kriegshetze und Antisemitismus an den Danziger Schulen.⁶⁸ Nach seinen Erlebnissen in den „Höllen“ des Ersten Weltkriegs⁶⁹ war ihm der „Kriegswahnsinn“,⁷⁰ „das blinde Heroentum des Soldaten“,⁷¹ verhasst. Auch die „kommunistische Heilslehre“ lehnte er ab, weil sie „Zerstörung und Vernichtung“ voraussetze.⁷² Umso mehr hing er als Katholik und „Sozialist“⁷³ einem Geist der Bruderliebe und Versöhnung an. Gebot war für ihn das Dienen „unter dem Zeichen des Kreuzes“.⁷⁴ In seinem Lyrikzyklus „Danzig. Antlitz einer alten Stadt“ ist indirekt das Gebot zu sozialer Empathie ausgesprochen: In dem Gedicht „Das Patriziergestühl. In Sankt Marien“ wird die Überheblichkeit der Patrizier gezeißelt,

Dokumente, Darstellungen, Wechselbeziehungen. Bd. 1. Bremen 2008 (Die jüdische Presse – Kommunikationsgeschichte im europäischen Raum 6; Presse und Geschichte – Neue Beiträge 37), S. 59–72, hier S. 62; Loew: *Das literarische Danzig* (Anm. 1), S. 238f.; Matuszek (Anm. 53), S. 120f.

⁶⁵ Brandt: Ruschkewitz (Anm. 64), S. 65–68.

⁶⁶ Vgl. Marion Brandt: *Lebensentscheidung in einer alten Stadt. Richard Huelsenbeck in Danzig 1920–1923.* Im Druck.

⁶⁷ Neben der sozialdemokratischen „Danziger Volksstimme“ und der kurzlebigen linksliberalen „Danziger Rundschau“, gab es die liberale „Danziger Zeitung“, die national-konservativen „Danziger Allgemeine Zeitung“ und „Danziger Neuesten Nachrichten“, den nationalsozialistischen „Danziger Vorposten“, die polnischsprachige „Gazeta Gdańska“. Zur Zeitungslandschaft vgl. Marek Andrzejewski: *Die Presse in der Freien Stadt Danzig.* In: Gilbert H. Gornig (Hg.): *Sechste deutsch-polnische Begegnung zu Wissenschaft und Kultur im zusammenwachsenden Europa.* Lübeck 2004 (Schriftenreihe der Danziger Naturforschenden Gesellschaft 6), S. 32–44.

⁶⁸ Danziger Rundschau, Nr. 10, 9.3.1925. Nach Loew: *Das literarische Danzig* (Anm. 1), S. 125.

⁶⁹ Willibald Omankowski: „*Das Grabmal des unbekanntenen Soldaten.*“ *Danziger Stadttheater.* In: Danziger Volksstimme, Nr. 242, 16.10.1926.

⁷⁰ Willibald Omankowski: *Graff und Hintze: „Die endlose Straße.“. Stadttheater.* In: Danziger Volksstimme, Nr. 37, 13.2.1933.

⁷¹ Willibald Omankowski: *Georg Kaiser und seine besten Bühnenwerke. Eine Einführung.* Berlin u. a. 1922 (Schneiders Bühnenführer), S. 26.

⁷² Ebd., S. 71.

⁷³ Willibald Omankowski in: Wilm: *Ost- und westpreußisches Dichterbuch* (Anm. 32), S. 164.

⁷⁴ Omankowski: *Georg Kaiser* (Anm. 71), S. 66.

der sie ein eigenes Betgestühl bauen ließ, um sich vom „gemeinen Volk“ abzugrenzen, anstatt „als Gleiche“ unter Gleichen vor Gott zu treten.⁷⁵ Mitfühlend nahm sich Omankowski in dem Gedicht „Polnischer Jude im Gebet“ und in weiteren Gedichten von 1922 des Schicksals der in großer Zahl nach Danzig zuwandernden Juden aus Polen und Russland an.⁷⁶ In Danzig „ein polnischer Jude zu sein“: dies galt dem späteren Soziologen René König, der in den 1920er Jahren in Danzig lebte, als das denkbar „schlimmste Schicksal [...], denn er wurde von Deutschen und Polen gleichermaßen verachtet.“⁷⁷

Omankowski vertrat die politische Linke unter den Mitarbeitern einer in Danzig erschienenen national ausgerichteten, aber überparteilichen Zeitschrift für Kultur und Kulturpolitik, deren Auftreten mit dem Beginn der Freistadtzeit zusammenfiel: Mit dem Ziel, die geistigen Kräfte im Osten des Deutschen Reiches und der Deutschen in den abgetretenen Gebieten zu bündeln, begründete der in Danzig-Oliva lebende Carl Lange 1920 die „Ostdeutschen Monatshefte für Kunst und Geistesleben“.⁷⁸ Als deren freier Mitarbeiter steuerte Omankowski zahlreiche Essays, Buchbesprechungen, Gedichte und Erzählungen bei – bis zum Beginn der 1930er Jahre, als die Zeitschrift in das Fahrwasser des Nationalsozialismus geriet, gegen dessen Ideologie Omankowski anders als Lange immun blieb.

Die „Ostdeutschen Monatshefte“ sind Carl Langes Lebenswerk. Anfang 1920, zu einer Zeit, wo in Deutschland nicht nur die Wirtschaft darniederlag, gehörte viel journalistischer und unternehmerischer Optimismus dazu, eine neue Kulturzeitschrift herauszubringen. Die von ihm als Schriftleiter und Herausgeber betreuten „Ostdeutschen Monatshefte“ traten auf als Sammelstätte aller in ähnlicher Weise national und heimatbezogen denkender ostdeutscher Intellektueller. Gerade in den östlichen Reichsprovinzen und in Danzig vereinte die nationale Einstellung die Parteien einschließlich der – sich jedoch vom Nationalismus abgrenzenden –

⁷⁵ *Das Patriziergestühl. In Sankt Marien.* In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 77. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig“ (Anm. 35).

⁷⁶ Willibald Omankowski: *Auswandernde Juden.* In: *Ostdeutsche Monatshefte* 3 (1922/23), H. 8, Nov. 1922, S. 380.

⁷⁷ René König: *Leben im Widerspruch. Versuch einer intellektuellen Biographie.* In: Ders.: *Schriften.* Ausgabe letzter Hand. Hg. v. Heine von Alemann, Hans Joachim Hummell, Oliver König, Hans Peter Thurn. Bd. 18: *Autobiographische Schriften.* Neu hg. v. Mario u. Oliver König. Opladen 1999, S. 9–316, hier S. 35.

⁷⁸ Siehe J. Stüben: *Die kulturpolitische Zeitschrift „Ostdeutsche Monatshefte“ und ihr ‚Kampf‘ um den ‚deutschen Osten‘ (1920–1939).* In: Matthias Weber (Hg.): *Deutschlands Osten – Polens Westen. Vergleichende Studien zur geschichtlichen Landeskunde.* Frankfurt a. M. u. a. 2001 (Mitteleuropa – Osteuropa. Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas 2), S. 299–346.

Sozialdemokratie. Seine Zeitschrift sollte, parteienübergreifend, Autoren und Leser in Ost und West zusammenführen, die, so Lange, „dem Deutschtum“, besonders in den Grenzgebieten zu Polen, „dienen woll[t]en“.⁷⁹ Mit dieser als Gemeinschaftsaufgabe betrachteten Zielsetzung veröffentlichte der Publizist literarische, kunsthistorische, landeskundliche, zeitgeschichtliche und aktuelle kulturpolitische Beiträge. Als Förderer und Mitarbeiter der in Danzig verlegten Zeitschrift bewährte sich Hermann Strunk, der Danziger Kultursenator. Er war gleichzeitig in dem 1920 ins Leben gerufenen „Deutschen Heimatbund Danzig“ führend tätig,⁸⁰ als dessen Organ die „Ostdeutschen Monatshefte“ fungierten.

Die Regierung der Freien Stadt Danzig, an der Spitze Senatspräsident Heinrich Sahm und Kultursenator Strunk, sahen ihre Aufgabe im „Kampf“ um „nationale Selbstbehauptung“ auf politischem wie kulturellem Gebiet.⁸¹ Betont wurden „die geistige Einheit“ der Stadt mit dem „Vaterlande“ und, als „wichtigste[s] Ziel der Danziger Kulturpolitik“, die „Erhaltung und Festigung“ ihres „deutschen Charakters“.⁸² Carl Lange und seine Zeitschrift verschrieben sich ganz diesem Kampf um die Stärkung der deutschen Kultur an den Ostgrenzen des deutschen Sprachraums. Ihm lagen, wie sich auch seinen eigenen Texten in den „Ostdeutschen Monatsheften“ entnehmen läßt, seine Wahlheimat Danzig und darüber hinaus die anderen, wie es damals hieß, ‚entrissenen‘ beziehungsweise ‚gefährdeten‘ Gebiete im ‚Osten‘ besonders am Herzen, sowohl ihre traditionsreiche Kultur als auch ihr politisches Schicksal. Leitgedanke war, gegründet auf die erhoffte Wiedererstarkung des geschlagenen, demoralisierten Deutschland, die Revision der in Versailles festgelegten Nachkriegsordnung. Langes lokalpatriotische Hervorhebung des Wertes der Heimat und seine ausgeprägt nationale Einstellung waren auf dasselbe Ziel gerichtet: zunächst zu verhindern, dass Danzig in den polnischen Staat eingegliedert würde, sodann der Wiedereingliederung der Freien Stadt in das Deutsche Reich sowie der Wiederherstellung der 1920 in vier Teile zerbrochenen Provinz Westpreußen, deren größter Teil Polen zugesprochen worden war, zuzuarbeiten. So stand denn die vormalige Provinzhauptstadt Danzig, jetzt weder deutsch noch polnisch, im Blickpunkt; mehrere Themenhefte der „Ostdeutschen Monatshefte“ waren ihrer Kultur und Geschichte gewidmet. 1932 eröffnete Lange ein Heft sei-

⁷⁹ Carl Lange: *Zum Geleit*. In: Ostdeutsche Monatshefte 1 (1920/21), H. 1 (Febr. 1920), S. 1f., hier S. 1.

⁸⁰ Vgl. [Hermann] Strunk: *Der Deutsche Heimatbund im Vereinsjahr 1923/24*. In: Ostdeutsche Monatshefte 5 (1924/25), H. 3, Juni 1924, S. 257–260; Ders.: *Der Deutsche Heimatbund Danzig*. In: Ostdeutsche Monatshefte 6 (1925/26), H. 1, April 1925, S. 86f.

⁸¹ Hermann Strunk: *Zur Einführung unserer Danzig-Ausgabe*. In: Ostdeutsche Monatshefte 4 (1923/24), H. 5, Aug. 1923, S. 193f., hier S. 193.

⁸² Hermann Strunk: *Die kulturelle Bedeutung der Technischen Hochschule*. In: Ostdeutsche Monatshefte 10 (1929/30), H. 5, Aug. 1929, S. 337–344, hier S. 337.

ner Zeitschrift mit einem von ihm verfassten Dialoggedicht, in dem „Danzig und Deutschland“ einander Treue und Zuneigung schwören. Danzigs Not habe sein Bekenntnis zu Deutschland nur noch „stärker“ gemacht.⁸³

Der zeitgeschichtliche Hintergrund und das Streben nach Revision des Status Danzigs machen den Erfolg Langes, aber auch anderer Autoren begreifbar. Der Held des Romans „Güldenboden“ von Hans von Hülsen – dieser wie jener hat in Danzig das Gymnasium besucht – will sich typischerweise mit der politischen Nachkriegssituation nicht abfinden und sinniert in erlebter Rede über die neugezogenen Staatsgrenzen, den als Pfahl im Fleische empfundenen sogenannten polnischen Korridor: „[Das], was man den ‚Korridor‘ nannte, [...] [schob] sich wie ein plumper, gewalttätiger Keil mitten durch sein deutsches Heimatland zum Meere [...]. Droben, an der See, lag, eingezwängt wie vom Stacheldrahtzaun [...], der Freistaat Danzig, dies kleine, lächerliche, lebensunfähige Gebilde [...]. Er dachte an all die Jugend, die jetzt dort aufwuchs wie eine Pflanze in zu kleinem Topf, die geilwuchernd emporschoß in Sehnsucht nach der Heimat und doch sich nicht ausbreiten und nicht entfalten konnte. Und ihm war, als müsse er die Arme erheben und diese Karten von den Wänden reißen ...“.⁸⁴ Die vielsagenden drei Punkte am Zitatende markieren den Übergang von dem singulären Einfall in der literarischen Fiktion zur konsequent verfolgten politischen Zielsetzung in der zeitgenössischen Wirklichkeit. Ebenfalls drei Punkte kennzeichnen die einem – als pars pro toto auftretenden – Danziger Polen insinuierten Eroberungsgelüste in einer erlebten Rede in Enderlings Roman „Stürme in der Stadt“: „Und bald würde man Danzig haben ... [...] Bald würde die rotweiße Fahne vom Ratsturm flattern. Was blieb ihnen denn anderes übrig, diesen halsstarrigen Krämern, die noch immer an das kaputtgeschlagene Deutschland glaubten. Aushungern würde man sie.“⁸⁵

Der Zeitkontext erklärt auch die positive Aufnahme von Omankowskis „Danzig“-Zyklus im Danziger Publikum. In einem der um 1930 erschienenen Bücher, die die Verbundenheit der Freien Stadt mit Deutschland programmatisch herausstrichen, „Danzig und die deutsche Nation“, heißt es zum Thema „Danzig in der deutschen Dichtung“: „In solch reichem Maße wie in der jüngsten Vergangenheit“, als „die Stunde des Abschieds schlug vom Mutterlande“, war Danzig „noch nie Gegenstand des Liedes“: „Die Wahrzeichen der Stadt werden nicht nur in ihren ästhetischen Reizen empfunden, sie sind dem Dichter auch die Dolmetscher für die Gefühle der Bevölkerung, für die Trauer, die Hoffnung, für die Kraft und

⁸³ Carl Lange: *Danzig und Deutschland. Ein Zwiegespräch*. In: Ostdeutsche Monatshefte 12 (1931/32), H. 11, Febr. 1932, S. 657f.

⁸⁴ Hülsen: *Güldenboden* (Anm. 23), S. 250.

⁸⁵ Enderling: *Stürme in der Stadt* (Anm. 11), S. 58f.

den Willen. Unter vielen anderen trifft Willibald Omankowski am sichersten die Stimmung der Stadt und ihrer Menschen.“⁸⁶

Die deutschen Danziger waren „vergrämt in Haß“, wie eines der Gedichte in Omankowskis „Danzig“-Gedichtzyklus beklagt.⁸⁷ Verdüsterung, Trauer, Bitternis, ja unterdrückte, durch Gebet und Glockenklänge besänftigte Hassgefühle spiegeln sich in Omankowskis Versen „Danzig zur Nacht“, in dem am Schluss der Choral „O Haupt voll Blut und Wunden“ zitiert wird.⁸⁸ Ähnlich wird in einem Gedicht des Ostpreußen Fritz Kudnig mit dem Titel „Mein Danzig“, gerichtet an die „Stadt voller Wunden und Schmerzen“,⁸⁹ Danzig mit dem leidenden Christus gleichgesetzt. Der durch viele Unterhaltungsromane bekannte Danziger Pfarrer Arthur Brausewetter verweist in einem Gedicht mahrend und beschwörend auf „Deutschlands heiliges, blutendes Leid“.⁹⁰ Carl Lange versteigt sich gar dazu, ein lyrisches Ich in die Klage ausbrechen zu lassen: „Aus allen Adern blutet deutsches Land. / Hier ist ein Volk verhöhnt ans Kreuz geschlagen“, und lässt den Sprechers seine Hoffnung auf das „göttliche Gericht“ als Wiedergutmachungsinstanz setzen.⁹¹ In Fritz Kudnigs 1920 veröffentlichtem Gedicht „Danzig“ wird das Schicksal der Stadt Gott anheimgestellt und gebetet: „Gib, daß diese urdeutsche Stadt ihren urdeutschen Geist behält!“⁹² Später, in einer 1928 gedruckten Fassung, heißt es bezeichnenderweise statt „Geist“: „Kampf-Geist“.⁹³ Man ist auf dem Weg von der deutschen Depression nach Versailles zu einem neuen deutschen Selbstbewusstsein, in das sich bereits aggressive Töne mischen.

Zum Sinnbild des Kampfes und der Abwehr gegen polnische Ansprüche macht – ähnlich wie Omankowski den stolzen, hochaufgerekten Rathausturm – der in Danzig-Neufahrwasser wohnhafte Arthur A. Schilling die Hafenkranne: „Kranne [,wachsen‘] in die Not“, heißt es in Schillings Gedicht, das ebenfalls einem expressionistischen Vokabular eine nationale Stoßrichtung gibt, „dräuen stahlgeschmie-

⁸⁶ Karl Hämmerle: *Danzig und die deutsche Nation*. Berlin 1931 (Schriften der Deutschen Akademie 6), S. 28, 38f.

⁸⁷ Große Allee. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 112. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig“ (Anm. 35).

⁸⁸ *Danzig zur Nacht*. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 194. Zuvor in: Ostdeutsche Monatshefte für Kunst und Geistesleben 1 (1920/21), H. 3, Juni 1920, S. 128; Wilm: Ost- und Westpreußen (Anm. 28), S. 139.

⁸⁹ Fritz Kudnig: *Mein Danzig*. In: Braun, Lange: *Die Freie Stadt Danzig* (Anm. 32), S. 71f.

⁹⁰ Artur Brausewetter: *Bist du bereit?* In: Wilm: *Ost- und westpreußisches Dichterbuch* (Anm. 32), S. 66.

⁹¹ Carl Lange: *Am Kreuze*. In: Wilm: *Ost- und westpreußisches Dichterbuch* (Anm. 32), S. 161.

⁹² Kudnig: *Danzig* (Anm. 28).

⁹³ Kudnig: *Danzig*. In: Braun, Lange: *Die Freie Stadt Danzig* (Anm. 32), S. 80f.

det über's Wasser, / [...] recken wehgeballt die grauen Leiber, / zorn gemischt, in dumpfer Wehr“.⁹⁴ Das meisteingesetzte Sinnbild für den forciert betonten Abwehrwillen der Danziger gab Danzigs Hauptkirche Sankt Marien, deren feste Mauern und faustartig-trutziger Turm, so Omankowski, ein „Nichtweichen“ aussprechen.⁹⁵ Fritz Kudnig sah die Marienkirche mit ihrem „breitschultrigen Turm“ als „Wahrzeichen urdeutscher Herzens- und Seelenkraft“.⁹⁶ Der an Sankt Marien als Archidiakon tätig Arthur Brausewetter sprach diesem Gotteshaus symbolische Kraft zu: „Turm und Kirche [erscheinen] wie das Symbol der alten Hansestadt, der zeit- und sturmumwitterte Zeuge ihrer Geschichte, der Leiden und Kämpfe des alten, stolzen Danzig, dessen Mark keiner Feinde Willkür, keine Änderung der Verfassung oder brutale Lostrennung brechen wird.“⁹⁷ Die 1924 von Paul Enderling geschriebene Danzig-Hymne preist die „Stadt am Bernsteinstrand“, deren Türme „dem Zeitensturm“, trotzen.⁹⁸ „Stadt der Tore und der Türme“, so apostrophierte Carl Lange sein Danzig und griff dabei das festgefügte Bild von Danzigs alten und wehrhaften Bauten auf.⁹⁹

Durch eine Fülle lokalgeschichtlicher Publikationen suchte man sich in dem plötzlich geschaffenen Niemandsland zwischen Deutschland und Polen seiner altvertrauten Identität zu vergewissern. „Die Freie Stadt Danzig. Natur, Kultur und Geschichte des Freistaates“ lautete der Titel einer landeskundlich-literarischen Anthologie, die Carl Lange gemeinsam mit dem Danziger Erdkundelehrer Fritz Braun 1928 herausgab.¹⁰⁰ Der als Lyriker hervorgetretene Danziger Wolfgang Federau veröffentlichte eine Studie „Danzigs Dichter und wir“, 1924,¹⁰¹ aus deren Titel und Nachwort die Rolle deutlich wird, die den großen deutschen Namen des Danziger Geisteslebens vergangener Jahrhunderte für die Identität der Freien Stadt und der gegenwärtigen Generation ihrer Menschen zugesprochen wurde. Büchertitel wie „Das deutsche Danzig im Wandel der Zeit“, gedruckt in Danzig

⁹⁴ Arthur A. Schilling: *Stadt am Meer*. In: Ostdeutsche Monatshefte 12 (1931/32), H. 11, Febr. 1932, S. 703.

⁹⁵ *Sankt Marien*. In: Omankowski: *Danzig zur Nacht. Gdańsk nocą* (Anm. 17), S. 72. Aus dem 1924 erschienenen Zyklus „Danzig“ (Anm. 35).

⁹⁶ Fritz Kudnig: *Else Sparwasser, „Antony von Obbergen“*. [Rezension.] In: Ostdeutsche Monatshefte 4 (1923/24), H. 11, Febr. 1924, S. 619.

⁹⁷ Arthur Brausewetter: *St. Marien am Abend*. In: Braun, Lange: *Die Freie Stadt Danzig* (Anm. 32), S. 94–99, hier S. 95. Vgl. Ders.: *Von Danzigs Glocken, Türmen, Kirchen*. In: Ostdeutsche Monatshefte 9 (1928/29), H. 6, Sept. 1928, S. 471–476.

⁹⁸ Wie Anm. 49.

⁹⁹ Lange: *Danzig* (Anm. 30). Vgl. Carl Lange: Das schöne Danzig. In: Ostdeutsche Monatshefte 5 (1924/25), H. 6, Sept. 1924, S. 447–452.

¹⁰⁰ Braun, Lange: *Die Freie Stadt Danzig* (Anm. 32).

¹⁰¹ Wolfgang Federau: *Danzigs Dichter und wir*. Danzig 1924.

1927,¹⁰² oder „4000 Jahre bezeugen Danzigs Deutschtum“,¹⁰³ erschienen in Danzig 1932, spiegeln die Bemühungen der Publizistik, den deutschen Anspruch auf die Stadt historisch zu legitimieren. Auf der anderen Seite wurde von national denkenden polnischen Autoren die Verbundenheit Danzigs mit Polen appellativ unterstrichen: „O Gdańsku! [...] / niech wróci do nas [...]!“ (O Danzig! [...] / kehre zu uns zurück [...]!) schreibt Maria Szpyrkówna in „Warta nad morzem“ (Die Wacht am Meer, 1927)¹⁰⁴ – eine Vorstellung, die bei Maciej Wierzbiński in seinem zeitgeschichtlichen Roman „Zdobycie Gdańska“ (Die Eroberung Danzigs, 1931) utopische Realität erhält.¹⁰⁵

In jener nationalistisch aufgeladenen Zeit hätte die Freie Stadt Danzig, so wünschte es ihr Staatsoberhaupt, Senatspräsident Sahm, in einer Rede im Danziger Volkstag, „Vermittler“ sein sollen zwischen Deutschland und Polen.¹⁰⁶ Die weltoffene See- und Handelsstadt und das Weltbad Zoppot hätten Pfeiler einer weitgespannten Brücke zwischen den Völkern und Staaten bilden können. Den Namen von Danzigs Hafenmeile „Lange Brücke“ (Długie Pobrzeże) hat man in der Freistadtzeit in diesem übertragenen Sinne nicht verstanden. Heute, seit 1990, ist dies anders, denn keine Stadt steht so sehr für die deutsch-polnische Verständigung, Versöhnung und Zusammenarbeit sowie für das gemeinsame deutsch-polnische historische und kulturelle Erbe wie Danzig (Gdańsk). Einen großen Anteil hieran hat ein deutscher Autor, der in der Zeit der Freien Stadt dort geboren wurde und seine deutsch-kaschubisch-polnische Heimat in die Weltliteratur einführte. In seiner in der Brückenstadt Frankfurt an der Oder gehaltenen Rede „Über das Brückenschlagen“ erklärte Günter Grass, „im Freistaat Danzig“ aufgewachsen zu sein, „also in einem Territorium, das weder zur Republik Polen noch zum Deutschen Reich gehörte und deshalb ein begehrenswerter Zankapfel war“, sei für ihn, den „Schriftsteller“, „von Vorteil“ gewesen.¹⁰⁷ So wurde der Nobelpreisträger ein literarischer Brückenbauer zwischen Deutschen und Polen, wie ihn das enggeistige Danzig der Freistadtzeit bitter gebraucht hätte.

¹⁰² F[rriedrich] Schwarz (Hg.): *Das deutsche Danzig im Wandel der Zeit*. Danzig 1927.

¹⁰³ Franz Steffen: *4000 Jahre bezeugen Danzigs Deutschtum*. Danzig 1932.

¹⁰⁴ Nach Loew: *Das literarische Danzig* (Anm. 1), S. 251f.

¹⁰⁵ Nach Loew, ebd., S. 249.

¹⁰⁶ Heinrich Sahm: *Erinnerungen aus meinen Danziger Jahren 1919–1930*. Marburg 1958 (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas 34), S. 46.

¹⁰⁷ *Über das Brückenschlagen. Rede anlässlich des Viadrina-Preises der Europa-Universität in Frankfurt an der Oder*. In: Günter Grass: *Werke. Göttinger Ausgabe*. Bd. 12: *Essays und Reden 1980–2007*. Göttingen 2007, S. 615–622, hier S. 615f.

Jens Stüben

**Pomiędzy historią lokalną a polityką kulturalną.
O literaturze Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920–1933**

STRESZCZENIE

Gdańsk, zamieszkały do 1945 roku przede wszystkim przez Niemców, został po I wojnie światowej wyłączony z terenu Rzeszy Niemieckiej i przekształcony wbrew swej woli w osobne państwo z ograniczoną suwerennością. Polityka kulturalna nowego tworu państwowego o nazwie Wolne Miasto Gdańsk stawiała sobie od tego czasu za cel obronę niemieckiej tożsamości, którą uważano za zagrożoną. I tak wspierała ją większość przedstawicieli elity kulturalnej i środowiska literackiego w Gdańsku. Mentalnie w nastroju pomiędzy smutkiem, lękiem i odrzuceniem „obcych”, podkreślano takie wartości jak wytrwałość i zdolność do obrony. Wskazywano na „niemiecki charakter” Gdańska i wspomniano świętą „niemiecką” przeszłość. W czasach narodowej depresji i trudnej sytuacji gospodarczej autorzy spoglądali z nostalgią na stary Gdańsk, którego budowlę odcinały się częściowo od skomplikowanej, pełnej pośpiechu teraźniejszości, a częściowo – przekornie i wojowniczo – przeciwstawiały się nowym czasom.

Artykuł omawia ważnych i charakterystycznych autorów, ich dzieła, tematy i motywy literatury gdańskiej od momentu powstania Wolnego Miasta Gdańska w roku 1920 aż po przejście władzy przez hitlerowców w 1933 r. Jako reprezentantów należy wymienić: dramaturga i nowelistę Maxa Halbe (1865–1945), poetę i nowelistę Paula Enderlinga (1880–1935), powieściopisarza Hansa von Hülsena (1890–1968), poetę i dziennikarza Carla Lange (1885–1959), z jego ukazującym się w Gdańsku miesięcznikiem „Ostdeutsche Monatshefte” [„Miesięcznik Wschodniemiecki”], a przede wszystkim poetę, krytyka i polityka lokalnego Willibalda Omankowskiego (1886–1976). Nie zapomniano też o autorach stojących na marginesie gdańskiego życia literackiego, jak np. Felixie Scherretcie (1895–1950) i Stanisławie Przybyszewskim (1868–1927).

Zenon Lica
(Gdańsk)

Polskie adaptacje morfologiczne nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich

Analizowanie nazwisk w kontekście polsko-niemieckich kontaktów językowych jest nadal aktualnym i ciekawym problemem badawczym. Zajmowali się nim m.in. H. Borek i U. Szumska, E. Breza, J. Bubak, H. Górniewicz, Z. Klimek, B. Kreja, B. Mossakowska i K. Rymut¹. Jednakże sposoby adaptacji nazwisk niemieckich na gruncie polskim na płaszczyźnie pisownianej, fonetycznej, morfologicznej i leksykalnej nie doczekały się wielu opracowań. Większość z nich umieszczona została w formie niewielkich rozdziałów w monografiach i opracowaniach onomastycznych. W jednym z nich S. Rospond² wskazywał na proces substytucji rozumianej jako „dopasowywanie pierwotnej, macierzystej formy do odrębnego systemu językowego”, jako jedną z jej przyczyn podając kolonizację niemiecką.

Z kolei E. Breza³ stwierdził, iż „naturalnym oddziaływaniem jednego języka i kultury narodowej możemy tłumaczyć przejmowanie przez Pomorzan imion od Niemców (...) czy przystosowanie przez Niemców imion słowiańskich do swego systemu”. Staną się one później nazwiskami i w takiej funkcji występują współcześnie. P. Ronge⁴ problem polonizacji antropimów niemieckich ukazał na przykładzie nazwisk przesiedleńców z Górnego Śląska. Omawiając sposoby ich polonizacji, zwrócił uwagę na skutki uwarunkowań historyczno-politycznych i geograficznych na Górnym Śląsku, które wpływały na proces kształtowania się nazwisk. Sposoby polonizacji nazwisk niemieckich były także przedmiotem rozważań D. Lech⁵ i A. Naruszewicz⁶. Więcej uwagi

¹ Zob. literatura.

² S. Rospond, *Mówią nazwy*, Warszawa 1976, s. 137-142.

³ E. Breza, *Germanizacja i polonizacja przedstawionych przydomków*, [w:] tegoż, *Pochodzenie przydomków szlachty Pomorza Gdańskiego*, Gdańsk 1978, s. 303-317.

⁴ P. Ronge, *Die Polonisierung deutscher Personen- und Ortsnamen im deutsch-slawischen Berührungsraum. Beispiele aus Oberschlesien*, Bielefeld 1969.

⁵ D. Lech, *Polonizacja nazwisk niemieckich na przykładzie współczesnych nazwisk mieszkańców Gliwic*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, pod. red. Z. Abramowicz,

zwrócono na sposoby germanizacji nazwisk polskich i nazwiska zniemczone. Tymi zagadnieniami zajmowali się m.in. M. Biolik, H. Borek, E. Breza, B. Czopek-Kopciuch, H. Górnowicz, B. Kreja, B. Mossakowska i R. Świątochowski⁷.

Na obszarze Pomorza Gdańskiego występowanie dwu języków i ich interferencja, rozumiana jako „wszelkie odchylenia od reguł danego systemu językowego lub normy językowej, które rodzimy użytkownik języka lub mówiący językiem obcym popełnia, przyporządkowując określone reguły: (a) do innych reguł tego samego języka (interferencja wewnątrzjęzykowa), lub (b) do reguł innego systemu językowego (interferencja zewnątrzjęzykowa)”⁸, spowodowane były postępującą od XIII wieku kolonizacją niemiecką.

W przeważającej części opierała się ona na osadnikach dolnoniemieckich. Po zajęciu Pomorza przez Krzyżaków pojawili się sprowadzani przez nich koloniści środkowoniemieccy. Taki stan trwał prawie do XVIII wieku. O ile ludność wiejska skolonizowanych osad mówiła zachodnio-dolno-pruską odmianą dialektu dolnoniemieckiego⁹, o tyle język osadników miejskich wykazywał pewne zróżnicowanie dialektalne. W Gdańsku, które było miastem hanzeatyckim, posługiwano się gwarą średnio-dolnoniemiecką zarówno w mowie, jak i w piśmie. Gdańscy mieszczanie byli bowiem osadnikami z Dolnej Saksonii, a w XIV wieku dołączyli do nich osadnicy z Westfalii i okolic Hanoweru. Aż do roku 1563 prowadzono korespondencję w tym dialekcie z Niderlandami. Środkowoniemieccy osadnicy pozostawali w mniejszości, ale zakon krzyżacki posługiwał się zawsze dialektem środkowoniemieckim. Już od XV wieku pojawiły się listy pisane w języku wysokoniemieckim. Stał się on w XVI wieku językiem urzędowym, którym zaczęli się posługiwać bogatsi mieszczanie. Niższe warstwy społeczne mówiły dialektem dolnoniemieckim. Początkowo posługiwano się nim również w Tczewie, później przeważał dialekt środkowoniemiecki. Jednakże językiem pisanym był wyłącznie ten ostatni. W Helu w korespondencji używano dialektu dolnoniemieckiego lub środkowoniemieckiego, zwłaszcza w kontaktach z gdańszczanami. Stan ten trwał do 1583 roku. Od tego czasu w piśmie używano języka nowo-wysoko-niemieckiego, który także w formie mówionej stopniowo przejmowała bogatsza warstwa mieszkańców. Z kolei Gniew, Skarszewy, Świecie, Nowe, Tuchola, Brodnica, Grudziądz używały w piśmie wyłącznie języka środkowoniemieckiego. Człuchów, Czarne – niekiedy dialektu

L. Dacewicz, Białystok 1999, s. 160-167 oraz tejże, *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym)*, Opole 2004, s. 78-81.

⁶ A. Naruszewicz, *Nazwiska niemieckie na Warmii i ich adaptacja do polskiego systemu językowego*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, pod. red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok 1999, s. 222-226.

⁷ Zob. literatura.

⁸ A. Szulc, *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego*, Warszawa 1984, s. 94-97.

⁹ Zob. mapy: E. Schwarz, *Die deutschen Mundarten*, Göttingen 1950; W. Mitzka, *Deutsche Mundarten*, Heidelberg 1943.

dolnoniemieckiego, jednak kancelarie krzyżackie na tych terenach pisały wyłącznie w dialekcie środkowoniemieckim.

Reasumując, można stwierdzić, iż dolnoniemiecki język pisany konsekwentnie używano w Gdańsku i jego okolicach oraz częściowo w miastach zachodnich Pomorza Gdańskiego. W mniejszych miastach i na terenach przyległych językiem mówionym warstw niższych był dolnoniemiecki. Warstwy bogatsze posługiwały się środkowoniemieckim, od XVI do XVIII wieku stopniowo przechodząc na język nowo-wysoko-niemiecki¹⁰.

Cechy tych dialektów znalazły także odzwierciedlenie w antroponimach pomorskich genetycznie niemieckich, które wskutek interferencji językowej przejmowała polszczyzna. U. Weinreich wyróżnił interferencję foniczną, gramatyczną i leksykalną¹¹. Rezultatem interferencji onomastycznej jest proces integracji, który E. Eichler i R. Šramek¹² tłumaczyli jako przejście elementów językowych z jednego systemu językowego do innego pod wpływem czynników socjolingwistycznych, pozwalających na analizę nazw własnych w ich realizacji w socio- i idiolektach oraz przyporządkowaniu im odpowiednich wariantów, tzn. pisanych, potocznych lub gwarowych. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sposobów integracji gramatycznej, w której nastąpił transfer morfemów fleksyjnych i słowotwórczych.

Na interferencję wykładników fleksyjnych zwraca uwagę R. Laskowski¹³. Jego zdaniem przejawia się ona dwojako: „1) Do języka interferowanego zostaje zapożyczony określony wykładnik fleksyjny pewnej kategorii gramatycznej, przy czym struktura systemu wykładników fleksyjnych w języku interferowanym pozostaje niezmieniona. 2) W wyniku interferencji następuje przebudowa systemu wykładników fleksyjnych pewnej kategorii gramatycznej języka interferowanego. Prowadzi ona do powstania w języku interferowanym struktury systemu wykładników danej kategorii gramatycznej paralelnej ze strukturą analogicznego systemu języka interferującego”. Aby mówić o interferencji fleksyjnej, zjawisko musi mieć charakter systemowy, tzn. obcy element fleksyjny zostaje przyswojony przez język integrujący, a jego pierwotny wykładnik fleksyjny albo zostaje wyeliminowany, albo oba wykładniki (pierwotny

¹⁰ Por. L. Zabrocki, *Związki językowe niemiecko-pomorskie*, [w:] *Konferencja Pomorska (1954). Prace Językoznawcze*, pod red. Z. Stiebera, Warszawa 1956, s. 149-174 i W. Mitzka, *Grundzüge Nordostdeutscher Sprachgeschichte*, wyd. II, Marburg 1959.

¹¹ U. Weinreich, *Sprachen in Kontakt. Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung*, München 1977, s. 30-85.

¹² Zob. E. Eichler, R. Šramek, *Thesen zur typonymischen Integration*, [w:] *Sprachkontakt im Wortschatz: Dargestellt an Eigennamen. Thesen und Diskussionsbeiträge zum Internationalen Symposium „Eigennamen im Sprachkontakt“ des Wissenschaftsbereichs Namenforschung an der Sektion Theoretische und Angewandte Sprachwissenschaft vom 16.-17. November 1982*, Leipzig 1984, s. 9.

¹³ R. Laskowski, *Semiotyczne uwarunkowania interferencji systemów fleksyjnych (na materiale dialektów słowińskich)*, [w:] *Sprach- und Kulturkontakte im polnischen. Specimina Philologiae Slavica, Supplementband 23*, München 1987, s. 65-66.

i zapożyczony) stają się wariantami. Proces ten widoczny jest także w integracji nazwisk niemieckich do systemu języka polskiego. Polega na zmianie wygłosu niemieckiego samogłoskowego *e*, które służyło do oznaczania dźwięczności lub bezdźwięczności poprzedzającej spółgłoski¹⁴, na polską końcówkę *-a* deklinacji żeńskiej, co właściwe jest także w adaptacji niemieckich rzeczowników pospolitych do polskiego systemu językowego. Jak zauważył A. Pohl¹⁵, niemieckie rzeczowniki zakończone na spółgłoskę otrzymują w języku polskim rodzaj męski i jego odmianę. Te zaś, które zakończone są na samogłoskę *-e*, odmieniają się przede wszystkim według deklinacji żeńskiego *-a*. Utworzone w ten sposób nazwiska motywowane były przez wyrazy pospolite i nazwy miejscowe oraz osobowe, których paradygmat uległ zmianie, np.:

Bluma 1773 Heidn 90. Od niem. ap. *Blume* ze śrwniem. *bluome* 'kwiat' (Ry I 40, DF 136-137, Brech I 165). Zapis spolszczonej wymowy nazwiska, funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Cema 1583 F.2/315 **Czema 1596** F.3/521. Podstawą przejścia niem. nazwisko *Zehme* od n.os. *Zehmen*, ta zaś od n.m. *Zehmen* pod Lipskiem (Ry I 112, Bah 564, Zoder II 880). Nazwa adaptowana do języka polskiego za pomocą liter alfabetu polskiego i zgodnie z polską wymową: (niem. *z* ~ pol. *c*, niem. *ē* ~ pol. *e*). Dodatkową funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Giza 1598 F.3/549, **1631** F.15/832. Wyjściową formą był rdzeń *Gis-*, który pochodzi od im. *Giselbert*, *Gisebrecht* lub *Gisulf*, (Brech I 558, Bah 172 i Zoder I 572). Nazwa przejęta fonetycznie: niem. *ī* (*ei*) ~ pol. *i*, niem. *s* ~ pol. *z*. W funkcji polonizującej końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Hasa 1639 F.11/177. Nazwisko: 1. od niem. n.os. *Has* (Ry I 299) lub 2. od-przezwiskowe, być może od rdzenia *Haso*, w którym w stwniem. zawierało znaczenie 'człowiek wzbudzający strach' (Brech I 657) lub ze śrwniem. i śrdniem. *hase* 'zając, tchórz' (DF 306). Funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Heyna 1682 F.5/94. Zoder I 701 formę *Hein(e)* wywodzi: 1. od n.os. *Hein* będącej zdrobnieniem od *Heinrich* lub 2. od n.m. *Hein*. Funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*. Dyftong niem. *ei* ~ pol. *ei*.

Hincka 1678 F.39/66. Postacią wyjściową n.os. *Hintzke* (Zoder I 750) < od *Hintz* + suf. *-ke* < *Heinrich*. Zapis wymowy spolszczonej nazwiska, w którym niem. *tz* > pol. *c*, funkcję polonizującą pełni końcówka *-a*.

¹⁴ Zob. B. Czopek-Kopciuch, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków 1995, s. 226.

¹⁵ A. Pohl, *Zum Problem des Genus deutschen Lehnwörter im Alt- und Mittelpolnischen*, [w:] *Deutsch-Polnische Sprachkontakte*, Köln-Wien 1987, s. 191-205.

Horna 1647 F.4/122. Ry I 311 wywodzi je od niem. n. os. *Horn*, ta od ap. *Horn* ‘róg’ (por. pol. *Róg*). Zoder I 777 notuje formę *Horn*, motywując ją bądź nazwą odmiejscową (liczne), bądź n. terenowymi, np. nazwami pól (Flurname) od śrwniem. *horn(e)* ‘kąć, róg, zakątek’. Funkcję polonizującą pełni tu końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Kerna 1773 Heidn 312. Od n. os. *Kern* (DF 367), ta ze śrdniem. *kerne* ‘beczka masła’ (Lbn II 453). Postać przejęta fonetycznie bez zmian graficznych z polonizującą końcówką *-a*.

Klejna (Kleyna) 1652 F.11/178. Postacią wyjściową n.os. *Klein(e)*, od przymiotnika *klein* ‘mały’ < śrwniem. *kleine* ‘gładki, błyszczący’ (Ry I 406) lub ‘drobny, miękki, chudy, niski’ (DF 375 Brech II 55, Zoder I 898). Niem. *ei* ~ pol. *ej*, funkcję polonizującą pełni końcówka *-a*.

Kługa 1647 F.4/88. Od niem. n.os. *Klug(e)*, ta od przym. *klug* ‘mądry’ (Ry I 411) ‘ładny, odważny; intelektualny, duchowy, elokwentny, mądry, rozsądny, sprytny, chytry, podstępny’ (Brech II 67 i Zoder I 915). Funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Kruza 1653 F.12/303. Br I 229 wywodzi je od dniem. *crus* ‘kędzierzawy’, Gott 384 od śrwniem. (Lex I 890) i śrdniem. (Lbn II 583) *krūs(e)*, które miały dwa znaczenia: 1. ‘dzban, kufel’, np. *Steinkraus*, *Krusbecker*, *Krus* 2. ‘kędzierzawy’. Por. *Kruse* BahN 294. Postać przejęta z dniem. postaci *Krūs*, w której dniem. *ū* ~ pol. *u*¹⁶. Dodatkowo funkcję polszczącą pełni końcówka *-a*.

Langa 1584 F.37/290. Od niem. n.os. *Lange*, ta od przym. *Lang(e)* ‘długi’ (Ry II 9). Funkcję polonizującą pełni końcówka *-a*.

Lembka 1653 F.11/161. Postacią wyjściową n.os. dniem. *Lembke* od: 1. *Lambrecht* + suf. *-ke*, (DF 418, Ry II 7, Zoder II 39) lub 2. n.m. *Lemke* (Zoder II 39). Funkcję polonizującą pełni końcówka *-a*.

Linda 1778 F.13/529. Od n.os. *Lind*, *Linde*, te od im. na *Lind-* lub śrwniem. *Linde* ‘lipa’ (Ry I 21), które (wg DF 425) 1. oznaczało każdego, kto mieszkał obok niej; 2. mogło także oznaczać człowieka, który mieszkał w domu o nazwie lipa, np. *Dom pod Zieloną Lipą* jest w Halle. Etymologii można się dopatrywać także (3.) w śrwniem. *Linde*, *Lind*, gdzie oznaczało ‘delikatność, łagodność, ustepliwość’, podobnie w śrdniem. *Linde* znaczyło ‘ustepliwy’ i było określeniem człowieka łagodnego, 4. może też pochodzić od n.m. *Linde* (notowanych także na obszarze Pomorza w dzisiejszej Polsce). Postać przejęta fonetycznie zgodnie z wymową niemiecką, funkcję polszczącą pełni końcówka l. p. r.ż. *-a*.

Roda 1678 F.39/62. Wg Ry II 354, Br III 303: forma ta może pochodzić od polskiej podstawy *rod-* (*ród*, *rodzina*, *rodzić*, im. *Radomił*). Br III 302-303

¹⁶ Zob. B. Czopek-Kopciuch, *op. cit.*, s. 210.

wskazuje także na możliwość niem. interpretacji nazwiska: *Ro(h)de*. Zatem za Gott 492, Zoder II 419-420, DF 547 można przyjąć, iż pochodzi ono od: 1. dniem. nazw terenowych opartych na śrdniem. *roden* 'karczować, zamieniać w pole uprawne'; 2. od nazw miejscowych typu *Roda* w Saksonii Anhalcie, Saksonii, *Rhoda* w Turynii, *Rohde* w dolnej Saksonii i północnej Westfalii; 3. od przezwiska ze śrdniem. *rode* 'czerwony na określenie rudowłosego' lub 4. ze śrdniem. *rodde* 'duży pies myśliwski, ogar'. Nazwisko przejęte zgodnie ze spolszczoną wymową: niem. *ō* ~ pol. *o*. Dodatkową funkcję polonizującą pełni końcówka l.p. r.ż. *-a*.

Szyca 1765 F.88/158. Od niem. n.os. *Schütz* (Ry II 565). Brech II 576 wywodzi ją od nazwy zawodu: strzelec, ze śrdniem. *schütze* (DF 604). Nazwisko adaptowane do języka polskiego fonetycznie i graficznie: *sch* ~ *sz*, *tz* ~ *c*, prawdopodobnie ze wschśrdniem. formy *Schitze*, w której śrdniem. *ü* > *i* wskutek delabializacji (Kst 23). Na gruncie polskim *i* > *y* wskutek depalatalizacji *š*, końcówka l.p. r.ż. *-a* pełni zaś dodatkowo funkcję polonizującą.

Wedelszteda 1682 F.5/152 // **Wedelsteda 1652** F.11/46. Formę wyjściową stanowi nazwisko *Wedelstedt*, które Brech II 753 objaśnia jako utworzone od n. topog. 'bród' (śrdniem. *wede* 'mielizna na moczarach' Gott 599, dniem. *stede* 'miejsce' Gott 549) lub 'las' (Lbn V 642). Nazwa przejęta fonetycznie: niem. *st* ~ pol. *śt*, niem. *ē* ~ pol. *e* i zapisana literami polskiego alfabetu. Por. wariant kontynuujący dniem. wymowę *st* – *Wedelsteda*. Kończówka *-a* pełni funkcję polszczącą.

Sporadycznie integrat adaptuje końcówkę *-o* z deklinacji nijakiej¹⁷.

Dukero 1691 Panske 43. Od niem. n.o. *Düker(e)* < śrdniem. *duker* Lbn I 592 1. 'gatunek kaczk'. 2. Eufemistyczne określenie diabła (BahN137-8; DF 201). Podstawą przejścia postać graficzna literalnie wymawiana w języku polskim. Kończówka *-o* l.p. r.n. zamiast wygłosowego *-e* pełni funkcję polonizującą.

Z kolei H. Bieder¹⁸ porusza problem interferencji słowotwórczej w kontaktach niemiecko-słowiańskich. Pojęcie interferencja słowotwórcza traktuje jako zmiany systemu słowotwórczego i jego elementów pod wpływem kontaktów językowych. W zakresie derywacji można w językach słowiańskich zaobserwować zapożyczenia niemieckich morfemów słowotwórczych, upodobnienia semantyczne i zmiany frekwencyjne słowiańskich formantów pod wpływem niemieckich korelatów.

Analizując formacje nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich, wyróżnić można dwa typy ich interferencji słowotwórczej, w wyniku której elementy

¹⁷ Por. D. Lech, *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych...*, s. 78-81.

¹⁸ H. Bieder, *Der Deutsch-Slavische Sprachkontakt...*, s. 175-184.

składowe powstałego integratu są dopasowywane do schematu słowotwórczego języka integrującego, tworząc złożenia hybrydalne.

1. Typ pierwszy stanowią nazwiska sufiksalne derywowane w wyniku substytucji nazwy obcej za pomocą dodatkowego formantu słowotwórczego, którego brak w nazwie oryginalnej¹⁹. Wśród nazwisk typ ten reprezentują formy:

Almanowski 1808 F.25/143. Podstawą przejścia forma *Al(l)mann* (Brech I 20) < *Adelman* (Gott 160), gdzie stwniem. *adal* ‘ród, szlachta’ + *mann*. Człon I przejęty zgodnie z wymową niemieckiej formy *Almann*, gdzie uproszczenie *nn* > *n*, suf. *-owski* zaś pełni funkcję polonizującą.

Banerewicz 1649 F.12/263. Formą wyjściową jest n.os. *Banner* (DF 103) od przezwiska śrdniem. *ban(n)er* na oznaczenie człowieka niosącego chorągiew. Człon pierwszy przejęty zgodnie z wymową niemiecką, na gruncie polskim nastąpiło uproszczenie *nn* > *n*. Funkcję polonizującą pełni sufiks *-ewicz*.

Baygrewicz 1777 F.25/69. Od niem. n.os. *Beiger* (Ry I 27, Gott 186) lub *Baiger* (Brech I 61) > *Bayer*, czyli Bawarczyk. Substytucję fonetyczną spowodowała synkopa *e* (*Beigerewicz*), realizacja niem. *ai, ei* ~ pol. *aj*, słowotwórczą zaś pol. suf. *-ewicz*.

Bekierkiewicz 1719 F.14/730. Wariant *Bekier* powstał w wyniku adaptacji niemieckiej formy *Becker* < śrwniem. *becke(r)* ‘piekarz’ (Lex I 76, BahN 77, DF 112), w której spalatalizowane zostało na gruncie polskim *k*, śrwniem. *e* ~ pol. *e* (Kst 27) oraz nastąpiło uproszczenie śrwniem. *ck* > pol. *k* (Kst 103). Funkcję polszczącą pełni tu także sufiks *-ewicz*.

Blecznik Gabriel 1584 F.37/296. Od niem. n.os. *Blei*, ta zaś powstała wskutek przezwiska urobionego ze śrwniem., śrdniem. (Lbn I 356) *blī* ‘ołów’ na określenie odlewacza ołowiu (DF 134) lub od śrwniem. *bleie*, śrdniem. *bley*, *bleyer* (Lbn I 354) ‘leszcz’, na określenie rybaka (Ry I 39, DF 134, Zoder I 252). Spolszczona za pomocą liter polskiego alfabetu nazwa *Blej* mogła być przejęta ze śrwniem. formy *Blei* < śrwniem. *blī* (Kst38) lub dniem. postaci *Blei* < śrdniem. *blī*, w której *ī* uległo dyftongizacji w *ei* (Gott 150). Dodatkowo funkcję polonizującą pełni sufiks *-czyk*.

Cejnarowicz 1630 F.14/595. Od niem. n.os. *Cenar*, ta od n.os. *Zenner*, *Zehner*, ze śrwniem. *zë(he)nar* ‘człowiek zobowiązany do płacenia dzierżawy’ (Ry I 69). Bah 564 notuje *Zehner* z gniem. *Zehender* ‘urzędnik zbierający dziesięcinę’, podobnie Brech II 848, zn.1., w zn. 2 z kwalifikatorem *rzadziej* formę *Zehner* objaśnia jako ‘członek grupy składającej się z dziesięciorga ludzi’. Zapis członu pierwszego odzwierciedla wymowę formy wyjściowej *Zehner*, w której niem. *z* ~ pol. *c*, niem. *ē* (*eh*) ~ pol. ~ *ej*, + pol. suf. *-owicz*.

¹⁹ Zob. D. Lech, *Polonizacja nazwisk niemieckich...*, s. 161.

Elertowski 1772 F.25/61. Ry I 178, Zoder I 417 notują formę *Ehlert* jako n.os., analogicznie jak *Ehlers* < *Eilert*, ta zaś od im. typu *Eilhard* i *Eiler*. Zapis odzwierciedla spolszczoną wymowę: niem. *ē* (*eh*) ~ pol. *e*, dodatkową funkcję polszczącą pełni sufiks *-owski*.

Ewertowski 1723 F.42/227. Podstawą przejścia na gruncie polskim forma *Ewert* (Zoder I 452) < niem. *Everhart* (Bah 130). Zapis zgodny z wymową, spolszczenie za pomocą suf. *-owski*.

Glazerczyk 1632 AGAD 231. Od niem. n.os. *Glaser*, ta od ts. ap., co ze śrwniem. *glasære*, *glaser* ‘szklarz’ (Brech I 563, DF 274). Zapis za pomocą liter polskiego alfabetu spolszczonej wymowy: niem. *s* ~ pol. *z*, dodatkową funkcję polszczącą pełni sufiks *-czyk*.

Goczalski 1690 F.13/536. Wg Ry I 246 od n.os. *Gottschalk*, *Godschalk*, te od rdzeni *God* – i stwniem. *Scal(c)h* = *Knecht*, *Diener*; czyli ‘pachołek, sługa’ (Zoder I 598). Zapis zgodny z wymową. W członie I nazwiska upodobnienie pod względem miejsca artykulacji: niem. *tsch* > pol. *ć*. Dodatkową funkcję polszczącą pełni pol. suf. *-ski*.

Gortatowski 1749 F.14/709 Od niem. im. *Gothard* (Ry I 260). W zapisie nazwiska widoczne ubezdźwięcznienie wygłosowego *d* oraz metateza *-tar* > *rta*. Substytucja słowotwórcza za pomocą sufiksu *-owski*.

Hanek 1725 F.42/172. Nazwisko derywowane za pomocą sufiksu *-ek*, który pełni funkcję polonizującą, od niem. im. *Han* < *Johann* (Ry I 294). Por. pol. *Janek*. Potwierdzają to także autorzy DF 302, którzy obok sufiksu polskiego dopuszczają niem. sufiks *-ke*. Polonizacja nastąpiłaby więc wskutek adaptacji morfologicznej: niem. *-ke* uległby odwróceniu w pol. *-ek*.

Haymowski 1708 alias **Hayman** F.16/146. Formę wyjściową stanowi *Hei(y)mann* (Zoder I 699) od: 1. n.os. *Heimann* z rdzeniem *heim* oraz członem *-man*; 2. n.m. *Heyen* + *man*? 3. od żyd. < hebr. n.os. *Hajim*. Bah 220 formę *Heimann* traktuje jako skrócenie *Heinemann* = *Heinrich*, Brech I 638 zaś *Heimann* < im. *Hagemann*. Człon I nazwiska, zapisany w polskiej grafii, jest zgodny z wymową niemieckiej formy *Heim(ann)*, gdzie *ei* ~ pol. *aj*. Substytucja słowotwórcza nastąpiła za pomocą sufiksu *-owski*.

Hennigowski 1632 F.14/LXI. Od n.os. *Hennig* < *Johann* ‘Jan’ z suf. patronimicznym *-ig*. (Br I 260). Człon pierwszy przejęty bez zmian, funkcję polonizującą pełni sufiks *-owski*.

Hertzowski 1749 F.17/201. Formą wyjściową jest nazwa osobowa *Her(t)z* (Zoder I 732). Wg DF 322 powstała ona: 1. od przezwiska ze śrwniem. *hërz(e)* ‘serce’ „na określenie człowieka o dobrym, pobożnym sercu”; 2. od imienia *Herzo* (*hartii* + sufiks *-z*); 3. od zawodu z górnołużyckiego *herc* ‘gracz,

muzykant'. Człon I przejęty w niemieckiej grafii, spolszczenie nazwiska za pomocą sufiksu *-owski*.

Heykowski 1792 F.25/154. Podstawą przejęcia była niem. n.os. *Heik* (Ry I 301, Zoder I 694) od im. na *Hag-* lub od n.os. *Hago*, *Hecco* będącej formą stwniem. *Hag* 'ogrodzenie' lub stwniem. *hagan* 'krzak ciernisty' (Gott 309-10). Polonizacja za pomocą sufiksu *-owski*.

Hincowski 1749 F.17/215. Od niem. n.os. *Hintz* (Ry I 307) z formantem *-owski*.

Klugo(w)ski 1653 F.15/863. Od niem. n.os. *Kluge* (Ry I 411) z formantem polszczącym *-owski*.

Kruzyn 1686 F.39/120. Od n. os. *Kruz* zob. *Kruza* z polszczącym sufiksem *-in*.

Kruzyna 1713 F.39/190. Zob. *Kruza* + suf. *-ina* w funkcji polszczącej.

Lorencyk 1633 F.13/XLIV. Od niem. n.o. *Lorenz* (Ry II 25) z formantem *-czyk*.

Naimanowicz 1617 F.11/192. Podstawą przejęcia n.os. *Neimann*. Zapis w grafii polskiej zgodny z wymową: śrwniem. *ei* ~ pol. *aj* (Kst 37), uproszczenie *nn* > *n* + sufiks *-owicz* w funkcji polszczącej.

Ryndwelski 1637 F.15/848. Podstawą przejęcia n.os. *Rindwelle* (Br II 390-391) // *Rindwolle* (Brech II 413) gdzie *Rind* 'wół, bydlę', dniem. *Welle* 'źródło' na określenie człowieka mieszkającego w pobliżu źródła, z którego pojono zwierzęta. Zapis zgodny z wymową polską: niem. *ř* > pol. *y* (Kst 14), niem. *ě* ~ pol. *e*, uproszczenie *ll* > *l* + sufiks *-ski* w funkcji polonizującej.

Stalhertski 1753 F.25/42. Podstawą przejęcia nazwiska złożenie *Stalherte*, oznaczające ze śrdniem.: *stâl* (Lbn IV 264) i śrdniem. *hert(e)* (Lbn II 255) 'stalowe serce'. Zapis nazwiska zgodny z wymową polską, sufiks *-ski* pełni funkcję polonizującą.

Szmidziński 1754 F.19/494. Od niem. n.os. *Schmidt*, ta od śrdniem. *smet*, *smit*, śrwniem. *smit* = *Schmied* 'kowal' (Ry II 544, Zoder II 533). Zapis za pomocą liter alfabetu polskiego formy spolszczonej: niem. *schm* ~ pol. *śm*, *d* + *i* > *ż*. Dodatkowo funkcję polonizującą pełni formant *-iński* (Ry II 544).

Szmyski 1714 F.19/485. Od n.os. *Schmidt* z formantem *-ski*. Uproszczenie grupy *ds.* > *ts* > *s*.

Szumachrowski 1745 F.13/XLVI. Podstawą przejęcia n.os. *Schumacher* < śrwniem. *Schuochmacher* 'szewc' (Ry II 559, Zoder II 566). Zapis w grafii polskiej zgodny z wymową spolszczoną: synkopa *e* w podstawie. Dodatkowo funkcję polonizującą pełni suf. *-owski*.

Tefelski 1787 F.25/92. Formą wyjściową nazwiska jest n.os. *Töffel* < *Christoph* (Gott 220), w której na zasadzie delabializacji (*Entrundung*) *ö* > *e* (Gott 151), uproszczono *ff* > *f*, funkcję polszczącą pełni zaś suf. *-ski*.

Waldowski 1584 F.2/137. Zob. *Walda* + suf. *-owski*.

2. Drugi typ interferencji słowotwórczej nazwisk łączy transfer jednej części jednostki z tłumaczeniem pozostałej części. Wśród nich można wyróżnić takie, w których transferowi ulega rdzeń, afiks zaś jest tłumaczony lub zachowuje się rdzeń, a afiks jest transferowany. W rezultacie powstają integraty derywowane od nazw miejscowych, w których sufiks *-er* zastąpiony został polskim *-ski*:

Arcemberska 1652 F.11/161. Od n.m. *Herz(en)berg*. Autorzy DF 322 zaznaczają, iż jest to miejscowość występująca często, m.in. w Hesji, Dolnej Saksonii, Brandenburgii, na Pomorzu niedaleko Gdańska (dzisiejszy Miłocin). Substytucja fonetyczna formy niem., która polegała na zmianie *er* > *ar* ~pol. *ar*²⁰, asymilacji *nb* > *mb*, pominięciu nagłosowego *h* jako obcego. Niemiecki sufiks *-er* (*Herzenberger*) zastąpiono polskim *-ski*.

Windorbski 1765 F.88/167. Nazwisko derywowane od n.m. *Windorp*, pow. chojnicki (SGKP 13/546) z sufiksem *-ski* w funkcji polonizującej.

Celem niniejszego artykułu było przedstawienie sposobów integracji gramatycznej na przykładzie materiału antroponimicznego. Jego analiza wykazała, iż transfer morfemów fleksyjnych i słowotwórczych powoduje korelację funkcji gramatycznej w języku wyjściowym i języku integrującym. Morfemy, które należą do systemu języka niemieckiego, mogą występować w mowie języka polskiego wskutek wyrównania do jego wzorców. W wypadku nazwisk sufiksalnych powstają hybrydy, derywowane w wyniku substytucji nazwy obcej za pomocą dodatkowego sufiksu słowotwórczego, którego brak w nazwie oryginalnej, lub w których najczęściej transferowi ulega obcy rdzeń, sufiks zaś jest tłumaczony, albo obcy sufiks dołączany jest do rodzimego rdzenia. Jako przykład integracji słowotwórczej tego typu można wskazać nazwisko kaszubskie *Bulman* (od *bula* + *man*) z członem *-man*, o którym obszernie traktuje artykuł E. Brezy²¹. Nazwiska sufiksalne są utworzone od nazw osobowych i miejscowych z formantem *-ski* i jego pochodnymi lub za pomocą transferu sufiksów: *-ik*, *-in*, *-czyk*, *-ewicz* // *-owicz*. Z kolei adaptacja fleksyjna polega na zmianie wygłosu niemieckiego samogłoskowego *e* na polską końcówkę *-a* deklinacji żeńskiej, wskutek reinterpretacji jej cech gramatycznych. Można także zauważyć zachowanie pierwotnej niemieckiej końcówki *-e*: *Hase*

²⁰ Zob. B. Czopek-Kopciuch, *op. cit.*, s. 204.

²¹ Zob. E. Breza, *Polskie nazwiska zakończone na -man*, „Rocznik Słowistyczny”, t. LII, 2001, s. 75-96.

1773 Heidn 658, *Kruse* 1773 Heidn 658, *Linde* 1431 F.14/606 itp., ale zmianę paradygmatu przejmowanych nazwisk.

Rozwiązanie skrótów:

- AGAD Archiwum Główne Akt Dawnych Archiwum Skarbu Koronnego. ASK LVI 1 nr mikrofilmu 2900: *Inwentarz dóbr i dochodów wszystkich starostwa tucholskiego*
- Bah H. Bahlow, 1992, *Deutsches Namenlexikon*, Hamburg
- BahN H. Bahlow, 2005, *Niederdeutsches Namenbuch*, Vaduz
- Br E. Breza, 2000-2004, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, t. I-III, Gdańsk
- Brech J. Brechenmacher, 1957, *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen*, Limburg
- Gott M. Gottschald, 1971, *Deutsche Namenkunde*, Berlin
- DF R., V. Kohlheim, 2000, *Familiennamen. Herkunft und Bedeutung*, Mannheim
- Kst W. Kaestner, 1939, *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen*. I. Teil. *Einleitung und Lautlehre*, Leipzig
- Lbn A. Lübben, K. Schiller, 1875-1881, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bremen, Bd I-VI
- Lex M. Lexer, 1872-1878, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Leipzig, Bd I-III
- Ry K. Rymut, 1999, 2001, *Nazwiska Polaków*, t. I-II, Kraków
- SGKP *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880-1902, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. I-XV, Warszawa
- Zoder R. Zoder, 1968, *Familiennamen in Ostfalen*, Hildesheim

Inne:

- ap. – apelatyw
- dniem. – dolnoniemiecki
- im. – imię
- n.m. – nazwa miejscowa
- n.os. – nazwa osobowa
- n.topog. – nazwa topograficzna
- niem. – niemiecki
- pol. – polski
- por. – porównaj
- suf. – sufiks
- stwniem. – staro-wysoko-niemiecki
- śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki
- śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki

wśrniem. – wschodnio-środkowo-niemiecki
 zn. – znaczenie
 zob. – zobacz

Literatura:

- Biolik M., 1998, *Germanizacja nazwisk polskich mieszkańców okolic Węgorzewa w latach 1653-1853*, „Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Językoznawcze”, z. 1, s. 5-19
- Borek H., 1960, *Nazwiska Ślązaków*, Opole
- Borek H., Szumska U., 1976, *Nazwiska mieszkańców Bytomia*, Warszawa-Wrocław
- Borek H., 1991, *Wśród śląskich nazw*, Opole
- Breza E., 1978, *Germanizacja i polonizacja przedstawionych przydomków*, [w:] *Pochodzenie przydomków szlachty Pomorza Gdańskiego*, Gdańsk, 303-317
- Breza E., 1978, *Pochodzenie przydomków szlachty Pomorza Gdańskiego*, Gdańsk
- Breza E., 1981, *Sposoby germanizacji antroponimów polskich na Pomorzu*, [w:] *Nazewnictwo obszarów językowo mieszanych*. Księga referatów międzynarodowej konferencji onomastycznej w Gdańsku, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 107-115
- Breza E., 2000-2004, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, t. I-III, Gdańsk
- Bubak J., 1970-71, *Nazwiska ludności dawnego starostwa nowotarskiego*, I-II, Wrocław-Warszawa-Kraków
- Czopek-Kopciuch B., 1995, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków
- Czopek-Kopciuch B., 2004, *Nazwiska polskie w Zagłębiu Ruhry*, Kraków
- Górniewicz H., 1981, *Klasyfikacja zapożyczonych nazw własnych*, [w:] *Nazewnictwo obszarów językowo mieszanych*. Księga referatów międzynarodowej konferencji onomastycznej w Gdańsku, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 35-44
- Górniewicz H., 1992, *Słownik nazwisk mieszkańców Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk
- Klimek Z., 1997, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*. Część 5. *Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, Kraków
- Kreja B., 1967, *Zniemczone formy nazwisk polskich na Pomorzu*, „Pomorze Gdańskie”, nr 4, *Literatura i język*, Gdańsk, s. 173-202
- Kreja B., 1998, *Księga nazwisk ziemi gdańskiej*, Gdańsk
- Lech D., 1999, *Polonizacja nazwisk niemieckich na przykładzie współczesnych nazwisk mieszkańców Gliwic*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok, s. 160-167
- Lech D., 2004, *Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym)*, Opole
- Mossakowska B., 1993, *Nazwiska mieszkańców Komornictwa Olsztyńskiego*, Gdańsk
- Mossakowska B., 1996, *Nazwiska obce mieszkańców Warmii (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Antroponimia słowiańska*, Warszawa, s. 229-236

- Naruszewicz A., 1999, *Nazwiska niemieckie na Warmii i ich adaptacja do polskiego systemu językowego*, [w:] *Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, red. Z. Abramowicz, L. Dacewicz, Białystok, s. 222-226
- Rospond St., 1957, *Polsko-niemieckie substytucje graficzne i fonetyczne w najdawniejszych dyplomach i tekstach śląskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, nr 5, s. 2-39
- Rospond St., 1976, *Słownik nazwisk śląskich*, cz. 1: A-F, 1972, cz. 2: G-K, Opole
- Rymut K., 1999-2001, *Nazwiska Polaków. Słownik etymologiczno-historyczny*, t. I-II, Kraków
- Świętochowski R., 1966, *Germanizacja nazwisk polskich na terenie Gdańska w latach 1874-1944*, Wrocław-Warszawa-Kraków

Zenon Lica

Polnische morphologische Adaptationen von pommerschen Nachnamen deutscher Herkunft

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser der vorliegenden Ausarbeitung stellt hier Methoden der grammatischen Integrierung von pommerschen Nachnamen deutscher Herkunft in die Struktur der polnischen Sprache dar. Wie seine Analyse des Personalnamenssprachmaterials ergab, soll ein Transfer von Flexions- und Wortbildungsmorphemen zur Korrelation der grammatischen Funktion in der Ausgangs- und in der integrierenden Zielsprache führen. Und so können Morpheme, die zum System der deutschen Sprache gehören, aufgrund vom Ausgleich zu einem anderen Sprachmuster auch in der Rede der polnischen Sprache auftauchen. Im Falle von suffixalen Nachnamen entstehen dann sprachliche Hybriden, die als Folge von Substitution eines fremden Namens mit Hilfe von einem zusätzlichen wortbildenden Suffix abgeleitet wurden, welches im Originalwort nicht vorkommt, z.B. *Almanowski* (*Alman* + *-owski*); oder nur der fremde Wortstamm wird übernommen, während das Suffix übersetzt wird, z.B. *Windorbowski* (*Windorb* + *-ski* nach Dt. *-er*); oder auch wird an den heimischen Wortstamm das fremdsprachige Suffix angehängt, z.B. beim kaschubischen Nachnamen *Bulman* (von *bula* + *man*).

Suffixale Nachnamen werden also von Personal- und Ortsnamen mit dem Formans *-ski* und seinen Ableitungen oder auch mit Hilfe vom Transfer anderer Suffixe wie *-ik*, *-in*, *-czyk*, *-ewicz* // *-owicz* gebildet. Andererseits erfolgt die flexivische Anpassung der Nachnamen durch die Änderung von deutschem Vokalauslaut *-e* zur polnischen Nachsilbe *-a* der weiblicher Deklination, aufgrund von Re-Interpretierung der grammatischen Eigenschaften. Es ist auch merkwürdig, dass in vielen Fällen die ursprüngliche deutsche Endung *-e* (Typus *Linde*) erhalten geblieben ist, während gleichzeitig das Paradigma von übernommenen Nachnamen geändert wurde.

Małgorzata Milewska-Stawiany
(Gdańsk)

O kaszubskich deminutywnych formacjach osobowych

Formacje słowotwórcze o specjalnym zabarwieniu emocjonalnym, takie jak zdrobnienia, należą do najbardziej powszechnych kategorii językowych. Występują one w językach zaliczanych do różnych rodzin językowych, należących do odmiennych kręgów cywilizacyjnych i kulturowych. Szczególnie języki słowiańskie wyróżnia ogromne bogactwo derywatów o charakterze deminutywnym.

Jedną ze znamienitych cech słowotwórstwa kaszubskiego jest proces deminutywizacji¹. Deminutiva stanowią jedną z podstawowych kategorii modyfikacyjnych rzeczownika, która informuje głównie o małości obiektu oznaczonego podstawą. Na znaczenia zdrabniające nakładają się jednak często znaczenia ekspresywne, które przekazują informację o emocjonalnej postawie nadawcy. Ekspresywne formanty deminutywne wyrażają przede wszystkim, ale nie tylko, emocje pozytywne.

Formacje deminutywne, obok augmentatywnych i hipokorystycznych, należą w kaszubszczyźnie do najważniejszych środków ekspresywnych, wskazujących na emocjonalne ustosunkowanie się nadawcy do desygnatu.

Głównym celem artykułu jest ukazanie funkcjonowania w kaszubszczyźnie deminutiwów pochodzących od rzeczowników osobowych², wyodrębnienie w ich obrębie klas semantycznych oraz wskazanie na procesy słowotwórcze, które tego typu konstrukcje kształtują. Źródło badawcze stanowi najważniejszy słownik kaszubszczyzny autorstwa Bernarda Sychty³. W zebranych materiale pominięto dość liczne formacje hipokorystyczne, np. *xłopulk* : *xłop*, *zévula* : *zévka*, *zeczilko* / *zeczulko* : *zeczko*, które Sychta zalicza do deminutywnych. Przedmiot zainteresowania stanowią formacje deminutywne, w których wykładniki formalne mogą pełnić nie tylko funkcję ekspresywną, ale w pewnych kontekstach słowotwórczych także intelektualną.

Zdrobnienia od rzeczowników osobowych funkcjonują w kaszubszczyźnie, podobnie jak derywaty deminutywne od podstaw nieosobowych, na dwóch

¹ Zob. J. Treder, E. Breza, *Gramatyka kaszubska*, Gdańsk 1981, s. 94.

² Zebrany materiał ujmuje apelatywne rzeczowniki osobowe.

³ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967–1976.

głównych płaszczyznach: na poziomie ekspresywnym, wartościującym, dotyczącym funkcji emocjonalnej, wskazującej na subiektywną postawę osoby względem wskazanego w temacie słowotwórczym obiektu oraz wielkościowym, dotyczącym funkcji intelektualnej, pojęciowej, wskazującej na obiektywne zmiany w ilości lub jakości nazwanego w temacie słowotwórczym obiektu⁴. W szeregu formacji funkcje te kumulują się, np. *sink* (: *sin* ‘syn’) może być zarówno mały, jak i stosunek do niego jest pozytywny. Funkcja emocjonalna uwytadnia się przede wszystkim w tych zdrobnieniach od rzeczowników osobowych, w których funkcja intelektualna jest nieistotna z punktu widzenia nadawcy wypowiedzi, np. *matulka* (: *matula*), *m'oječka* (: *mojka* ‘pieszczotl. żona’), *spsádk* (: *spsád*).

I. Klasy semantyczne deminutiwów od nazw osobowych

Deminutiva od rzeczowników osobowych (174) w kaszubszczyźnie stanowią liczną klasę zróżnicowaną semantycznie. Oto ich klasyfikacja dokonana ze względu na znaczenie podstawy słowotwórczej⁵:

1. Od nazw ogólnych (29):

a) r. m. (13): *čłóvečk* : *čłóvek*, *drěšk* : *drěx* ‘druh, kolega’, *xłopk* : *xłop* ‘mężczyzna’, *kavalèrk* : *kavaler*, *knápičk* : *knáplik* / *knápk* : *knáp* ‘chłopiec’, *pogańčik* : *pogańc* ‘poganin’, *purtečk* : *purtk* ‘mały chłopiec’, *spsádk* : *spsád* ‘sąsiad’, *starěšk* : *starěx* ‘starzec’, *starušečk* : *starušk* ‘staruszek’, *strěšk* : *strěx* ‘stary mężczyzna, starzec, dziad’;

b) r. ż. (9): *bałčečka* : *bałečka* : *bałka* ‘kobieta; żona’, *drěška* : *drěxna* ‘forma żeńska od *drěx*’, *žėvčečka* : *žėvečka* : *žėvka* ‘dziewczyna; córka’, *gdóvka* : *gdova* ‘wdowa’, *kobětka* : *koběta*, *pańenka* : *panna*, *s'ěrotka* : *s'ěrota* ‘sierota’;

c) r. n. (7): *č'ągłotko* : *č'ągłq* ‘podlotek, podfruważka, trzpiot, kociak’, *žătěški* (lm.): *žătki* : *žătě* ‘dzieci’, *žecpotečko* : *žecpтко* : *žeccko*, *žėvčoptko* : *žėvčq* ‘dziewczyna’, *knápótko* : *knápq* ‘chłopczyk’.

2. Od nazw pokrewieństwa (28):

a) r. m. (10): *bratink* : *braťin* ‘brat’, *bračink* : *brač'in* ‘brat’, *sinečk* : *sink* : *sin* ‘syn’, *strijk* : *strij* ‘stryj’, *tat'ičk* : *tata* ‘ojciec’, *tatk* : *tata* ‘ojciec’, *tatka* : *tata* ‘ojciec’, *ujk* : *uj* ‘wuj’, *vněčk* / *vnučk* : *vněk* / *vnuk* ‘wnuk’;

⁴ Zob. B. Kreja, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k-, -isko i -ina*, Gdańsk 1969, s. 15-23.

⁵ Podział na grupy semantyczne może stanowić kwestię dyskusyjną, ale trudno tu określić ściśle i jednoznaczne granice.

b) r. ż. (17): *b'abuška* : *b'abuša* 'matka ojca lub matki, babka, babcia', *buška* : *buša* 'matka ojca lub matki, babka', *c'órečka* : *c'órka*, *c'otečka* : *cotka*, *mamka* : *mama* 'matka', *m'ěnka* : *m'ěma* 'matka', *n'łanečka* : *nanka* 'matka', *n'ěnka* : *n'ěna* 'matka', *n'ěnečka* : *n'ěnka* : *n'ěna* 'matka', *ómka* : *óma* 'matka ojca lub matki, babka', *p'ólsosterka* : *p'ólsotra* siostra stryjeczna lub cioteczna; siostra przyrodnia', *s'ěńčška* : *s'ěńčxa* 'synowa', *s'osterka* : *sostra* 'siostra', *sostrička* : *sostra* 'siostra', *ujenka* : *ujna* 'żona wuja', *żonka* : *żona* 'rzadko żona';

c) r. n. (1): *-otko*: *p'óp'otko* : *p'óp'a* 'syn lub córka popa'.

3. Od nazw nosicieli cech (30):

a) r. m. (20): *b'řěx'atka* : *b'řěx'ata* 'człowiek gruby, otyły, opasty, pękaty', *b'alışk* : *b'alış* 'mężczyzna o jasnych, złotawych włosach', *b'elišk* : *belis* 'blondyn', *gł'ěportk* : *gł'ěport* 'ktoś niezbyt mądry, naiwny, głuptasek', *gr'ěbolka* : *gr'ěbola* 'człowiek gruby, otyły', *lelečk* : *lelek* 'lekceważąco lub pieszczotl. o kimś niezbyt mądrym, naiwnym, nierozgarniętym, głuptas', *mor'ěsk* : *mor'ěs* 'pieszczotl. o umorusanym dziecku', *mr'ěčk* : *mr'ěk* 'człowiek małomówny, nietowarzyski, mruk', *mulečk* : *mulk* 'młody mężczyzna, wzgl. młoda kobieta', *nagulečk* : *nag'ulk* 'dziecko nagie lub wykonawców koszuli', *nagusek* : *nagus* 'dziecko nagie lub w koszuli; człowiek wkładający na bosc nogi pantofle lub obuwie', *nagušk* : *naguš* 'dziecko nagie lub w koszuli; człowiek nieposiadający majątku', *nop'elk* : *nopel* 'dziecko, zwł. jedynak rozpieszczony; człowiek małego wzrostu', *ńebor'áčk* : *ńebor'ák* 'nieborak', *paralk* : *parala* 'człowiek o krewkim, porywczym usposobieniu, sangwinik', *pukl'ask* : *pukl'ás* 'człowiek garbaty', *pupu'ajk* : *p'upujaj* 'pogardl. maminsynek, chłopiec rozpieszczony, niesamodzielny', *pojmańčik* : *pojmańč* 'człowiek wzięty do niewoli w czasie wojny, jeniec, niewolnik', *s'o'b'ěšk* : *s'o'b'ěx* 'samolub, sobek', *šurk* : *šur* 'smarkacz, młokos, wyrostek';

b) r. ż. (4): *b'alışka* : *b'alışa* 'jasna blondyneczka', *m'lor'ěska* : *m'lor'ěsa* 'brunetka; kobieta niechlujna', *mr'ěčka* : *mr'ěča* 'kobieta mrukliwa, wiecznie zrzedząca', *pust'ělnička* : *pust'ělniča* 'forma żeńska od pustelnik';

c) r.m. i r. ż. (3): *p'ěpka* : *p'ěpa* 'człowiek opowiadający banialuki', *povs'ěńožka* : *povs'ěńoga* 'osoba nie umiejąca usiedzieć w domu', *słabotka* : *słabota* 'człowiek słaby fizycznie',

d) r. n. (3): *xuxerko* : *xuxro* 'człowiek wąty, słabowity', *m'álč'otko* : *m'álč'a* 'dziewczyna, kobieta małego wzrostu', *p'urn'otko* : *p'urn'a* 'człowiek małego wzrostu';

4. Od wykonawców czynności⁶ (9):

a) r. m. (6): *gaděšk* : *gaděš* ‘człowiek wymowny, gaduła’, *kračalka* : *kračala* ‘człowiek mający krzywe nogi i zarazem powolny chód’, *rovarčik* : *rovář* ‘osoba, szczególnie młoda, lubiąca myszkować’, *skněřč* : *skněřč* ‘dziecko płaczliwe, płaksa, mazgaj’, *skřeč* : *skřeč* ‘dziecko płaczliwe’, *sráč* : *sráč* ‘niemowlę’;

b) r. m. i r. ž. (2): *klapka* : *klapa* ‘plotkarz, plotkarka’, *roztrabutk* : *roztrabuta* ‘człowiek nieumiejący utrzymać tajemnicy, gaduła, plotkarz, plotkarka’;

c) r. ž. (1): *lžoška* : *lžoxa* (forma żeńska od *lžox* ‘kłamca’).

5. Od nazw narodowości (4):

a) r. m. (3): *Cěgančik* : *Cěgón* ‘Cygan’, *Moskalik* : *Moskál*, *Židk* : *Žid*;

b) r. n. (1): *Žěžotko* : *Žěžq*.

6. Od nazw zawodów i godności (19):

a) r. m. (18): *gburk* : *gbur* ‘chłop posiadający własną chatę i ziemię, włościanin, gospodarz, rolnik’, *koválk* : *kovál* ‘kował’, *kradńisk* : *kradńis* ‘złodziej’, *kra věčk* : *kravc* / *krāvč* ‘krawiec’, *królk* : *król* ‘król’, *ksqžěšk* : *ksqžk* : *ksqž* ‘ksiądz’, *městerk* : *měster* ‘rzemieślnik, majster’, *pónk* : *pón* ‘pan domu, chlebowadca, gospodarz’, *pańck* / *pańičk* : *pańc* ‘młody, niezonaty, wytworny pan, panicz’, *pasturečk* : *pasturk* : *pastuř* ‘pasterz’, *šáltisk* : *šáltěš* ‘sołtys’, *zákřěstjančik* : *zákřěstjón* ‘zakrystian’, *zduńčik* : *zdun*, *zložijk* : *zložěj* ‘złodziej’, *žálněrk* / *žálněrk* : *žálněř* / *žálněř* ‘żołnierz’;

b) r. ž. (1): *pasturečka* : *pasturka* ‘dziewczyna pasąca trzodę, pasterka’.

7. Od nazw przenośnych (27):

a) r. m. (6): *ańólk* : *ańól* ‘fig. dobry człowiek’, *komědjančik* : *komědjanč* ‘figlarz, dowcipniś’, *kruželk* : *kružel* ‘człowiek kędzierzawy (kędzior, pukiel włosów)’, *robcošk* : *robcox* ‘fig. dziewczyna z rozczochranymi włosami (wełna kołtuniasta)’, *špańólk* : *špańól* ‘człowiek kędzierzawy (owca rasy hiszpańskiej)’, *tusčičk* : *tusk* ‘moje kochanie (młody pies, piesek, szczenię)’;

b) r. ž. (16): *balička* : *balika* ‘fig. człowiek otyły (balia, wanna), *běrmětk* : *běrměta* ‘fig. o kobiecie z *běrměto* (chustka na głowę szydełkowana z frędzlami), *brička* : *brika* ‘fig. kobieta otyła (powóz, pojazd)’, *bučka* / *buška* : *buča* / *buša* ‘fig. człowiek nieumiejący zachować się przy stole (świnia, świnka)’, *gułka* : *guła* ‘niedorajda, tuman (indyczka)’, *kózka* : *koza* ‘fig. dziewczyna, zwłaszcza podlotek’, *krěšinka* : *krěšěna* ‘pieszczotl. dziecko (kruszyna)’, *obónka* : *obona* ‘ten, którym można się chlubić, w którym pokłada

⁶ Ze względu na odczasownikową motywację podstawy słowotwórczej nazwy te zaliczono do nazw wykonawców czynności, choć semantycznie bliskie są one nazwom atrybutywnym.

się nadzieję, chluba (tłuszcz, omasta)', *pėdka* : *pėda* 'głuptas (stara gęś)', *płupečka* : *pupka* 'niemowlę (laleczka)', *tropka* : *tropa* 'fig. gruba, mała dziewczyna (korek)', *tipulka* : *tipula* 'moje kochanie (pieszczotl. kurka)', *żábcečka* : *żábečka* : *żábka* : *żaba* 'lekceważąco dziewczyna', *żńijka* / *żmńijka* / *żmńijka* / *żńijka* 'kobieta młoda, lecz zła, podstępna, chytra': *żńija* / *żmńija* / *żmńija* / *żńija* 'kobieta zła, fałszywa (żmija)';

c) r. n. (5): *kozlqtko* : *kózlq* 'fig. mała wesoła dziewczynka', *płlqtko* : *płlq* 'fig. dziewczyna dorastająca, podłotek (gęsie)', *płizqltko* : *płizql* 'chuda dziewczyna podrastająca, podłotek (pisklę zaczynające porastać w pióra)', *żábqtecko* : *żábqtko* : *żábq* 'pieszczotliwy zwrot do dziecka lub dziewczyny'.

8. Od nazw ekspresywnych (28):

- nacechowanych pozytywnie (13):

a) r. m.(3): *moječk* : *mójk* 'pieszczotl. własny mąż', *tatinečk* : *tatink* 'pieszczotl. ojciec', *tatušk* : *tatuš* 'rzadko pieszczotl. tatuś';

b) r. ż. (10): *cotinečka* : *cotinka* 'pieszczotl. ciocia', *córułka* : *córuła* 'pieszczotl. córka', *żėvulka* : *żėvula* 'pieszczotl. o dziewczynie, córce', *matinečka* : *matinka* 'pieszczotl. matka', *matulečka* : *matulka* : *matula* 'pieszczotl. matka', *młoječka* : *mojka* 'pieszczotl. własna żona', *żabulečka* : *żabulka* 'pieszczotliwy zwrot do dziecka lub dziewczyny', *żabulinečka* : *żabulinka* 'pieszczotliwy zwrot do dziecka lub dziewczyny', *żabínečka* : *żabínka* 'pieszczotliwy zwrot do dziecka lub dziewczyny' (: *żaba* 'lekceważąco dziewczyna');

- nacechowanych negatywnie (3):

a) r. m. (2): *bratńisk* : *bratńis* 'złośl. przyjaciel', *żėvusk* : *żėvus* 'dziewucha, zwł. dorastająca, podłotek';

b) r. ż. (1): *kurevka* : *kurva* 'rozpustnica, prostytutka';

- nacechowanych pozytywnie lub negatywnie (12):

a) r. ż. (1): *panulka* : *panula* 'z odcieniem poufałości lub ironii o kobiecie miejskiej';

b) r. n., deminutiva od augmentatiwów na *-iścė*⁷ (11): *balcėšćko* : *balcėšće* 'kobieta pożałowania godna', *żecėšćko* : *żecėšće* 'pożałowania godne dziecko', *xłopíšćko* : *xłop' iścė* 'pożałowania godny mężczyzna', *kn'áp' iścė* : *kn'áp' iścė* 'chłopiec', *ksqžėšćko* : *ksqžėšće* 'z współczuciem: ksiądz', *lėžėšćka* (lm.) : *lėžėšća* (: *lėže* 'ludzie'), *n'ėnečėšćko* : *n'ėnečėšće* 'pieszczotl. z rozrzewnieniem, współczuciem matka', *ńėbor'acėšćko* : *ńėbor'acėšće* 'z odcieniem intensywnym nieborak', *str'ėšćėšćko* : *str'ėšćėšće* 'stary mężczyzna, starzec, dziad; pogardliwie, lekceważąco, ze złością każdy mężczyzna niezależnie od wieku,

⁷ Formacje augmentatywne na *-iścė* mogą wskazywać na wartość ekspresywną pozytywną lub negatywną, zob. M. Milewska, *Kaszubskie augmentativa z sufiksem -iścė / -isko*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś* 5, Gdańsk 2003, s. 109-110.

dziad; żebrak, dziad żebrzący, nędzarz’, *šelmíščko* : *šelmíšče* ‘z odzieniem żartobl. uznania: kobieta zalotna, przystojna, sprytna, kokietka’, *Žězěščko* : *Žězěšče* ‘augm. od *Žid*’.

II. Funkcje derywatów deminutywnych od nazw osobowych

W literaturze słowotwórczej niejednokrotnie wskazywano na istnienie formantów wnoszących wartość ekspresywną do znaczenia derywatów⁸. Szersze scharakteryzowanie funkcji formantów deminutywnych w formacjach od rzeczowników osobowych jest możliwe dopiero w kontekście. Dopiero aktualizacja w tekście wskazuje dokładniej, o jakie wartości emocjonalne w określonym akcie komunikacyjnym chodzi.

W części występujących u Sychty deminutiwów zdecydowanie przeważa funkcja intelektualna. Formanty przekazują informację o małości, młodości, niedorobłości osoby, np. *Co za malińki čto věčk*, *To ju běl takí knâpik*, *že go móg do społzelne za xlebą poslatc*, *Gdóvka jak ja lóvka*, *Z naše Martě robi sá ju pañenka*, *Já ju móm také zecě*, *že one ju za pasturkóv mogo spravíc*. Nie można mówić tu jednak wyłącznie o funkcji intelektualnej. Obiektywna cecha obiektu, taka jak małość, może skłaniać do sympatii, pieszczotliwości, np. *To le je také mále zecptečko*, *Máli břexátka*.

Funkcja ekspresywna dominuje w tych derywatach deminutywnych, które wskazują na więź emocjonalną, czułość, podziw, szacunek itp. uczucia wobec danego obiektu, np. *Spsádku, přebačě mé*, *žem ce takq křvdq věřoził*, *To je baro míli strěšk*, *Moja nálepša drěška sá ju oženiła*, *Naša còrečka xosi ju do školě*, *O co cotečka plače?*, *Teraz nâ mñe n'lanečka p'łakała*, *Moja koxaná pòtsosterko*, *jak já sá tobe cešq*, *že tē přějaxa[ła]*, *Sěněška je dlâ mé dobrâ*, *ona mé ješ lěxého slova né řekla*, *Moja koxaná sosterka mušala mé umřec*, *Naša krěšinka je xorâ*, *Jak le sá ten kavalèrk na muzice pokáže*, *to vščké ževčqta za ním bijq*, *Mój brat vēšukâl sobe páknq bátečkq*, *To je pákni bářisk*, *Pojká le do mé*, *naša obonko*, *tē le z vščkix nádlěžē ostoñeš kole nēnkí i tatka*, *Naša pupečka je xorěxnâ*, *Naš kovâlk sá znaje na roboce*, *Mě mómě dobrého šáltiska*, *Doma to le běl takí strqk bobu*, *ale v tim vojskovim obucim to je pákni žálnèrk*.

⁸ Zob. np. J. Nemeč, *Vývojové postupy české slovní zásoby*, Praha 1968, B. Kreja, *Słowotwórstwo...*; S. Grabias, *Derywacja a ekspresja*, [w:] *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, Wrocław 1978, s. 89-102; R. Grzegorzczkova, *Struktura semantyczna wyrażeń ekspresywnych*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, Wrocław 1978, s. 117-123, E. Laskowska, *Wartościowanie w języku potocznym*, Bydgoszcz 1992.

Deminutiva od nazw osobowych mogą wskazywać także na emocje współczucia i litości, np. *Na ostatku xtos přėgarnoł sėrotkq*. Najczęściej jednak na te wartości ekspresywne wskazują formacje derywowane od podstaw augmentatywnych na *-išće*, np. *Ti bėdni lėzėšćka ti so co namáinŃ latos pře ti vėl.š zėmė, Me le je žál tėx lėzėšćkón, Tak starė bálćšćko je, a ješ vqborčí vleče do xlėva, Te bėdnė zecėšćka sq ju co napasŃ tėx gqsi na slóncu v polu, Mójė xłopíšćko so ju co nacerpáło, To knápíšćko nadvígało sq tego mėxa, Dobře, že Pan Bóg zabráł to nėborłacėšćko*.

Formanty deminutywne w niektórych kontekstach mogą sygnalizować także poufałość, najczęściej z odcieniem życzliwości, nadawcy wypowiedzi wobec jakiejś osoby, np. *Ja vejle, sŃsádku, co bėn nė zabáčil ..., Nó, jakže vamá // vóm, mėsterku, jizė robota?*

Osobną grupę stanowią deminutiva pejoratywne⁹ (deterioratywne), w których przyrostek zdrabniający może wyrażać ironię, lekceważenie, pogardę, np. *Ćłóvećku, jak tė móg to zrobic?, Za ańótkq vėzdři, a diábel to le je, TakŃ tropkq bėře, ona le mu sigá po papk, Taká mlódá, a ju taká zńijka, Ta grėbolka sq ju do nas kolibė, Lepė sėtme lat v čiřcu, jak z mrėćkq rok, a także wskazywać na zawodową czy stanową niepełnosprawność, np. *To bėł takí gburk od třex krów i jedněgo końa, Tu dlá nas doma to naš kra véćk tėlė ušėje, ale dlá másta nė*.*

Wartość ekspresywna formantów deminutywnych może być zintensyfikowana przez emocjonalne pozytywnie lub negatywnie nacechowane leksemy fundujące powstanie derywatów, np. *Mojećka złota! (mojka ‘pieszczotl. żona’), Nėřćslėvě nėnėćšćko muřáło sobe na starė lata złamíc nogq (n'ėnėćšćće ‘pieszczotl. z rozrzewnieniem, współczuciem matka’), Žėbėř vėzál, já niźodna kurevka nė jem (kurva ‘rozpustnica, prostytutka’)*. Wyraźne wzmocnienie wartości ekspresywnej sufiksu występuje także wówczas, kiedy podstawę słowotwórczą stanowi już formacja deminutywna. W szeregach deminutywnych można zauważyć stopniowanie pod względem nasilenia wartości emocjonalnych¹⁰. Bazę derywatów mogą stanowić deminutiwa pierwszego stopnia, a sporadycznie także drugiego stopnia. np. *Cėž tė so, c'órėćko, za naoženėgŃ vėřuka, ko to le ješ je knápíćk (knápíćk : knápík : knáp), Tvoja Mońika tole je taká bálćėćka jak paluřk (bálćėćka: bálećka : bálka), Žábćėćko, daj mé noska, a já ce užužajq (žábćėćka : žábećka : žábka : žaba)*.

⁹ O pejoratywnych nazwach osób w kaszubszczyźnie pisała E. Masłowska, zob. też, *Słownikowe typy pejoratywnych nazw osób w dialekcie kaszubskim*, SFPS 19, 1980, s. 41-58 i mapy.

¹⁰ K. Heltberg, *O deminutywach i augmentatywach*, „Prace Filologiczne”, t. XVIII, 1964, cz. 2, s. 94.

III. Wykładniki formalne budujące deminutiva od rzeczowników osobowych

Podstawowym przyrostkiem deminutywnym w kaszubszczyźnie jest *-k-*. Cechuje go bezrodzajowość, ponieważ nie ma on przypisanego rodzaju gramatycznego, ale przyjmuje rodzaj gramatyczny wyrazu podstawowego, np. *kováľk* : *kováľ*, *baliska* : *balisa*, *x'łop'iščko* : *x'łopišće*. Formy odmiany męskiej, żeńskiej czy nijakiej są wyznaczone przez rodzaj gramatyczny podstawy słotwórczej, a nie przez sam formant *-k-*¹¹.

Formant *-k-* dominuje też w zdrobnieniach tworzonych od rzeczowników osobowych, buduje on przede wszystkim deminutiva pierwszego stopnia. W zebranych materiale występuje 149 tego typu derywatów:

1) od podstaw w r. m. (67): *ańóľk* : *ańóľ*, *baľisk* : *baľis*, *beľisk* : *beľis*, *bratink* : *bratın*, *braćink* : *braćın*, *bratńisk* : *bratńis*, *břexalka* : *břexala*, *ćłóvečk* : *ćłóvek*, *drěšk* : *drěx*, *żévusk* : *żévus*, *xłopk* : *xłop*, *gad'ěšk* : *gad'ěš*, *gburk* : *gbur*, *gl'ěportk* : *gl'ěport*, *grěbolka* : *grěbola*, *kaval'erk* : *kavaler*, *knápk* : *knáp*, *kováľk* : *kováľ*, *kraćalka* : *kraćala*, *kradńisk* : *kradńis*, *kra'véčk* : *kravc* / *krávc*, *króľk* : *króľ*, *kruželk* : *kružel*, *ksqżk* : *ksqż*, *lelečk* : *lelek*, *městerk* : *měster*, *moječk* : *mójk*, *morěšk* : *morěš*, *mrěčk* : *mrěč*, *mulečk* : *mulc*, *naguľečk* : *naguľc*, *nagušk* : *naguš*, *nop'elk* : *nopel*, *ńeboráčk* : *ńeboráč*, *pónk* : *pón*, *pańck* / *pańičk* : *pańc*, *pasturk* : *pastuř*, *paralk* : *parala*, *puklášk* : *pukláš*, *pupujajk* : *pupujaj*, *purtečk* : *purtk*, *robcošk* : *robcox*, *sqsádk* : *sqsád*, *sink* : *sin*, *skn'ěrčk* : *skn'ěrč*, *skřečk* : *skřeč*, *s'oběšk* : *s'oběx*, *sráčk* : *sráč*, *starěšk* : *starěx*, *starušečk* : *starušc*, *strěšk* : *strěx*, *strijk* : *strij*, *šáltisk* : *šáltěš*, *špańóľk* : *špańóľ*, *šurk* : *šur*, *tatinečk* : *tatink*, *tatk* : *tata*, *tatka* : *tata*, *taťušk* : *tatuš*, *tusičk* : *tusc*, *ujk* : *uj*, *vněčk* / *vnučk* : *vněc* / *vnuc*, *złozijk* : *złozěj*, *żáln'erk* / *żáln'ěrč* : *żáln'ěr* / *żáln'ěrč*, *Żidk* : *Żid*;

2) od podstaw w r. ż. (52): *b'abuška* : *b'abuša*, *balička* : *balika*, *běrmětk* : *běrměta*, *brička* : *brika*, *bučka* / *buška* : *buča* / *buša*, *buška* : *buša*, *baliska* : *balisa*, *baľečka* : *baľka*, *córečka* : *córka*, *córuľka* : *córuľa*, *ćotečka* : *ćotka*, *ćotinečka* : *ćotinka*, *drěška* : *drěxna*, *żèvečka* : *żévka*, *żévulka* : *żévula*, *gdóvka* : *gdova*, *guľka* : *guľa*, *kobětka* : *k'oběta*, *kózka* : *koza*, *krěšinka* : *krěšěna*, *kurevka* : *kurva*, *łżoška* : *łżoxa*, *mamka* : *mama*, *matinečka* : *matinka*, *matulka* : *matula*, *měmka* : *měma*, *m'oječka* : *mojka*, *m'orěška* : *m'orěša*, *mrěčka* : *mrěča*, *n'anečka* : *nanka*, *n'ěnka* : *n'ěna*, *'obónka* : *obona*, *ómka* : *óma*, *pańenka* : *panna*, *pasturečka* : *pasturka*, *p'edka* : *p'eda*, *p'óľsosterka* : *p'óľsostra*, *p'upečka* : *pupka*, *pustelńička* : *pustelńica*, *s'ěńčka* : *s'ěńča*, *s'ěrotka* : *s'ěrota*, *s'osterka* : *sostra*,

¹¹ B. Kreja, *O funkcynnej jednoznaczności tzw. formantów wieloznacznych*, [w:] *Z zagadnień ogólnych polskiego słotwórstwa. Studia III*, Gdańsk 2000, s. 51-52.

tipulka : *tipula*, *tropka* : *tropa*, *ujenka* : *ujna*, *żábka*: *żaba*, *żabulečka* : *żabulka*, *żabulinečka* : *żabulinka*, *żabínečka* : *żabínka*, *žńijka* / *žńijka* / *žńijka* / *žńijka* : *žńija* / *žńija* / *žńija* / *žńija*, *żonka* : *żona*;

3) od podstaw w r. n. (25): *xuxerko* : *xuxro*, (lm.), *Žátki* : *Žátě*, w tym od podstaw nazywających istoty młode (12) oraz podstaw augmentatywnych (11).

Wśród nazw deminutywnych rodzaju nijakiego od rzeczowników osobowych należy odrębnie potraktować nazwy istot młodych, tworzone formantem *-(ot)ko* zasadniczo od rzeczowników z tematem wtórnym z afiksem *-ęc-* / *-ęt-*: *č'ągłotko* : *č'ągłq*, *žecotko*: *žecq*, *žėvčotko* : *žėvčq*, *knáp'otko* : *knáp'q*, *kozłotko* : *kózłq*, *m'álčotko* : *m'álčq*, *p'op'otko* : *pop'q*, *p'urn'otko* : *purn'q*, *p'ilotko* : *p'ilq*, *p'izglotko* : *p'izglq*, *ž'áb'otko* : *ž'áb'q*, *Žėžotko* : *Žėžq*.

Na szczególną uwagę zasługują też formacje ekspresywne charakterystyczne dla kaszubszczyzny na *-(išč)ko* / *-(ėšč)ko* derywowane od podstaw augmentatywnych na *-išče* / *-ėšče*¹² : *bałcėščko* : *bałcėšče*, *žecėščko* : *žecėšče*, *x'op'iščko* : *x'op'išče*, *kn'áp'iščko* : *kn'áp'išče*, *ksqžėščko* : *ksqžėšče*, *lėžėščka* (lm.) : *lėžėšča*, *n'ėnečėščko* : *n'ėnečėšče*, *ńėboracėščko* : *ńėboracėšče*, *str'ėščėščko* : *str'ėščėšče*, *š'elm'iščko* : *š'elm'išče*, *Žėžėščko* : *Žėžėšče*. Jest rzeczą istotną, że w sensie formalnym kaszubskie derywaty na *-(išč)ko* / *-(ėšč)ko* od podstawowych formacji na *-išče* / *-ėšče* nie zdołały się oderwać, nie ma bowiem takich kaszubskich formacji na *-(išč)ko* / *-(ėšč)ko*, które by powstawały wprost od rzeczowników prostych, nierozwiniętych przyrostkiem *-išče* / *-ėšče*¹³.

4) od podstaw dwurodzajowych w r. m. i r. ż. (5): *klapka* : *klapa*, *pėpka* : *pėpa*, *povs'ėn'ožka* : *povs'ėnoga*, *roztrąbutk* : *roztrąbuta*, *słabotka* : *słabota*.

Rzadkim formantem tworzącym deminutiva od podstaw rodzaju męskiego jest *-ik* (5): *knápik* : *knáp*, *komėdjańcik* : *komėdjańt*, *Moskalik* : *Moskāl*, *pogańcik* : *pogańc*, *pojmańcik* : *pojmańc*. Można jednak zauważyć tendencję do wypierania sufiksu *-ik* ekspansywnym *-k*, uwidacznia to deminutivum wariantywne: *knápik* / *knápik* : *knáp*.

Jedynym formantem tworzącym deminutivum od wyrazu fundującego w rodzaju męskim występującym w materiale jest *-ek* (1): *nagusek* : *nagus*. Wystąpienie tego derywatu należy jednak tłumaczyć wyraźnym wpływem polszczyzny.

Wśród analizowanych formacji pojawiły się także deminutiva drugiego stopnia *-(č)k-* (12), a więc te, które zostały utworzone od innych deminutiwów, w tym od podstaw rodzaju męskiego (4): *knáp'ičk* : *knáp'ik* : *knáp*, *ksqž'ėščk* : *ksqž'k* : *ksqž*, *pasturečk* : *pasturk* : *pastuř*, *sinečk* : *sink* : *sin*, rodzaju żeńskiego (5): *bałčėčka*: *bałėčka* : *bałka*, *žėvčėčka* : *žėvečka* : *žėvka*, *matulečka* : *matulka* : *matula*, *n'ėnečka* : *nėnka* : *nėna*, *ž'ábėčka* : *ž'ábka* : *žaba*, rodzaju

¹² Zob. M. Milewska, *Kaszubskie augmentativa...*, s. 107-119.

¹³ B. Kreja, *Ze słowotwórstwa kaszubskiego*, [w:] tegoż, *Studia i szkice słowotwórcze* 4, Gdańsk 2002, s. 256.

nijakiego (2): *zeczętecko* : *zecztko* : *zecko*, *żábótecko* : *żábótko* : *żábq* od podstawy w liczbie mnogiej (1): *zătěšk'i* : *zătěk'i* : *zătě* 'dzieci'. W jednym przypadku od postawy będącej nazwą przenośną doszło nawet do utworzenia deminutivum trzeciego stopnia (1): *żábčečka* : *żábečka* : *żábka* : *żaba*.

Sporadycznie występują też w kaszubszczyźnie deminutiva tworzone bezpośrednio sufiksem złożonym *-ičk-* (6), gdzie trudno wyodrębnić człony drugiego stopnia. Tworzone są one od podstaw w r. m. (5) *Cęgańcik* : *Cęgón*, *tatičk* : *tata*, *rovarčik* : *rovář*, *zákřtjańčik* : *zákřtjón*, *zduńčik* : *zdun*, w r. ż. (1): *sostřička* : *sostra*.

Deminutiva od nazw osobowych w kaszubszczyźnie mogą być tworzone od leksemów, które nie są pod względem słowotwórczym rozwinięte, np. *ujk* : *uj*, *něńka* : *něna*, *xuxerko* : *xuxro*. Dość licznie jednak reprezentowane są zdrobnienia pochodzące od formacji rozwiniętych sufiksalnie, należących do różnych kategorii słowotwórczych, w tym nosicieli cech, np. *břęxała*, *grěbola*, wykonawców czynności, np. *gaděšk* : *gaděš*, nazw istot młodych, np. *kozłtko* : *kozłq* (nazwa przenośna), nazw ekspresywnych, np. *córułka* : *córuła*.

Analiza zebranego materiału pozwoliła dostrzec zasady funkcjonowania i powoływania kaszubskich deminutiwów od rzeczowników osobowych. Wyeksцерpowano tutaj łącznie 174 zdrobnienia od nazw osobowych, w tym 149 z formantem *-k-* budującym zdrobnienia pierwszego stopnia, 12 z sufiksem *-(č)k-* tworzącym deminutiva drugiego stopnia oraz 1 deminutivum trzeciego stopnia. W obrębie deminutiwów pierwszego stopnia wyodrębniono formacje z sufiksem *-(qt)ko* (12) oraz z formantem *-(išč)ko* / *-(ěšč)ko* (11). Ponadto wystąpiły rzadsze formanty: *-ik* (5), *-ek* (1), sufiks złożony *-ičk-* (6).

Małgorzata Milewska-Stawiany

Von diminutiven personalen Wortbildungen im Kaschubischen

ZUSAMMENFASSUNG

Das Hauptziel der vorliegenden Ausarbeitung besteht in der Darstellung der Funktionsweise von kaschubischsprachigen Diminutiven, die sich von appellativen Personalsubstantiven herleiten. Zur Forschungsgrundlage wurde dabei das wichtigste kaschubische Wörterbuch von Bernard Sychta. Aus seinem Sprachmaterial wurden insgesamt 174 Diminutiva auserwählt, unter welchen Derivative mit dem Formans *-k-* (Diminutiva des ersten Grades) die Mehrheit bilden.

Die gewählten Sprachformationen bilden eine zahlreiche, semantisch gesehen differenzierte Klasse. In Hinsicht auf die Bedeutung des wortbildenden Wortstammes wurden folgende Gruppen genannt: allgemeine Namen, Namen der Verwandtschaften, Namen von Eigenschaftsträgern, Namen von Tätigkeitsausführenden, Namen von Nationalitäten, Namen von Berufen und Würden, von metaphorischen und expressiven Namen. In einem Teil der Diminutiva überwiegt die intellektuelle Funktion. Die expressive Funktion kommt in diesen Derivaten zum Schein, die auf eine emotionelle Bindung, Zärtlichkeit, Respekt, Bewunderung u.ä. Gefühle im Bezug auf das jeweilige Subjekt hinweisen. Solche Diminutiva können auch auf Emotionen von Mitleid und Erbarmen verweisen oder auch – in einigen Kontexten – die Vertrautheit des Kommunikationsabsenders im Bezug auf irgendeine Person signalisieren. Eine getrennte Wortgruppe bilden pejorative Diminutiva, in welchen das Diminutivsuffix solche Gefühle wie Ironie, Missachtung, Verachtung ausdrücken.

Ewa Rogowska-Cybulska
Marek Cybulski
(Gdańsk)

Obraz książki w dwu słownikach kaszubszczyzny literackiej (Ramułta i Gołąbka)

Wśród licznych funkcji pełnionych przez słowniki języków literackich, zwanych też językami standardowymi lub ogólnymi, znajduje się również – mniej lub bardziej świadome – modelowanie obrazu świata zawartego w tych językach. Funkcja ta ze względu na konieczność doboru i wyboru leksyki oraz metod jej opisu obecna jest we wszystkich słownikach języków literackich, nabiera jednak szczególnego znaczenia w wypadku słowników powstających w toku tworzenia tych języków, gdy języki literackie znajdują się jeszcze na etapie *in statu nascendi*. W słownikach takich – w świetle koncepcji izomorfizmu kultury i języka w planie funkcjonalnym i hierarchicznym (systemowym), sformułowanej przez N.I. Tołstoja i zgodnie z wyróżnionymi przez niego czterema równoległymi układami typu język – kultura: 1. język literacki – kultura elitarna, 2. mowa potoczna – kultura masowa, 3. dialekty, gwary – kultura ludowa, 4. żargony – kultura tradycyjno-profesjonalna¹ – modelowanie obrazu świata towarzyszy bowiem przekształcaniu kultury typu ludowego, obsługiwanej przez gwary (dysponujące tylko dwoma stylami: użytkowym i artystycznym²), w kulturę typu oficjalnego, elitarnego, której językiem jest język standardowy, mający wiele odmian stylistycznych.

W Polsce takim językiem *in statu nascendi* – w ocenie większości badaczy³ – jest obecnie kaszubszczyzna, a jeden ze środków służących tworzeniu jej

¹ N.I. Tołstoj, *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, [w:] *Etnolingwistyka* 5, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1992, s. 16.

² J. Bartmiński, *O derywacji stylistycznej. Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*, Lublin, 1977, s. 8.

³ Por. np. E. Breza, *Kształtowanie się kaszubskiego języka literackiego*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1997, s. 247–256; J. Treder, *Kaszubszczyzna – problemy językoznawców dawniej i dziś*, [w:] *Antropologia Kaszub i Pomorza*, pod red. J. Borzyszkowskiego, Gdańsk 1990, s. 73–104; J. Zieniukowa, *Powstawanie i funkcjonowanie języków literackich małych grup etnicznych* –

odmiany standardowej stanowią od końca XIX wieku słowniki. Do chwili obecnej powstało takich słowników i/lub słowniczków pięć; cztery z nich są słowni(cz)kami przekładowymi kaszubsko-polskimi lub polsko-kaszubskimi, jeden (ostatni) – to słownik w pełni kaszubskojęzyczny.

Pierwszym słownikiem kaszubskiego języka literackiego – choć w leksykografii polskiej uważa się go za słownik gwarowy (o czym świadczy m.in. uczynienie go jednym ze źródeł *Słownika gwar polskich* PAN) – był *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramuła, wydany w roku 1893 w Krakowie nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. Druga część materiałów słownikowych przygotowanych przez Ramuła ukazała się dopiero w 100 lat później⁴. W roku 2003 obie części scalił i opublikował w obecnie obowiązującej ortografii jako słownik praktyczny Jerzy Treder⁵. Koncepcja *Słownika języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Ramuła jako słownika kaszubszczyzny literackiej wyraża się przede wszystkim w ujednoczeniu kaszubskiej ortografii i fleksji oraz w jego niedyferencyjnym charakterze⁶.

Kolejny słownik kaszubszczyzny literackiej wyszedł dopiero w 1960 r. Jest nim *Słowniczek kaszubski* Aleksandra Labudy, który „pomyślany był głównie jako pomoc dla podejmujących pracę na Kaszubach nauczycieli nie-Kaszubów”, przy czym zawierał „również słownictwo w żywej kaszubszczyźnie nie-istniejące, powstałe w kręgu pisarzy skupionych wokół pisma »Zrzesz Kaszebskô«”⁷. Kontynuację tego słowniczka stanowią tegoż autora kieszonkowy *Słoworz kaszëbsko-polszczi* w opracowaniu Edwarda Brezy i współoprawy z nim *Słoworz polsko-kaszëbszczi* w opracowaniu Jerzego Tredera, które ukazały się w Gdańsku w 1980 r. Słownik ten liczy około 10 tys. polskich haseł wyrazowych, przy czym również w tym wypadku autor „do istniejącej leksyki maksymalnie wyróżniającej kaszubszczyznę od słownictwa polskiego oraz do wyrazów zaczerpniętych z utworów literackich dołącza [...] bardzo znaczny zasób słów przez siebie dotworzonych”⁸.

paralele i kontrasty kaszubsko-łużyckie, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc...*, s. 205–216.

⁴ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, cz. II. Praca odznaczona nagrodą Akademii Umiejętności w Krakowie na konkursie im. S.B. Lindego w r. 1898, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków 1993.

⁵ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder według wydań Akademii Umiejętności z roku 1893 i Polskiej Akademii Umiejętności z roku 1993, Gdańsk 2003.

⁶ Por. J. Treder, „*Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*” jako słownik... praktyczny, [w:] S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder według wydań Akademii Umiejętności z roku 1893 i Polskiej Akademii Umiejętności z roku 1993, Gdańsk 2003, s. 7–17.

⁷ H. Popowska-Taborska, *Dzieje kaszubskiej leksykografii*, [w:] też, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996, s. 50.

⁸ Tamże, s. 51.

Czwarty słownik kaszubszczyzny literackiej to dwutomowy, liczący 60 tys. wyrazów *Słownik polsko-kaszubski* Jana Trepczyka, który ukazał się w opracowaniu Jerzego Tredera w 1994 r. W słowniku tym „przy poszczególnych hasłach polskich uderza wielość synonimów kaszubskich”, z których większość „stanowi próbę zastąpienia słów zbieżnych z leksyką ogólnopolską formacjami nowymi, w teźże polszczyźnie nie spotykanymi”⁹.

Ostatnim chronologicznie spośród słowników kaszubskiego języka literackiego jest pierwszy kaszubskojęzyczny słownik ortoepiczny: *Kaszëbsczi słowôrz normatiwny* Eugeniusza Gołąbka, który wyszedł w Gdańsku w 2005 r. W 23 tys. artykułów hasłowych zawiera on wyrazy pochodzące z różnych źródeł, o czym autor pisze następująco: „Je òna [kaszëbizna] òpiartô przede wszëtczim na mòwie zapisóny w słowôrzach B. Zëchtë i S. Ramułta – a téż na zëwi kaszëbiznie, jaką jô znają »ze slëchù« (dialekt westrzëdnokaszëbsczi, kartëskò-wejherowsczi). Wzbògaconô je òna słowizną z doròbkù Trepczika, Labùdë i jinszëch autorów. Ale [...] na tã »kaszëbiznã zrzeszińską«, gãsto wzbògaconã neologizmata jô ju zdrzã dzys baro kriticzno”¹⁰.

Interesujące wydało nam się odtworzenie wybranego fragmentu obrazu świata utrwalonego na kartach słowników kaszubszczyzny literackiej. Spośród pięciu wymienionych wyżej słowników pełniejsze odtworzenie obrazu świata jest jednak możliwe tylko w wypadku pierwszego¹¹ i ostatniego. Tylko bowiem słowniki Ramułta i Gołąbka obok wyrazów definiujących leksemy hasłowe podają również przykłady wyrażen i zdań ilustrujących ich użycie, natomiast słowniczk i Labudy i słownik Trepczyka zawierają tylko synonimy wyrazów hasłowych.

Przedmiotem naszego zainteresowania w niniejszym artykule jest zatem fragment obrazu świata zawarty w obu częściach *Słownika języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramułta, wydanych przez Jerzego Tredera oraz

⁹ Tamże, s. 52–53.

¹⁰ E. Gołąbk, „*Kaszëbsczi słowôrz normatiwny*” w *przërównaniu ze słowôrzama A. Labùdë i J. Trepczika. Rozmajité tipë lëteraczi kaszëbiznë. Úprocëmnienië sã do mòwny nalecëznë pòlsczi i niemiecchi*, „Acta Cassubiana”, t. 8, Gdańsk 2006, s. 175.

¹¹ Specyfikę obrazu świata kreowanego przez słownik zauważył w odniesieniu do *Słownika języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* Stefana Ramułta Jerzy Treder: „Cytaty Ramułta – jak téż częściowo dla egzemplifikacji podawane przysłowia i frazeologizmy – świat Kaszubów upiększają i uwznioślają, słabo oddając realia ich kultury materialnej i duchowej”, choć przypisywał to głównie doborowi informatorów: „Ramułt zgromadził – poza kaszubskimi z innych źródeł – słownictwo mało charakterystyczne dla wsi, co wynikiem doboru informatorów, przeważnie inteligentów (duchownych i nauczycieli, często pochodzących nie z tej okolicy, w której ich Ramułt zastał)” – J. Treder, *Ramułt i jego słownik*, [w:] S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, scalił i znormalizował J. Treder, s. 448–449. Wydaje się jednak, że źródłem „zlekceważenia” realiów wiejskich i „nadreprezentacji” realiów z zakresu kultury wysokiej w tym słowniku było również wyobrażenie Ramułta na temat obrazu świata „stosownego” dla języka literackiego.

w *Kaszëbsczim słowôrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka¹². Na obiekt opisu wybraliśmy oparty na zawartości obu słowników językowy obraz książki, stanowiącej od dawna symbol kultury elitarnej, ale znany też kulturze ludowej.

Słownik Ramułta notuje wyraz *ksążka* i jego współrdzenny synonim *ksāga* około 40 razy, natomiast w słowniku Gołąbka wyraz *ksążka* i jego współrdzenne synonimy *ksāga*, *knéga* i *knéżka* zostały użyte około 80 razy.

Ze względu na różne typy powodów, dla których wyraz *ksążka* lub jego współrdzenne synonimy *ksāga*, *knéga* i *knéżka* znalazły się w słowniku, możemy podzielić występujące w obu słownikach wzmianki o tym desygnacie na sześć typów. W obu słownikach występują: 1) wyrazy hasłowe należące do gniazda słotwórczego rzeczownika *ksążka*, takie jak *ksāga*, *ksążeczka* czy *ksāgarnia*; 2) użycia wyrazu *ksążka* w materiale ilustracyjnym wyrazów hasłowych należących do gniazda słotwórczego i/lub pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. *Nasz ôjc kùpił w ksāgarni kalãdôrz* (R I s.v. *ksāgarniô* ‘księgarnia’); *Czëtiwól jim wszelejaczé ksążczci*. (R I s.v. *czëtëwac* ‘czytywać’); *Ksążczci drëkòwóné są w drëkarni*. (G s.v. *drëkarniô*); 3) użycia wyrazu *ksążka* w materiale ilustracyjnym wyrazów hasłowych nienależących do gniazda słotwórczego lub pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. *Ksążka leżi na lówce*. (R I s.v. *leżec* ‘leżeć’); *Mùleczkù pòdôj mie tã ksążkã*. (G s.v. *mùlk* ‘ùmiłowónô osoba (równò: chłop czë białka / knôp czë dzëwczã)’). Ponadto w kaszubskojęzycznym słowniku Gołąbka wyraz *ksążka* pojawia się: 4) w definicjach wyrazów hasłowych należących do pola semantycznego wyrazu *ksążka*, np. ‘dzëło lëteracczé, pòwiôstka, ksążka itp.’ (G s.v. *dokôz* 2. (neol.)); ‘złączony z drëkòwanim ksążk’ (G s.v. *drëkarsczci*); 5) w definicjach wyrazów hasłowych i w zdaniach ilustrujących ich użycie, np. ‘pòl. nakład, seria – ò wëdónëch ksążkach’, np. *tegò nôkladu. Ta ksążka wësztla w nôkladze tësąca sztëk*” (G s.v. *nôklôd* (pòlasz.) 1.); 6) w skróconych adresach bibliograficznych wyrazów hasłowych, np. „*bùfel* 2. TR, EG (bibl. Knéga Psalmów) pòl. bawól”; 7) w przykładach wyrazów zawierających morfemy, którym poświęcono odrębne artykuły hasłowe, np. „-żczci [sic!] – przërostk 1. rzeczowników zdrobniałëch, np. *te ksążczci, ti ksążczci, do ti mrzëżczci*, (ale: *te lësżczci, z ti lësżczci – òd: lësżka; krëszczci - òd: krëszka*)”.

Obraz książki wyłaniający się z analizy użyć wyrazu *ksążka* i jego współrdzennych synonimów w kontekstach należących do siedmiu wyróżnionych wyżej grup, a zwłaszcza z analizy użyć wyrażen i zdań należących do trzeciej grupy, jest stosunkowo bogaty i zróżnicowany.

W zdaniach ilustrujących użycie wyrazów hasłowych nienależących do pola semantycznego wyrazu *ksążka* wyraz ten często występuje w obu słowni-

¹² Por. M. Cybulski, *Obraz Gdańska w słownikach kaszubszczyzny literackiej*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, pod red. M. Świącickiej, Bydgoszcz 2008, s. 179–192.

kach jako jeden z typowych przykładów przedmiotów fizycznych, które przede wszystkim zajmują określone miejsce w przestrzeni, np. *Książka leży na łowce*. (R I s.v. *leżec* ‘leżeć’), i są przenoszone (przekładane) z jednego miejsca na inne, np. *Te książki są terô ukłódóné, jak skuńczimë je układac, tej bądą ułożoné*. (G s.v. *ukłódóny* ‘jesz nie ułożony’), *Mùleczkù pòdój mie tã książkã* (G s.v. *mùlk* ‘umiłowónô osoba (równó: chłop czë białka / knôp czë dzéwczã)’), *Z pògardlëwą miną wzãła tã książkã w rãkã i pòłożëla nazòd na stole* (G s.v. *pògardlëwi* ‘zgardlëwi || wzgardlëwi’), a także gubione, np. *Dzecë zarzucëlë mie tã książkã* (R I s.v. *zarzëcëc* ‘zarzucić’). Jak innym przedmiotom fizycznym książkóm przysługuje ogólna charakterystyka przestrzenna, tj. rozmiar, np. *knëga, wiòlgò książka* (G s.v. *ksãga*); *To je baro wiòlgò ksãga*. (R I s.v. *ksãga* ‘księga’), i czasowa, tj. wiek, np. *Òn pòd ùstrzechã zanurkòwòł w tã skrzëniã i wëjimnął z ni stòrë książci*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkować’). Ponadto książki są ukazane jako przedmioty wartościowe, bywają bowiem obiektem zakupu, np. *Jò jem kùpil tã książkã we Gduńskù. Òni kùpiją wiele książk* ‘oni kupują wiele książek’ (R I s.v. *książka* zdr. od *ksãga* ‘książka’), a także dawania w prezencie, np. *Ta książka, co książ mie pòdarowòł, miała tacji òdbët, że szła z rãczy w rãkã*. (G s.v. *òdbët* 2. ‘pòbiér, pòl. powodzenie’), *Jò te mòje książki przezdrzòł i niejedne mògã kòmùs òddac*. (G s.v. *przezdrzec* ‘pòl. przejrzeć’). Książci bywają też oceniane ze względu na przynoszony przez nie pożytek, por. *nieùżëtecznò książka* (R I s.v. *ùżëteczny* ‘użyteczny’). Wystąpienie książek w funkcji typowych przedmiotów fizycznych świadczy o ich istotnej roli w świecie kreowanym na kartach słowników kaszubszczyzny literackiej, przede wszystkim o tym, że stanowią w tym świecie dobrze znany przedmiot codziennego użytku.

W obu słownikach literackiej kaszubszczyzny *książka* pojawia się również jako przedmiot fizyczny o cechach swoistych. Miejscami, gdzie przechowuje się książki, są zatem przede wszystkim *pòlëca*, np. *Ta książka je przëłożonò na jiną pòlëcã*. (G s.v. *przëłożony* 1. w znac. przëdówn.), *skrzënia*, np. *Òna mò w skrzëni wiele taczich książeczek*. (R I s.v. *książeczka* zdr. od *książka* ‘książeczka’), *Òn pòd ùstrzechã zanurkòwòł w tã skrzëniã i wëjimnął z ni stòrë książci*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkować’), a także *torba*, np. *Jò mù to wpakujã te książki w torbã*. (G s.v. *wpakòwac* ‘włòżëc cos w torbã abò władowac na fòrã paczkã, skrzëniã itp.’). Na uwagę zasługuje fakt, że są to miejsca, gdzie przechowuje się książki w kulturze tradycyjnej, a w wypadku skrzyń – nawet w dawnej kulturze tradycyjnej. Swoisty charakter ma też obraz handlu książkami, szczególnie bogaty w słowniku Ramułta, który notuje wyraz *ksãgòrz* ‘księgarz’ i jego 4 derywaty: *ksãgarszi* ‘księgarski’ (z cytatem: *sklep ksãgarszi*); *ksãgarstwò* ‘księgarstwo’ (z cytatem: *Na ksãgarstwie zrobił znaczny majątk*), *ksãgòrka* ‘właścicielka księgarni’ i *ksãgarniò* ‘księgarnia’ (z cytatem: *Nasz òjc kùpil w ksãgarni kalãdòrz*). Tradycyjny obraz sprzedawcy książek jako indywidualnego księgarza (a nie np. wielkiej hurtowni księgarskiej) znaj-

duje uzupełnienie w tradycyjnym obrazie klienta, gdyż zakupu książek w świetle tego słownika dokonuje w mieście nauczyciel, np. *Pón szkólny przëwiołł te ksążczy z miasta* (R I s.v. *przëwiezc* ‘przywieźć’). Mniej uwagi poświęca rynkowemu aspektowi funkcjonowania książki w społeczeństwie słownik Gołąbka, zawierający tylko hasło *ksāgarniō* ‘króm z ksążkama’. W obu słownikach wspomina się natomiast o tym, że *ksążka* może być przedmiotem pożyczania, por. *Pòžëczë mie twòje ksążczy do mòdleniō* (R I s.v. *ksążka zdr.* od *ksāga*, ‘książka’), *Pòžëczisz tē mie tã ksążkã?* (G s.v. *pòžëczëc*). Jednak o ile w słowniku Ramułta *ksążkã* pożyczca się od *ksādza*, por. *Mie ksądz pòžëcił te ksążczy* (R I s.v. *pòžëczëc* ‘pożyczyć’), to w słowniku Gołąbka znajdziemy również nazwę instytucji zajmującej się wypożyczaniem książek, por. *ksążnica* (pòlasz.) ‘biblioteka’ (G).

Ksążczy mają też własną, choć niepełną charakterystykę czasoprzestrzenną. W słowniku Ramułta skupia się ona na negatywnych aspektach długiego posiadania i/lub użytkowania *ksążczy*, może ona bowiem być zakurzona, por. *ksążka pòkrëtō prochã* (R I s.v. *proch* 1. ‘proch, pył’), a także podarta, por. *Przedzartō ksążka* (R I s.v. *przedzëc* ‘przedrzeć’), *Czile kartków mia w ksążce pòwëdzarté* (R II s.v. *pòwëdrzëc* ‘powydzierać’). W świetle słownika Gołąbka w książce również może brakować kartek, ale w efekcie wady powstałej na etapie produkcji, por. *Biěj, wëmieni tã ksążkã na jinszą, bō w ti felëje pòrã strón* (G s.v. *wëmienic* 1. ‘zamienić, mienić’). Gołąbek zwraca też uwagę na specyficzną budowę książki, o czym świadczy obecność w tym słowniku haseł *òbłòdka* // *òbkłòdka* ‘ò. ksążczy’, a zwłaszcza *ramë* 2. ‘gränce, òbramòwanié’ (z cytatem: *W ti ksążce kòždō regùłka je òtoczonō ramkama, žebë sã rzucała w òczë*).

Głównie w słowniku Gołąbka *ksążka* jako specyficzny przedmiot fizyczny została scharakteryzowana ze względu na sposób, w jaki jest produkowana. Drukowanie książek opisuje się w tym słowniku przede wszystkim w definicjach wybranych wyrazów hasłowych, por. *drëkarsczy* ‘złączony z drëkòwaniem ksążk’ (z przykładami użycia w wyrażeniach: *farwa drëkarskô*, *drëkarsczé maszinë*, *drëkarsczé rzemiãsto*), *małonakładowi* (pòlasz.) ‘ò wëdòwkù ksążk: wëdóny w môlim nôkładze, krótkòserijny’, *wiòlgònakładowi* (pòlasz.) ‘ò wëdòwkù ksążk; wëdóny we wiòldzim nôkładze’ (z przykładami użycia: *wiòlgònakładowé wëdanié*, *wiòlgònakładowô seria*), *swiëżowëdóny* ‘nowòwëdóny, ò ksążce: dopiërkù le wëdóny, swiëzi’ (z przykładem użycia: *swiëżowëdónô ksążka*). O procesie druku informują również artykuły hasłowe, w których wyraz *ksążka* występuje zarówno w definicjach, jak i w przykładach użyć, por. *Ksążczy drëkòwóné są w drëkarni* (G s.v. *drëkarniō*), *Ta ksążka wëszała w nôkładze tësąca sztëk* (G s.v. *nòklòd* (pòlasz.) 1. ‘pòl. nakład, seria - ò wëdónëch ksążkach’), *nowòwëdónô ksążka* (G s.v. *nowòwëdóny* ‘niedòwno / prawie le terò wëdóny, swiëżowëdóny’), *Wëdòwkã kaszëbszczich ksążk zajimało sã przòdë le Zrzeszenié* (G s.v. *wëdòwk* 2. ‘wëdòwanié ksążk’). W słowniku

Ramułta o druku książek wspomina się natomiast sporadycznie, por. *Je téz pôrã ksążk kaszëbsczich drëkòwònëch*. (R I s.v. *drëkòwac* ‘drukować’). Z kolei w słowniku Gołąbka rzadko pojawiają się wzmianki o komputerowej redakcji książek, por. *Kompüter ùmòzłëwił człòwiekòwi ò wiele chùtczészé i wëgò-dniészé redagòwanié ksążk*. (G s.v. *ùmòzłëwic, ùmòzłëwiac* ‘ułatwić, dać / stworzyć możliwość // -tã, pòl. umożliwić, umożliwiać’).

Ukazanie *ksążk* jako przedmiotów fizycznych o swoistych cechach dopełnia zatem obraz książki jako przedmiotu dobrze znanego w opisywanej kulturze. W słowniku Ramułta jest to kultura tradycyjna w wersji z końca XIX wieku (ze względu na wyeksponowanie roli starych książek), łącząca cechy kultury miejskiej (ze względu na obraz księgarń) i wiejskiej (ze względu na obraz skrzyń jako miejsca przechowywania książek), w słowniku Gołąbka natomiast kultura eklektyczna, łącząca cechy tradycyjne (ze względu na obecność motywu skrzyni z książkami) i współczesne autorowi (ze względu na wyeksponowanie procesu druku i istnienia bibliotek, brak wyeksponowania roli indywidualnego handlu książkami, a także zwrócenie uwagi na komputerową redakcję książek i *ramë*, elementy charakterystyczne dla książek końca XX w.).

Zarówno w *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramułta, jak i w *Kaszëbsczim słówôrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka *ksążka* została scharakteryzowana również jako tekst kultury, czyli *dokòz* 2. (neol.) ‘dzelo lëteracczé, pòwiòstka, ksążka itp.’ (G s.v. *dokòz*).

W obu słownikach literackiej kaszubszczyzny *ksążka* występuje w tym znaczeniu przede wszystkim jako stereotypowy, najczęstszy przedmiot lektury, por. *Czëtiwól jim wszelejaczé ksążczci*. (R I s.v. *czëtiwac* ‘czytywać’), *Doczëtòj ksążkã do kùncã* ‘doczytaj książkę do końca’. (R I s.v. *doczëtac* ‘doczytać’), *Mie z ti ksążczci òstalë do przeczëtaniò le kùncowé stronë* (G s.v. *kùncowi* ‘ostatny, ten, co je przë kùncu / òstatkù’), *Jò tã ksążkã przezdrzòł, ale dokładno ji nie czëtòł* (G s.v. *przezdrzec* ‘pòl. przejrzeć’).

Opisu i oceny czytania książek dokonuje się na kartach tych słowników przede wszystkim poprzez charakterystykę ich czytelników. Już przez Ramułta czytanie książek na Kaszubach (dzięki użyciu w zdaniu wyrażającym tę opinię zaimka *tu*) zostało zaliczone do zjawisk stosunkowo powszechnych, por. *Tëch czëtòtci òd tëch ksążków, co te ksążczci czëtają, tu je wicy* (R II s.v. *czëtòtacz* ‘czytelnik’), co służy pozytywnemu wartościowaniu kultury kaszubskiej. Stereotypowymi czytelnikami książek są też jednak na kartach słownika Ramułta – jak w kulturze ludowej – Żydzi, por. *Žëdë cos w ksążkach lëzowãtë*. (R II s.v. *lëzowac* ‘czytać’). Ludowe korzenie ma też wyeksponowanie w tym słowniku motywu modlitwy z *ksążczci*, por. pełnią *Mòdlił sã z lacyńszci ksążczci*. (R I s.v. *lacyńszci* ‘łaciński’), *Pòzëczë mie twòje ksążczci do mòdleniò* (R I s.v. *ksążka zdr.* od *ksāga*, ‘książka’). Informację o tym, że czytanie książek może stanowić hobby, przynosi dopiero słownik Gołąbka, por. *Òn mò taczégò swòjégò fimla / òn mò dostóné taczégò fimla z tim czëtaniem ksążk / z tima gòłąbkama / chòdzenim na rëbë, że gò nic jinégò nie òbchòdzy* (G s.v. *finel*

(niemcz.) ‘faks, wërgel, nôwart, zagranie, dzywnô znãta, dzëwactwò’). Również dopiero w tym słowniku znajdziemy opinię, że miernikiem wartości książki jest jej popularność wśród czytelników, por. *Ta ksążka, co ksądz mie pòdarowòł, miała taczi òdbët, że szła z rãczy w rãkã* (G s.v. *òdbët* 2. ‘pòbiér, pòl. powodzenie’). Motyw czytania książek sprzyja zatem połączeniu w obrazie kultury kaszubskiej elementów odwołania do jej tradycji z elementami współczesności i nowoczesności.

Niewiele miejsca poświęcają natomiast autorzy analizowanych słowników kaszubszczyzny literackiej twórcom tekstów książek. W słowniku Gołąbka znalazła się tylko pojedyncza wzmianka na ten temat, por. tylko *pisòrz* ‘przòdë: òrt ùrzãdnika, dzys, colemało: ùtwòrca piszący ksążczy’ (G). Z kolei w słowniku Ramuła występują w związku z tym motywem interesujące akcenty osobiste¹³, por. *Jò jem sã tak nieròz zmarachòwòł pisanim ti ksążczy pò nocach, że mie rãce mòłklë* ‘tak się nieraz utrudziłem pisanem tej książki po nocach, że mi ręce drętwiały’ (R I s.v. *mòłknąc* ‘zwiśać, opadać na dół (z powodu zmęczenia itp.), drętwieć’), *Pisòrz ti ksążczy bël niedòwno na Kaszëbach*. (R I s.v. *pisòrz* 3. ‘autor’).

Funkcję wartościującą wobec kultury kaszubskiej pełnią natomiast – niezbyt wprawdzie częste – informacje o czasie i miejscu czytania książek. Zawarte w słowniku Ramuła zdanie *Tak pëzglącë w ksążkach, dozòł rena* ‘tak siedząc w książkach, doczekał rana’ (R I s.v. *pëzglęc* ‘gmerać, zajmować się czym mozolnie, siedzieć w czym (przenosiem), grzebać’) może być odczytane jako potwierdzenie istnienia w społeczności kaszubskiej inteligencji (świadczy o tym przeglądanie przez anonimowego bohatera zdania wielu książek jako antidotum na bezsenność). Również obecność w słowniku Gołąbka nazwy miejsca, gdzie się czyta książki, może być potraktowana jako swoista miara rozwoju kulturalnego Kaszub, por. *czëtelnio* ‘jizba / zala (np. w bibliotece, gdzie sã czëtiwò ksążczy)’ (G).

O wzroście roli *ksążczy* w krajobrazie kulturowym Kaszub w ciągu stu lat pomiędzy powstaniem słowników Ramuła i Gołąbka świadczy natomiast to, że tylko w słowniku Gołąbka została scharakteryzowana – i to stosunkowo dokładnie – budowa *ksążczy* jako tekstu. Autor *Kaszëbsczégò słowòrza normatiwnégò* wymienia następujące elementy struktury *ksążczy*: *titul* // *titel* // *nòdpis*, por. *Film miòł titul / ksążka miała titul / bëła / wësza pòd titulã (pòd nòdpisã): „Popioły”* (s.v. *titul* (pòlasz.) // *titel* ‘nazwa ùtwòru (filmù, ksążczy, artikla, dokòzu teatralnégò’), *To bëło napisónë w taczi ksãdze „Ziben (sieben) Mózes Buch”* (Sòdmò Knëga Mòjjesza) (G s.v. *Mòjjesz* (pòlasz.) // *Mózes* (niemcz.) // *Mózesz* ‘miono pòl. Mojżesz’), *glówny tekst* i *przëpisci*, por. *W ksążce pòd glównym tekstã sã przëpisci wëjasniwającë* (G s.v. *przëpisk*

¹³ Pisze o tym również J. Treder w omówieniu słownika Ramuła: „Ciekawe są cytaty odnoszące się do autora i powstawania jego dzieła” – J. Treder, *Ramułt i jego słownik...*, s. 449.

‘dopisk, ódnosnik’), *wstãp*, por. *To je wstãp do ksãżczy*. (G s.v. *wstãp* 1. ‘przedmòwa’), *rozdziel // rozdôl // dzel*, por. *Móm przeczëtóné dopièrkù trzè rozdzielé ti ksãżczy*. (G s.v. *rozdziel // (pòlasz.) rozdôl* ‘dzél ksãżczy’), *W pierszych dzélach ti ksãżczy...* (G s.v. *dzél* 1. ‘czãsc, czãstka, part, czãd’), a takzè *dalszi cyg*, por. *Ta pòwiòstka / sprawa / ksãżka mò jesz dalszi cyg... / ni miała dalszégò cègù*. (G s.v. *dalszi cyg* (pòlasz.) ‘pòl. ciãg dalszy’). W słowniku Ramułta znajdujã siè natomiast tylko ogólne informacjè o zawartości treściowej *ksãżczy*, por. *Jaczèz to pèszné pòwiòstczy sã w ti ksãżeczce!* (R I s.v. *ksãżeczka* zdr. od *ksãżka* ‘ksiãżeczka’), *Óna mie pòwiòda tresc ti ksãżczy* (R I s.v. *tresc* ‘treść, osnowa’).

Pozytywnemu wartościovaniu kultury kaszubskiej w słownikach kaszubszczyzny literackiej słuzy takzè ukazywanie *ksãżk* jako przedmiotów obecnych w tej kulturze od dawna, o czym świadczã z jednej strony zdania informujãce o przechowywaniu i czytaniu przez Kaszubów *stòrich ksãżk*, por. *Ón pòd ùstrzechã zanurkòwòl w tã skrzèniã i wèjimnãl z ni stòré ksãżczy*. (G s.v. *zanurkòwac* ‘pòl. zanurkòwãc’), *Óna to gwès w tèch stòrèch ksãżkach wèczèta* (R I s.v. *wèczètac* ‘wyczytãc’), z drugiej strony – przestarzãle nazwy *ksãżczy* zapisane w słowniku Gołãbka, czyli formy tego wyrazu z oboczã, dawnã postaciã rdzenia, por. *knèga // knèga* ‘ksãga, ksãżka’ i *knèzka* (przestarz.) ‘ksãżka’.

Kształtowaniu obrazu kultury kaszubskiej słuzy takzè słownikowa charakterystyka funkcji lektury ksiãżek. Najpèlniej wyrazajã jã nazwy gatunkowe. W obu słownikach pojawiły siè wyrazy: *elementòrz // elementòrz // ksãżka abecadłowa*, por. *Elementòrz, czèlè ksãżka abecadłowò*. (R I s.v. *abecadłowi* ‘abecadłowy’), *elementòrz // -ènt-* ‘ksãżka do ùczbè czètaniò i pisaniò’ (G); *piesni(ò)k // piesniowò ksãżka*, por. *piesniowò ksãżka* (R II s.v. *piesniowi* ‘obejmujãcy pieśni’), *piesnik // piesniòk* ‘spièwnik, ksãżka z tekstama pieśni’ (G); *ksãżeczka do mòdlenia // mòdlitewnik*, por. *Ksãżeczka do mòdleniò* (R I s.v. *ksãżeczka* zdr. od *ksãżka*, ‘ksiãżeczka’), *To je katèchizm è ksãżka do mòdleniò* (R I s.v. *katèchizm* ‘katechizm’), *Jò sã nauczil ti piesni z tegò mòdlètewnika* (G s.v. *mòdlètewnik* ‘ksãżeczka z mòdlètewama’), a takzè *ksãdzi rodowé*, por. *To je w ksãgach rodowèch, czèlè metrèkach zapisóné* (R I s.v. *rodowi* ‘rodowy’), *To je w ksãgach rodowèch czèlè w mãtrèkach zapisóné* (G s.v. *rodowi* ‘doticzãcy rodu / rodzèznè’). Tylko w słowniku Ramułta znalazła siè wzmianka o takich *ksãżkach*, jak: *kòscelnò ksãga // mszòl*, por. *kòscelnò ksãga, czèlè mszòl* (R I s.v. *mszòl* ‘mszał’), *kòscelnò ksãga* ‘mszał itd.’ (R I s.v. *ksãga* ‘ksièga’); *ksãżka kùcharskò* (R I s.v. *kùcharsci* ‘kuchar-ski’), a takzè nienazwana wprost *ksiãga rachunkowa*, por. *Kòzdoroczne wèdatczy wpisèjã sã do ksãdzi*. (R I s.v. *kòzdoroczny* ‘coroczny, roczny’). Natomiast tylko w słowniku Gołãbka mowa o takich gatunkach *ksãżk*, jak: *herbòrz* ‘ksãżka ze spisã herbów’ (z cytatem: *W herbarzu mòzèmè so òbezdrzec òbròzci herbów szlachecczych i przeczètac jich òpisè*); *pòdrãcznik // ksãżka*

szkòłowô // *ùczbòwô*, por. *pòdrãcznik* (pòlasz.) ‘ksążka szkòłowô, pòl. podręcznik’, *Szkòłowé przibòrë*, np. *pióro*, *òłówk* / *blišk*, *krédci*, *gùmka do mazaniô*, *zesziwcz*, *ksążcz*, *lënika*, *cyrkel*, *ekerka*, *kątomierz* (G s.v. *przibór* ‘rzecz (statk, sprzãt, nôrzãdzé)’), *Szkòłowé ksążcz* / *ławë* / *łówcz* / *przibòrë* / *przedmiotë*. (G s.v. *szkòłowi* ‘doticzãcy szkòlë, pòl. szkolny’); *ksążka naukowô* // *na tematë nôùkòwé* // *ùczbòwô*, por. *Jegò ksążcz na tematë nôùkòwé sã baro cenioné przez szpecjalistów*. (G s.v. *ceniony* (pòlasz.) ‘ùwòzóny, achtniony’), *nôùkòwô teoriô* / *hipoteza* / *prócô* || *robòta*; *nôùkòwé zajãcé*; *nôùkòwébadania* / *teorie* / *ksążcz* / *wëkładë* / *institutë* / *sposobë* / *blãdë* / *prócë* (G s.v. *nôùkòwi* ‘ùczbòwi, ùczãli’), *To sã ùczbòwé problemë* / *ksążcz* / *spiércz* / *dokòzë* (G s.v. *ùczbòwi* ‘nôùkòwi’), *monograficznô ksążka* (G s.v. *monograficzny*), *pòradnik* ‘ksążka z pòradama’ (z przykãdem użycia: *Pòradnik lékarscz*). Charakterystyka gatunkowa ksiãżek nieco bogatsza jest zãtem w słowniku Gołąbka, przede wszystkim dziëki wymienieniu tu ich odmian dydaktycznych i naukowych, co sprzyja podnoszeniu prestiżu jëzyka¹⁴ i zarazem odzwierciedlanego w tym jëzyku świata. W obu słownikach dominujã jednak gatunki zwiãzane z życiem religijnym, których obecnośc – podobnie jak obecnośc dawnych gatunków dydaktycznych – sprzyja budowaniu poczucia łącznoścì kultury wspòczesnej z dawnã kulturòwã ludowã.

O funkcji *ksążk* informujã w słowniku Ramułta struktury skãadniowe typowe dla jëzyka potocznego i gwary. Sã to przede wszystkim zdania szczegòłowe opisujãce sposòb korzystania z nich przez czytelników. Z *ksążk* w świetle tego słownika przede wszystkim można sië modlić, por. *Mòdlił sã z łacyńszci ksążcz* (R I s.v. *łacyńszci* ‘łaciński’), a takżë dowiedzië sië czegòs, por. *Òn wiedno w ksãgach szukô* (R I s.v. *ksãga* ‘ksiëga’), *Òn sã naczëtòł mądrëch ksążk* (R I s.v. *naczëtac sã* ‘naczytać sië’), *Òna to gwës w tëch stòrëch ksążkach wëczëta* (R I s.v. *wëczëtac* ‘wyczytać’). Charakter oceny ogòlnej ma zawarte w tym słowniku obrazowe przysłówie na temat nieprzydatnoścì ksiãżki dla człowieka głupiego, por. *Lësémù grzebiën, glëpémù ksążka* (R I s.v. *lësy* ‘łysy’). W słowniku Gołąbka rolë *ksążk* opisujã natomiast struktury typowe dla jëzyka literackiego. Sã to przede wszystkim podkreślajãce wartoścì wiedzy ksiãżkowej aforyzmy, por. *W ksążkach je czerpiskò mądroscë* (G s.v. *czerpiskò* ‘zdrój, kòpalniô’), *Czëtanië mądrëch ksążk wpliwò zapładniajãco na intelekt człowieka* (G s.v. *zapładniajãco* (pòlasz.)); nie tylko ich tematyka, lecz również forma jëzykowa (metaforyka, słownictwo ksiãżkowe) służã budowaniu prestiżu kaszubskiego jëzyka literackiego. Podobnã funkcjã peñniã skrzydlate słowa autorstwa Adama Mickiewicza, przejęte przez Gołąbka z polskiej epopei narodowej, por. *Żebë të ksążcz trafilë pòd strzechë (do chëcz*), *ale nië na pòd ùstrzechë...* (G s.v. *strzecha*).

¹⁴ J. Zieniukowa, *Pojëcie aksjologiczne „prestiż” a spòlczna sytuacja jëzyków mniej używanych – casus łuzyczczyzny i kaszubszczyzny*, [w:] *Jëzyki mniejszoścì i jëzyki regionalne...*, s. 79–100.

Szczególną rolę w słownikach literackiej kaszubszczyzny pełnią wzmianki o książkach kaszubskojęzycznych. W słowniku Ramuła wspomina się o nich ogólnie w zdaniu *Je též pôrã ksąžk kaszëbsczich drëkòwònëch* (R I s.v. *drëkòwac* ‘drukować’), natomiast konkretnym tytułem zawierającym wyraz pochodny od wyrazu *ksąžka* jest tu „*Ksąžeczka dlô Kaszëbów*” (tytuł jednej z broszur dra Ceynowy) (R I s.v. *ksąžeczka* zdr. od *ksąžka* ‘książeczka’). Przywołanie tytułu utworu ojca literatury kaszubskiej stanowi jeden ze środków kształtowania tożsamości etnicznej, znane utwory literackie należą bowiem do „znaków identyfikacyjnych, które pozwalają odróżniać swoich od obcych”¹⁵. W krąg szerszej tradycji kulturowej, mianowicie w krąg uniwersalnej kultury judeochrześcijańskiej wpisują natomiast kulturę kaszubską wzmianki o łacinie jako języku modlitwy z *ksąžk* w słowniku Ramuła, por. *Mòdlił sã z łacyńszci ksąžczy*. (R I s.v. *łacyńszci* ‘łaciński’), a także odwołania do Biblii w słowniku Gołąbka, por. np. „*büfel* 2. TR, EG (bibl. Knéga Psalmów) pòl. bawół”.

Ukazane w niniejszym artykule użycia wyrazu *ksąžka* i jego współrzedzonych synonimów w *Słowniku języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramuła oraz w *Kaszëbsczim słowôrzu normatiwnym* Eugeniusza Gołąbka pokazują, jak autorzy słowników literackiej kaszubszczyzny poprzez przemyślany dobór kontekstów tych użyć subtelnie, ale skutecznie modelują językowy obraz świata i zarazem obraz odzwierciedlającego go języka oraz obsługiwanej przez ten język kultury. Szczególnie wyraźnie sposób funkcjonowania tego wyrazu w analizowanych słownikach ilustruje, jak włączenie do tych słowników różnych środków formalnych (leksykalnych, morfologicznych, składniowych, gatunkowych) odzwierciedlających zarówno fragmenty kultury ludowej, jak i kultury wysokiej pozwala kreować poliwalencję kaszubszczyzny, polegającą „na zdolności języka do wypowiedania myśli na różnych społeczno-kulturowych poziomach komunikacji językowej i w różnych stylach funkcjonalnych”¹⁶.

Rozwiązanie skrótów:

G: Gołąbk E., 2005, *Kaszëbsczci słowôrż normatiwny*, Gdańsk

R I: Ramuł S., 1983, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków

R II: Ramuł S., 1993, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, cz. II, oprac. i wstępem opatrzyła H. Horodyska, Kraków

¹⁵ B. Szacka, *Czas przeszły – pamięć – mit*, Warszawa 2006, s. 51.

¹⁶ J. Zieniukowa, *O badaniach nowych, wprowadzonych pod koniec XX wieku, form komunikacji w języku kaszubskim*, [w:] *Badania kaszuboznawcze w XX wieku*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2001, s. 261.

Ewa Rogowska-Cybulska, Marek Cybulski

Das Bild des Buches in zwei Wörterbüchern der literarischen kaschubischen Sprache (von S. Ramułt und E. Gołąbek)

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel der vorliegenden Ausarbeitung besteht in der Darstellung von einem Weltbild, welches im Laufe des Entstehungsprozesses der literarischen Sprachart in den Wörterbüchern der kaschubischen Sprache kreiert wurde. Als Beispiel werden hier die Verwendungen vom Lexem „ksążka“ („das Buch“) und seinen gleichstämmigen Synonymen genannt. Zur Grundlage der Analyse wurde dabei das Sprachmaterial aus zwei Wörterbüchern gewählt: *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego* von Stefan Ramułt, gesammelt und normalisiert von Jerzy Treder (herausgegeben 2003 in Gdańsk nach den Auflagen von der Akademie des Könnens aus dem Jahre 1893 und der Polnischen Akademie des Könnens aus dem Jahre 1993); und *Kaszëbsczi słowôrz normatiwny* von Eugeniusz Gołąbek (herausgegeben in Gdańsk im Jahre 2005).

Die sprachliche Analyse von Verwendungen des Wortes *ksążka*, dessen Designat zum Symbol der höheren Kultur wurde, aber auch in der Volkskultur bekannt ist, diente zur Beschreibung vom Weltmodell, welches von den Verfassern der Lexika der literarischen kaschubischen Sprache gebildet wird. Dieses Weltbild widerspiegelt sich in der Sprache und der entsprechenden Kultur. Verschiedene Funktionsweisen des erforschten Lexems zeigen genau, wie eine durchdachte Wortwahl und diverse Verwendungskontexte (z.B. lexikalischer, morphologischer, syntaktischer und genrespezifischer Art) nicht nur einige Fragmente der Elite- und der Volkskultur widerspiegeln, sondern auch die Poliwalenz der kaschubischen Sprache bilden lassen.

Danuta Stanulewicz
(Gdańsk)

Słownictwo barw w języku kaszubskim – próba ustalenia zbioru nazw podstawowych

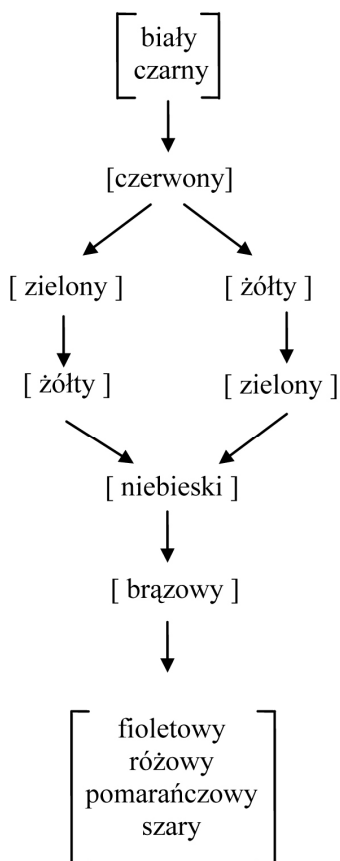
Celem tego artykułu jest przedstawienie próby ustalenia zbioru podstawowych nazw barw w kaszubszczyźnie przy pomocy jednego z prostych testów behawioralnych. Przed omówieniem wyników tego testu niezbędne jest wyjaśnienie, które nazwy należą do zbioru podstawowych nazw barw i czym się one charakteryzują.

Podstawowe nazwy barw

Według Brenta Berlina i Paula Kaya¹ istnieje jednaście podstawowych nazw barw, którym odpowiadają następujące polskie przymiotniki: *biały, czarny, czerwony, zielony, żółty, niebieski, brązowy, fioletowy, pomarańczowy, różowy* i *szary*. Nazwy te wchodzi do słownictwa danego języka w określonym porządku, przedstawionym na rysunku 1. I tak, na początku użytkownicy danego języka posługują się dwoma nazwami podstawowymi odnoszącymi się do bieli i czerni (bądź raczej do barw jasnych i ciemnych). Trzecim kolorem jest czerwony; następnie pojawia się zielony, a po nim żółty (lub odwrotnie). Szóstym kolorem jest niebieski, siódmym – brązowy, a potem w dowolnej kolejności przyłączane są nazwy barwy fioletowej, różowej, pomarańczowej i szarej.

Berlin i Kay przeprowadzili analizę nazw barw występujących w 98 językach i doszli do wniosku, że nie wszystkie języki znajdują się na tym samym etapie rozwoju słownictwa odnoszącego się do kolorów: istnieją języki tylko z dwiema barwami podstawowymi (czyli z białym/jasnym i czarnym/ciemnym), z trzema, czterema itd. Jednak fakt, że w języku istnieją dwie lub trzy barwy podstawowe, nie musi wcale znaczyć, iż użytkownicy danego języka posługują się tylko dwiema lub trzema nazwami kolorów: mogą używać znacznie więcej określeń barw, nie będą to jednak nazwy podstawowe. Wyjaśnijmy zatem, czym

¹ B. Berlin, P. Kay, *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Berkeley 1969.

Rys. 1. Ewolucyjny cykl nazw barw według Brenta Belina i Paula Kaya²

jest podstawowa nazwa barwy. Berlin i Kay podają cztery główne warunki, które musi spełniać podstawowa nazwa barwy³:

- (i) znaczenie podstawowej nazwy barwy nie pochodzi z sumy znaczeń jej części (np. przymiotniki *żółtawy* i *jasnoniebieski* nie spełniają tego warunku);
- (ii) barwa podstawowa nie może być odcieniem innej barwy, czyli nie może się zawierać w innej (np. *szkarłatny* i *karminowy* nie spełniają tego warunku, ponieważ są odcieniami czerwieni);

² Tamże, s. 4. Berlin i Kay przedstawiają cykl ewolucyjny nazw barw w układzie poziomym, natomiast tutaj, ze względów technicznych, zastosowano układ pionowy.

³ Tamże, s. 6.

(iii) użycie danej nazwy nie może się ograniczać do wąskiego kręgu przedmiotów (np. *rudy* i *blond* nie spełniają tego warunku, bowiem używane są głównie do opisu koloru włosów);

(iv) nazwa musi być psychologicznie ważna dla użytkowników języka, co znaczy, że jest znana wszystkim osobom posługującym się tym językiem; poproszeni o podanie nazw kolorów, użytkownicy języka wymieniają barwy podstawowe w pierwszej kolejności (przykładowo, *ultramaryna* i *sjena palona* nie spełniają tego kryterium).

Berlin i Kay wymieniają także cztery dodatkowe kryteria, które dotyczą potencjału dystrybucyjnego, pochodzenia od nazw przedmiotów, względnie świeżych zapożyczeń oraz złożoności morfologicznej⁴.

Podstawowe nazwy barw można podzielić na prymarne (wyrazy nazywające pierwszych sześć barw; w polszczyźnie są to przymiotniki *biały*, *czarny*, *czerwony*, *zielony*, *żółty* i *niebieski*) i sekundarne (słowa nazywające pozostałe pięć barw: *brązowy*, *fioletowy*, *pomarańczowy*, *różowy* i *szary*)⁵.

Mimo iż teoria podstawowych nazw barw była krytykowana, a także modyfikowana (np. przyjęto ustalenie, że szary może dołączyć do systemu nazw znacznie wcześniej⁶), już jej pierwotna wersja dostarcza badaczom bardzo dogodnej terminologii, w ramach której można prowadzić rozważania o słownictwie barw.

Kaszubskie nazwy barw

Kwiryna Handke⁷ zebrała następujące przymiotnikowe nazwy barw występujące w *Słowniku gwar kaszubskich* Bernarda Sychty⁸ (pomijamy tu zdrobnienia i inne wyrazy pochodne oraz złożone, a pod uwagę bierzemy jedynie znaczenia dotyczące barw⁹):

⁴ Tamże, s. 6-7.

⁵ P. Kay, C.K. McDaniel, *The linguistic significance of the meanings of basic color terms*, „Language”, 1978, nr 54, s. 626; podają za: G.G. Corbett, I.R.L. Davies, *Establishing basic color terms: Measures and techniques*, [w:] *Color Categories in Thought and Language*, red. C.L. Hardin, L. Maffi, Cambridge 1997, s. 198.

⁶ Zob. także R. Tokarski, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 2004 [1995], s. 20, przypis 2.

⁷ K. Handke, *Nazwy barw w „Słowniku gwar kaszubskich” Bernarda Sychty*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś 4*, red. R. Wosiak-Śliwa, Gdańsk 2001, s. 23-41.

⁸ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.

⁹ Pominięte też zostały przymiotniki odnoszące się do wielobarwności, np. *bestri* ‘pstry, kolorowy, różnobarwny, jaskrawy, pstrokaty, piegowaty’, *plachcòwati* ‘pstkrokaty, będącej pstrej maści’, *pstri* ‘pstry, wielobarwny’ czy *pstrokati* ‘pstkrokaty’; a także wyrażające stopień jasności, np. *bladi* ‘blady’, *mroczny* ‘ciemny’.

bruny ‘brunatny’, *bùri* ‘bury, ciemnoszary’, *biòli* ‘biały, czysty, jasny, siwy’, *czòrny* ‘czarny, ciemny’, *czerwòny* ‘czerwony’, *lenisti* ‘podobny w kolorze do włókien lnu: jasny, płowy’, *lilewi* ‘fioletowy’, *lniany* ‘lniany’, *łososowi* ‘łososiowy’, *maslany* ‘mający kolor właściwy masłu, maślany, kremowy’, *méwiasti* ‘o kolorze podobnym do mewy’, *mléczny* ‘mleczny’, *mòdri* ‘modry’, *ògnisti* ‘ognisty’, *òrzechòwi* ‘przypominający kolor orzecha’, *piwiasti* ‘podobny do koloru piwa, brunatny, jasnobrązowy, piwny’, *pòpielati* ‘popielaty, jasnoszary’, *różewi* albo *różowi* ‘różowy, rumiany’, *różawi* ‘wpadający w kolor różowy, lekko zarumieniony’, *rudi* ‘rudy, rudowłosy’, *sěwi* ‘siwy’, *srébrzny* ‘srebrny’, *szadi* ‘oblepiony szronem’, *szari* ‘szary, popielaty’, *trówiasti* ‘podobny do koloru trawy’, *wòskòwi* ‘woskowy’, *wrzosowi* ‘fioletowy’, *zelony* ‘zielony’, *złoti* ‘mający barwę złota’, *zòłti* ‘zółty’.

Do tej listy można dodać jeszcze inne nazwy barw, np. *piwònijowi* ‘koloru piwonii’ i *měszati* ‘koloru myszy’ – ze *Słownika języka pomorskiego czyli kaszubskiego* Stefana Ramuła¹⁰, czy też przymiotniki podane przez użytkowników języka kaszubskiego w teście, który będzie omówiony poniżej, np. *bùrsztynowi* ‘bursztynowy’, *cytrónowi* ‘cytrynowy’, *piòskowi* ‘piaskowy’, *mòrszi* ‘morski’ i inne.

Wiele z wyżej podanych nazw barw nie spełnia warunków określonych przez Berlina i Kaya. Niektóre są odcieniami innych barw, np. *ògnisti* to odcień czerwieni, zaś *cytrónowi* ‘cytrynowy’ i *piòskowi* ‘piaskowy’ to odcienie żółci. Inne nazwy barw odnoszą się do jednej klasy przedmiotów, np. *rudi* i *lniany* używane są do określenia koloru włosów, zaś *wòskòwi* opisuje kolor twarzy. Jeszcze inne wyraźnie pochodzą od przedmiotów charakteryzujących się daną barwą, np. *łososowi*, *maslany*, *srébrzny* czy też *trówiasti*.

Po przeanalizowaniu powyższej listy przymiotników – w świetle propozycji Berlina i Kaya – wraz z nazwami barw znalezionymi w innych słownikach¹¹, a także w materiałach do nauki języka kaszubskiego¹², można zaproponować listę „kandydatów” na podstawowe nazwy barw i zbadać, czy są one psychologicznie ważne dla użytkowników języka kaszubskiego. Listę kandydatów przedstawia tabela 1.

¹⁰ S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, red. J. Treder, Gdańsk 2003 [1893].

¹¹ Zob. np. J. Trepczyk, *Słownik polsko-kaszubski*, red. J. Treder, t. I-II, Gdańsk 1994.

¹² Zob. np. K. Kwiatkòwskò i W. Bòbrowsczi [K. Kwiatkowska i W. Bobrowski], *Kaszëbsczé abecadło: Twój pierwszy elementòrz*, Gdańsk 2000; *Twój pierwszy słowòrz: Słowòrz kaszëbskò-pòlszczi*, Gdańsk 2003.

Tabela 1

Podstawowe nazwy barw w języku polskim i ich kaszubskie odpowiedniki

Polskie podstawowe nazwy barw	Kaszubskie nazwy barw
<i>biały</i>	<i>biôłi</i>
<i>czarny</i>	<i>czôrny</i>
<i>czerwony</i>	<i>czerrwòny</i>
<i>zielony</i>	<i>zelony</i>
<i>żółty</i>	<i>żôłti</i>
<i>niebieski</i>	<i>mòdri</i>
<i>brązowy</i>	<i>bruny</i>
<i>fioletowy</i>	<i>lilewi</i>
<i>różowy</i>	<i>różewi</i>
<i>pomarańczowy</i>	<i>apfelzynowi</i>
<i>szary</i>	<i>szari</i>

Należy odnotować, że wśród kaszubskich nazw *apfelzynowi* ‘pomarańczowy’ jest derywatem od stosunkowo niedawnego zapożyczenia z języka niemieckiego (*apfelzyna* ‘pomarańcza’ < niem. *Apfelsine*), nienotowanego w słowniku Ramuła.

Test ustalający zbiór podstawowych nazw barw

Istnieją dwa rodzaje testów pozwalających sprawdzić, które nazwy barw należą do zbioru tych podstawowych. Są to testy behawioralne i testy lingwistyczne. W niniejszej pracy zastosowano najbardziej popularny test behawioralny, polegający na uzyskaniu nazw barw od badanych osób w ciągu pięciu minut (ang. *elicitation list task*). Jest to test sprawdzający, jakie nazwy barw są psychologicznie ważne dla użytkowników danego języka, a opierający się na przekonaniu, że podstawowe nazwy barw wymieniane są w pierwszej kolejności. Test ten stosowali w swoich badaniach Berlin i Kay. Jak już wcześniej stwierdzono, test jest bardzo prosty – prosi się badane osoby, by w ciągu pięciu minut wymieniły znane im nazwy kolorów. W tym badaniu użyto zmodyfikowanej wersji, zaproponowanej przez Gerry’ego Morgana i Greville’a G. Corbetta¹³, w której uczestnicy testu zapisujący nazwy barw na czystej kartce po każdej minucie proszeni są o podkreślenie dotychczas podanych wyrazów i kontynuowanie poniżej. Wersja ta pozwala na obliczenie wyników dla każdej minuty testu (szczególnie pierwsza minuta jest ważna).

¹³ G. Morgan, G.G. Corbett, *Russian colour term salience*, „Russian Linguistics”, 1989, nr 13, s. 125-141, podają za: Corbett i Davies, *op. cit.*, s. 204.

W swoich najnowszych badaniach Berlin i Kay wraz ze współpracownikami¹⁴ badali po 25 osób mówiących danym językiem. Jeżeli chodzi o języki słowiańskie, badania przeprowadzili m.in. Gerry Morgan i Greville Corbett wśród 31 i 77 użytkowników języka rosyjskiego, Andrew Hippiusley wśród 34 użytkowników języka ukraińskiego i 28 użytkowników białoruskiego, oraz autorka niniejszego artykułu wśród 80 użytkowników języka polskiego¹⁵. Te ostatnie badania potwierdziły, że nazwy barw, uważane w języku polskim za podstawowe (*biały, czarny, czerwony, zielony, żółty, niebieski, brązowy, fioletowy, pomarańczowy, różowy i szary*), są rzeczywiście psychologicznie ważne dla przebadanych 80 osób.

Przeprowadzenie testu wśród użytkowników języka kaszubskiego

Test sprawdzający, które nazwy barw są psychologicznie ważne dla użytkowników języka kaszubskiego, został przeprowadzony w 2006 r. na 32 osobach – 21 kobietach i 11 mężczyznach, w wieku 20–70 lat. Jak już wcześniej zasygnalizowano, procedura była następująca: uczestnicy zostali poproszeni o wypisanie na czystych kartkach wszystkich nazw kolorów, które sobie przypomnieli w ciągu pięciu minut. Po każdej minucie osoba prowadząca prosiła o narysowanie kreski i kontynuowanie wypisywania nazw barw poniżej tej kreski.

Użytkownicy języka kaszubskiego, którzy wzięli udział w teście, dzielą się na dwie grupy. Jedną z nich, składającą się z 11 osób, uczestniczyła w lektoracie języka kaszubskiego, prowadzonego przez dr. hab. Marka Cybulskiego z Uniwersytetu Gdańskiego¹⁶. Druga grupa składała się ze krewnych i znajomych ówczesnych studentów Instytutu Anglistyki Uniwersytetu Gdańskiego. Studentami – Anna Malewska, Joanna Okoniewska, Magdalena Okrój, Martyna Richert, Manuel Schmidt, Tomasz Staniszewski i Sabina Szymikowska – przeprowadzili test w swoich rodzinnych miejscowościach, m.in. w Kościerzynie, Kartuzach, Sulęczynie, Rumi i Władysławowie¹⁷. Uczestnicy pierwszej grupy byli młodszy od uczestników z drugiej grupy – pierwsza grupa składała się głównie z osób w wieku 21–27 lat, zaś większość osób z drugiej grupy liczyła sobie 36–50 lat.

¹⁴ P. Kay, B. Berlin, L. Maffi i W. Merrifield, *Color naming across languages*, [w:] *Color Categories in Thought and Language*, red. C. L. Hardin i L. Maffi, Cambridge 1997, s. 21-56.

¹⁵ Morgan i Corbett, *op. cit.*, podają za: Corbett i Davies, *op. cit.*, s. 204; A. Hippiusley, *Basic BLUE in East Slavonic*, „Linguistics”, 2001, nr 39, s. 151-179; D. Stanulewicz, *Psychological salience of Polish color terms*, [w:] *Linguistik International: Festschrift für Heinrich Weber*, red. W. Kürschner i R. Rapp, Lengerich 2006, s. 147-156.

¹⁶ W teście brało udział 17 uczestników lektoratu, okazało się jednak, że sześcioro z nich nie włada kaszubszczyzną w stopniu zadowalającym. Trzeba tu też zaznaczyć, że prawie wszyscy uczestnicy obu grup mieli kłopoty z pisownią, co jest zrozumiałe, jako że kaszubski jest dla większości z nich językiem mówionym.

¹⁷ Jestem niezwykle wdzięczna panu dr. hab. Markowi Cybulskiemu oraz wymienionym studentom za okazaną pomoc. Dziękuję także wszystkim osobom, które wzięły udział w teście.

Liczba uzyskanych od uczestników testu nazw kolorów wyniosła 74. Jednak trzeba tu odnotować, że wiele osób podawało polskie słowa, co wyraźnie związane jest z dwujęzycznością i kontaktami międzyjęzycznymi. W liczbie tej mieszczą się również złożenia i przymiotniki odnoszące się do stopnia jasności.

Wyniki testu

W tabeli 2 przedstawione są wyniki testu dotyczące najczęściej podawanych kaszubskich nazw barw, czyli tych, które przekroczyły próg 10 proc.

Tabela 2

Frekwencja nazw barw po pięciu minutach testu (23 najczęściej podawane słowa) (N = 32)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba wystąpień	Procent
1–2	<i>biôłti</i>	32	100
1–2	<i>czôrny</i>	32	100
3	<i>zelony</i>	31	96,875
4–5	<i>czewòny</i>	29	90,625
4–5	<i>żòłti</i>	29	90,625
6	<i>bruny</i>	28	87,5
7	<i>mòdri</i>	24	75
8	<i>szari</i>	19	59,375
9–10	<i>różewi</i>	18	56,25
9–10	<i>niebieszi</i> (< <i>niebieski</i>)	18	56,25
11–12	<i>strzébrzny</i> / <i>srébrzny</i>	14	43,75
11–12	<i>złoti</i>	14	43,75
13	<i>pòmarańczowi</i> (< <i>pomarańczowy</i>)	13	40,625
14	<i>fioletowi</i> (< <i>fioletowy</i>)	12	37,5
15	<i>beżowi</i> (< <i>beżowy</i>)	8	25
16–17	<i>lilewi</i>	7	21,875
16–17	<i>granatowi</i> (< <i>granatowy</i>)	7	21,875
18	<i>cemnozeleny</i>	5	15,625
19–23	<i>bordowi</i> (< <i>bordowy</i>)	4	12,5
19–23	<i>bùri</i>	4	12,5
19–23	<i>cytrónowi</i>	4	12,5
19–23	<i>krémôwi</i>	4	12,5
19–23	<i>seledinowi</i> (< <i>seledynowy</i>)	4	12,5

Skoncentrujemy się na kaszubskich nazwach barw podanych w tabeli 1, czyli na nazwach kandydujących do miana nazw podstawowych. Dla sześciu barw – *biôli*, *czôrny*, *zelony*, *czerwòny*, *żòłti* i *bruny* – odnotowano wysoką frekwencję: podało je ponad 87 proc. uczestników w ciągu pięciu minut trwania testu. Trzy następne barwy – *mòdri*, *szari* i *różewi* – uzyskały frekwencję od 75 do 56,25 proc., zaś dwie ostatnie – *lilewi* i *apfelzynowi* – odpowiednio prawie 22 i niewiele ponad 3 proc. Wyniki te przedstawione są w tabeli 3.

Tabela 3

Frekwencja nazw barw – kandydatów do zbioru nazw podstawowych – po pięciu minutach testu (N = 32)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba wystąpień	Procent
1–2	<i>biôli</i>	32	100
1–2	<i>czôrny</i>	32	100
3	<i>zelony</i>	31	96,875
4–5	<i>czerwòny</i>	29	90,625
4–5	<i>żòłti</i>	29	90,625
6	<i>bruny</i>	28	87,5
7	<i>mòdri</i>	24	75
8	<i>szari</i>	19	59,375
9	<i>różewi</i>	18	56,25
10	<i>lilewi</i>	7	21,875
11	<i>apfelzynowi</i>	1	3,125

Jak wynika z tabeli 3, ponad 50 proc. osób uczestniczących w teście podało nazwy zajmujące pozycje od 1 do 9, można zatem stwierdzić, że te przymiotniki – szczególnie te, których znajomością wykazało się od 75 do 100 proc. badanych – są dobrze znane użytkownikom języka kaszubskiego.

Trochę może dziwić pozycja przymiotnika *mòdri*, który znalazł się niżej w hierarchii niż *bruny*. Tłumaczyć to może fakt, że aż 18 osób (co stanowi 56 proc. ogółu badanych) podało przymiotnik *niebieszi*, który w kaszubszczyźnie (nie tylko według słowników, lecz również w opinii wielu Kaszubów) nie wyraża koloru, lecz znaczy ‘odnoszący się do nieba, niebiański’¹⁸. Wśród tych 18 uczestników testu, 11 podało oba przymiotniki, tj. *mòdri* i *niebieszi*, co zdaje się sugerować, że według tych osób mogą się one odnosić do różnych odcieni niebieskiego. Problem ten wymaga dalszych badań.

Niska frekwencja przymiotnika *lilewi* również najwyraźniej związana jest z kontaktami międzyjęzykowymi i dwujęzycznością, gdyż uczestnicy testu

¹⁸ Zob. m.in. E. Gòłabk, *Kaszëbsczi słowòrz normatiwny*, Gdańsk 2005, s. 264.

często podawali jego polski odpowiednik, *fioletowy*. Liczba tych osób wyniosła 12, co stanowi 37,5 proc. wszystkich badanych.

Jeżeli chodzi o przymiotnik *apfelzynowi*, wyraźnie nie spełnia on czwartego kryterium zaproponowanego przez Berlina i Kaya – podała go bowiem tylko jedna na 32 badane osoby. Także i w tym przypadku uczestnicy testu podawali skaszubszczone wersje polskiego przymiotnika *pomarańczowy*. Przymiotnik ten zanotowało 13 osób (40,6 proc. badanych). Pojawiły się dwa inne synonimy oznaczające tę barwę: *brunewi* i *òranżewi*. Jednak miały one tak samo niską frekwencję jak *apfelzynowi*. Można tu też przywołać porównanie *żółti jak marchew*, zastanawiając się nad kolorem tego warzywa. Jeżeli przyjmujemy, że marchew miewa barwę pomarańczową, Kaszubi mogli traktować ten kolor nie jako samodzielną kategorię, lecz jako odcień barwy żółtej. Wracając do znaczenia przymiotnika *apfelzynowi*, najprawdopodobniej odnosi się on do owocu pomarańczy, ale nie do jego koloru, tak jak to się dzieje w języku polskim (w którym zresztą występują oba wspomniane sensy słowa *pomarańczowy*, np. *sok pomarańczowy* i *pomarańczowa spódniczka*).

Zobaczymy teraz, które nazwy barw wystąpiły w pierwszej minucie testu. Wyniki te przedstawiają tabele 4 i 5.

Tabela 4

Frekwencja nazw barw po pierwszej minucie testu (14 najczęściej podawanych słów) (N = 32)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba wystąpień	Procent
1	<i>czôrny</i>	29	90,625
2	<i>biôłti</i>	27	84,375
3–4	<i>zelony</i>	24	75
3–4	<i>żółti</i>	24	75
5	<i>czerwòny</i>	22	68,75
6–7	<i>mòdri</i>	20	62,5
6–7	<i>bruny</i>	20	62,5
8	<i>niebieszi (< niebieski)</i>	12	37,5
9	<i>szari</i>	7	21,875
10	<i>różewi</i>	6	18,75
11–13	<i>fioletowi (< fioletowy)</i>	4	12,5
11–13	<i>strzébrzny / srébrzny</i>	4	12,5
11–13	<i>złoti</i>	4	12,5
14	<i>pòmarańczowi (< pomarańczowy)</i>	3	9,375

Tabela 5

Frekwencja nazw barw – kandydatów do zbioru nazw podstawowych – po pierwszej minucie testu (N = 32)

Pozycja w rankingu	Nazwa barwy	Liczba wystąpień	Procent
1	<i>czórny</i>	29	90,625
2	<i>biôłi</i>	27	84,375
3–4	<i>zelony</i>	24	75
3–4	<i>żôłti</i>	24	75
5	<i>czerwòny</i>	22	68,75
6–7	<i>mòdri</i>	20	62,5
6–7	<i>bruny</i>	20	62,5
8	<i>szari</i>	7	21,875
9	<i>różewi</i>	6	18,75
10	<i>lilewi</i>	2	6,25
11	<i>apfelzynowi</i>	0	0

Wyniki z tabeli 5 są podobne do wyników z tabeli 3 – lista rankingowa zmienia się nieznacznie i potwierdza bardzo dobrą znajomość nazw barw zajmujących pierwszych siedem pozycji.

Można oczywiście wytłumaczyć wysoką pozycję pięciu pierwszych przymiotników obecnością w języku polskim podobnie brzmiących leksemów, pochodzących z tych samych rdzeni; z drugiej strony trzeba też pamiętać, że słowa te występują na ogół w nieznacznie zmienionej postaci także w innych językach słowiańskich (zob. tabela 6, która uwzględnia 11 nazw barw). Najlepszym rozwiązaniem – acz w czasach dzisiejszych już nierealnym – byłoby objęcie badaniem osób posługujących się jedynie językiem kaszubskim. Na marginesie można zauważyć, iż kaszubskie prymarne nazwy barw są bliższe słownictwu czeskiemu niż polskiemu, ze względu na wspólną nazwę barwy niebieskiej.

Tabela 611 nazw barw w wybranych językach słowiańskich¹⁹

Polski	Kaszubski	Czeski	Rosyjski	Ukraiński
biały	biôli	bílý	белый	білий
czarny	czôrny	černý	черный	чорний
czerwony	czerwòny	červený	красный	червоний
zielony	zelony	zelený	зеленый	зелений
żółty	žôlти	žlutý	желтый	жовтий
niebieski	mòdri	modrý	голубой, синий	блакитний, синий, голубий
brązowy	bruny	hnědý	коричневый	коричневий, брунатний
fioletowy	lilewi	fialový	фиолетовый	фиолетовий ?
różowy	różewi	růžový	розовый	розжевий ?
pomarańczowy	apfelzynowi	oranžový	оранжевый	оранжовий ?, жовтогарячий
szary	szari	šedý	серый	сірий

Podobieństwo nazw barw polskich i kaszubskich utrudnia określenie, jak kaszubskie nazwy dzielą się na prymarne i sekundarne. Widoczny jest raczej podział na nazwy, które dzielą z językiem polskim formę i znaczenie (*biôli*, *czôrny*, *zelony*, *czerwòny* i *žôlти*), nazwy charakterystyczne dla kaszubszczyzny, które są spokrewnione z niepodstawowymi nazwami barw w polskim (*mòdri* i *bruny*) oraz nazwy, które są wyraźnie sekundarne (*szari* i *różewi*).

Zajmijmy się pokrótce innymi nazwami barw, podanymi przez uczestników w ciągu wszystkich pięciu minut testu. Najwyższą frekwencją cieszyły się *złoti* i *strzébrzny / srébrzny* – po 14 wystąpień (43,75 proc.) po pięciu minutach testu. Następna grupa obejmuje nazwy barw, z których każda podana została przez 4 osoby (co stanowi 12,5 proc. ogółu badanych). Do tej grupy należą następujące nazwy: *bordowi* (lub *bordo*), *bùri*, *cytrónowi* i *krémòwi*. Pozostałe nazwy barw nie przekroczyły progu 10 proc.

Jak wynika z tabel 2 i 4, wielu uczestników testu podawało skaszubszczone niepodstawowe nazwy polskie, z których kilka przekroczyło próg 10 proc. (*beżowi*, *granatowi*, *seledinowi*). Można się zastanowić, czy wyrazy te, podobnie jak *niebieszi*, *pòmarańczowi* i *fioletowi*, nie weszły do kaszubszczyzny. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

¹⁹ Czeskie, rosyjskie i ukraińskie nazwy barw podają za: K. Waszakowa, *Podstawowe nazwy barw i ich prototypowe odniesienia. Metodologia opisu porównawczego*, [w:] *Studia z semantyki porównawczej. Część I: Nazwy barw, nazwy wymiarów, predykaty mentalne*, red. R. Grzegorzycowa i K. Waszakowa, Warszawa 2000, s. 23-24. Znak „?” sygnalizuje niepewny status danej nazwy barwy.

Podsumowanie

W podsumowaniu można stwierdzić, iż zbiór psychologicznie ważnych kaszubskich nazw barw obejmuje następujące przymiotniki: *biôli*, *czôrny*, *zelony*, *czerwòny*, *żółti*, *bruny*, *mòdri*, *szari* i *różewi*. Dwie pozostałe nazwy barw, *lilewi* i *apfêlzynowi*, są najwyraźniej rzadko używane i zastępowane bywają przez polskie odpowiedniki.

Zjawisko używania zapożyczonych nazw barw obserwuje się nie tylko w języku kaszubskim. Można przytoczyć tu co najmniej dwa inne przykłady, świadczące o tym, że dwujęzyczność i kontakty międzyjęzykowe wpływają na system nazw barw. Pierwszego przykładu dostarcza język walijski, w którym oprócz nazw rodzimych używa się niektórych angielskich przymiotników odnoszących się do kolorów. Walijszczyki używają podwójnego słownictwa – dotyczy to szczególnie słów nazywających czerń, zieleń, szarość i oranż²⁰. Drugi przykład to podwójne słownictwo barw w języku japońskim – jeden zbiór nazw barw jest pochodzenia rodzimego, drugi zaś stanowią zapożyczenia z języka angielskiego, przy czym dana japońska nazwa i jej angielski odpowiednik niedokładnie znaczą to samo²¹.

Można się też zastanawiać, czy kaszubski zbiór barw nie dąży do wykształcenia drugiej podstawowej nazwy barwy niebieskiej, jak to się stało w rosyjskim i ukraińskim, a także częściowo w polszczyźnie, gdzie *błękitny* jest na granicy podstawowych i niepodstawowych nazw barw²².

Badania przedstawione w tej pracy traktować należy raczej jako badania o charakterze wstępnym. Mimo, iż inni językoznawcy przeprowadzili test na porównywalnej liczbie osób, moje doświadczenia z badaniem podstawowych nazw barw w języku polskim wskazują na konieczność wzięcia pod uwagę większej liczby uczestników. Zwiększenie liczby osób biorących udział w teście prawdopodobnie potwierdzi wyniki przedstawione powyżej, ale i też pozwoli lepiej przyjrzeć się barwom niepodstawowym, jak również umożliwi lepsze zbadanie polskich wpływów na kaszubskie słownictwo barw.

²⁰ O słownictwie barw w języku walijskim pisze H.A. Lazar-Meyn, *The colour systems of the modern Celtic languages: Effects of language contact*, [w:] *Language Contact in the British Isles: Proceedings of the Eighth International Symposium on Language Contact in Europe*, Douglas, Isle of Man, 1988, red. P.S. Ureland i G. Broderick, Tübingen 1991, s. 227-242.

²¹ Japońskim podwójnym systemem nazw barw zajmuje się J. Stanlaw, *Two observations on culture contact and Japanese color nomenclature system*, [w:] *Color Categories in Thought and Language*, red. C.L. Hardin i L. Maffi, Cambridge 1997, s. 240-260.

²² D. Stanulewicz, *Colour, Culture and Language: Blue in Polish*, Gdańsk, w druku.

Danuta Stanulewicz

**Der Wortschatz von Farbenbezeichnungen
in der kaschubischen Sprache – ein Versuch der Feststellung
einer Grundnamensammlung**

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel der vorliegenden Ausarbeitung besteht in der Darstellung von Ergebnissen einer von der Verfasserin durchgeführten Umfrage, die zur Erforschung der Grundnamensammlung von Farbenbezeichnungen in der kaschubischen Sprache diente (z.B. in der polnischen Sprache zu den Grundnamen gehören folgende Adjektive: *weiß, schwarz, rot, grün, gelb, blau, braun, violett, orange, rosa* und *grau*). An der Umfrage nahmen 32 Personen teil (davon 21 Frauen und 11 Männer im Alter von 20 bis 70 Jahren), welche vor eine Aufgabe gestellt wurden, die voneinander gebrauchten kaschubischen Farbenbezeichnungen innerhalb von 5 Minuten auf einem Zettel aufzuschreiben.

Die Testergebnisse zeigen, dass die Sammlung von psychologisch relevanten Farben folgende Adjektive umfasst: *biôli* 'weiß', Poln. 'biały'; *czôrny* 'schwarz', Poln. 'czarny'; *zeleny* 'grün', Poln. 'zielony'; *czewòny* 'rot', Poln. 'czerwony'; *żôlti* 'gelb', Poln. 'żółty'; *bruny* 'braun', Poln. 'brązowy'; *mòdri* 'blau', Poln. 'niebieski'; *szari* 'grau', Poln. 'szary' und *różewi* 'rosa', Poln. 'różowy'. Die Ergebnisse weisen jedoch auf den großen Einfluss der polnischen Sprache auf kaschubischsprachige Farbenbezeichnungen. Zum Beispiel gaben die Teilnehmer das Adjektiv *niebieszi* an, das sich im Kaschubischen – ähnlich wie im Altpolnischen – eigentlich nicht auf die blaue Farbe, sondern auf den Himmel bezieht. Sie verwendeten auch kaschubisierte polnischsprachige Farbenbezeichnungen wie *pòmarańczowi* (*orange*, Poln. 'pomarańczowy') und *fioletowi* (*violett*, Poln. 'fioletowy') anstatt von kaschubischen *lilewi* (*lila*) und *apfelzynowi* (*orange*).

Jerzy Treder
(Gdańsk)

O frazeologii dialektalnej ponownie

Tekst niniejszy powstał¹ w bezpośrednim związku z niektórymi ujęciami problematyki frazeologii dialektalnej w artykule Macieja Raka (Rak 2006), ale jednocześnie po części jest recenzją jego *Słownika* (Rak 2005). Dopiero bowiem z jego artykułu trochę więcej wiadomo, jak ten *Słownik* się rodził, dlaczego został tak zbudowany i wreszcie, na czym zasadza się jego dyferencyjność, którą autor akcentuje jako jego „najważniejszą cechę”. Ponadto w obu wymienionych pracach zdaje się on traktować frazeologię inaczej, choć z powodu niemałego w artykule chaosu, sprzeczności czy tylko braku precyzji sformułowań trudno to nieraz jednoznacznie określić. Niewątpliwie może to prowadzić do dalszych nieporozumień. Najmniej wszakże w tym artykule mówi się o akcentowanym w tytule ujęciu leksykograficznym frazeologii.

Niemala część niedostatków tego artykułu wynika stąd, że autor nie sięga do oryginalnych tekstów, z którymi polemizuje. Posiłkuje się zwykle ich omówieniami czy tylko cytatami z drugiej ręki. Przede wszystkim wszakże wszystkie niejasności wynikają z prezentowania naraz całej „sumy przemyśleń” (Rak 2006, 11), a więc z ujmowania jakby w pigułce bardzo szerokiej problematyki, wykraczającej często poza ewentualną specyfikę frazeologii gwarowej. W ten sposób lektura artykułu M. Raka może sprawiać ogólne wrażenie, że frazeologia, w tym m.in. jej integralna część: frazeologia gwarowa – jest jakby w powijakach czy wręcz na rozdrożu, że przeżywa jakiś kryzys bądź wręcz głęboką zapaść, zwłaszcza metodologiczną.

Przyznać wszakże trzeba, że o frazeologii w dialektach pisze się bardzo rzadko i mało. Nie ma ciągle szerszej reakcji na postulaty systematycznego gromadzenia tego materiału, zresztą nie tylko gwarowego (por. Czesak 1998, Treder 1991). I to przede wszystkim ma uzasadniać niniejszą odpowiedź na ujęcie niektórych zagadnień w pracach M. Raka.

¹ Wydłużenie się czasu jego napisania spowodowało niekierowanie tej odpowiedzi do „Języka Polskiego”.

1. **Frazeologizm.** Przykładem braku precyzji, czy nawet zamieszania, może być **definicja** frazeologizmu. M. Rak, streszczając czy cytując (po swojemu) treść hasła **frazeologia gwarowa** (EJP: 91), zmienia jego sens, ponieważ zamiast przytoczyć sformułowanie dosłowne: „frazeologia gwarowa jest znacznie mniej zróżnicowana i odbiegająca od jęz. literackiego niż słownictwo gwarowe” – streszcza je tak: „**gwarowe związki frazeologiczne** znacznie mniej odbiegają od frazeologii słownictwa literackiego niż słownictwo gwarowe od słownictwa literackiej polszczyzny (EJP: 104)”. Sugeruje to, że w tej publikacji (EJP, 1999) podaje się jakąś inną „definicję gwarowego frazeologizmu”. Potwierdzeniem istnienia takowej niejasności jest też zdanie: „Już sama liczba zebranych idiomów pozwala poddać w wątpliwość definicję gwarowego frazeologizmu zamieszczoną w *Encyklopedii języka polskiego...*” (Rak 2006, 11). Czy i jak liczba frazeologizmów (lub też, jak tu: idiomów) może wpływać na „definicję gwarowego frazeologizmu”? Czy definicja „gwarowego frazeologizmu” może być inna niż frazeologizmu jako takiego?

Potem dowiadujemy się, że M. Rak frazeologizm gwarowy rozumie zgodnie „z wytycznymi z artykułu A. Krawczyk-Tyrpy” (Krawczyk, 1988), a ona odwołuje się, o czym wie M. Rak – do znanej pracy A.M. Lewickiego, który w swoim dopełnieniu szerzej stosowanej definicji podkreśla, że frazeologizm to „zbiór połączeń wyrazowych”, realizujących ten sam inwariant semantyczny” i „ten sam zbiór szablonów gramatycznych” (Krawczyk 1988, 138).

Warto tu jeszcze poinformować, że krótkie hasło „frazeologia gwarowa” (podpisane: M.K. = Marian Kucala) powstało wyłącznie na podstawie pierwszej pracy na ten temat H. Górnowicza (Górnowicz, 1974), w której określona została ilość i jakość frazeologii malborskiej na tle polszczyzny literackiej, wyłącznie w konfrontacji z zarejestrowaną w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (SJPDor).

2. **Zbiory** frazeologii gwarowej. Dla frazeologii dialektalnej priorytetem ciągle powinno być zgromadzenie i choćby wstępne (leksykograficzne?) opracowanie frazeologizmów gwarowych, po czym dopiero możliwe będą m.in. badania jej dyferencyjności, oczywiście w różnych odniesieniach i aspektach. Zbiory takowe zachowałyby swoją wagę i aktualność z punktu widzenia etymologii jednostek frazeologicznych i genezy frazeologizmów w ogóle; dlatego prace M. Raka mają duże znaczenie. Punktem wyjścia takich badań może być założenie, że język danego obszaru przedstawia ogólną jedność (nie: jednolitość czy monolit), komplementarność wszystkich odmian językowych na nim używanych, co jednak, rzecz jasna, nie oznacza braku różnic, a wręcz odwrotnie: dowodzi ciągłego istnienia różnic.

Podstawą materiałów spożytkowanych i opisanych przez autora *Słownika* jest „kilkudziesięciogodzinny korpus nagrań magnetofonowych”, jak też luźne rozmowy, a „znaczna część jednostek” zgromadzonych pochodzi z „osobistych notatek autora”, który – podkreślmy, bo jest to niezmiernie istotne – jest

„czynnym użytkownikiem badanej gwary, dzięki czemu na tle frazeologii literackiej mógł zauważyć specyfikę gwarowych związków frazeologicznych”. Oczywiście są to źródła cenne i wiarygodne, jednak ciekawa byłaby odpowiedź na pytanie, ile frazeologizmów w *Słowniku* pochodzi z nagrań magnetofonowych, ile zaś z „osobistych notatek”, od których nie da się chyba wyraźniej oddzielić tych pochodzących z „luźnych rozmów”, czyli na ile zawartość tych źródeł może się pokrywać. Nie musi to mieć większej wagi, ale dla ostrożności założyć niekiedy można wpływ świadomości językowej eksploratora na sam stan zbiorów, o czym niejednokrotnie przekonywałem się podczas własnych badań, kiedy nieraz byłem niemal pewny, że już dobrze znam słyszany czy ekscerpowany frazeologizm. Frazeologizmy pojawiają się – tak w gwarach, jak i w ogólnej polszczyźnie – w toku naturalnej żywej mowy (tekście) rzadziej niż określone wyrazy, a więc trudniej je pozyskać z korpusów tekstów gwarowych, raczej stosunkowo niewielkich².

M. Rak stwierdza, że dotychczas najlepiej zbadano (!) frazeologię Kaszub i Śląska Cieszyńskiego. Z takiego ujęcia wynika, że stan badań rozumie i traktuje przede wszystkim wymiennie z ilością zbiorów gromadzących frazeologizmy i z ich zasobnością. Notabene, pisze wprost o „fragmentarycznych badaniach”, gdy raczej chodzi mu o „fragmentaryczne zbiory” frazeologii gwarowej. Tymczasem znane są liczne i bogate zbiory frazeologii kaszubskiej (np. F. Ceynowa, L. Roppel, B. Sychta), jak też liczne nad nią badania (m.in. piszącego te słowa), kiedy nie są znane szersze, pełniejsze badania frazeologii cieszyńskiej (i śląskiej), dla której istnieją wszakże bogate zbiory różnych autorów (np. J. Ondrusz, K. Prymus, H. Trzaskalik, S. Wallis), ujęte w większości w *Nowej księdze przysłów...* (NKP, 1969). Zbiory frazeologii z jednych i z drugich gwar są zresztą i tak niepełne, jak dowodzi „łatwe” odnajdywanie ciągle nowych jednostek frazeologicznych w dawnych i nowych tekstach, np. w kaszubskiej twórczości J. Drzeżdżona (por. Treder 1986, 113), jak m.in. (*ucec*) *jak dim a dôka* ‘nagle’, ‘bez śladu’; *mie nic tobie nic* ‘tak sobie’, ‘nie zwracając uwagi’³; *jic z gęsym prosięc* ‘odejść z niczym’. Nie podlega także dyskusji, że z innych gwar istotnie znamy ich szczególnie mało.

Gdy chodzi o frazeologię gwar malborskich, to zebrał ją i w całości zapisał w słowniku, jak też dobrze opisał H. Górniewicz (Górniewicz, 1974, 1975).

² Przekonałem się o tym po przestudiowaniu pod tym kątem licznych zbiorów tekstów gwarowych, jak np. J. Bartmiński, J. Mazur, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław 1978; K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1960; *Śląskie teksty gwarowe*, red. A. Zareba, Kraków 1961. To samo wynika z czytania cytatów i materiałów ilustrujących wyrazy w różnych słownikach gwarowych.

³ Niezależnie od zapisu w: F. Ceynowa, *Rozmowa Kaszëbë z Pòlôchã* (1868): *mie nick, tobie nick* ‘niespodziewanie, bez rozgłosu’.

3. Zasady konfrontacji frazeologizmów z różnych gwar.

3.1. M. Rak znalazł w pracy H. Górnowicza zaledwie 2 frazeologizmy zakwalifikowane przezeń jako malborskie, a więc niewystępujące w języku literackim, pisząc w tym kontekście o jakichś „pochopnych wnioskach” z tego dla oceny frazeologii w gwarach. Sam określa je jako rzekomo „charakterystyczne dla omawianej gwary”. Chodzi tu mianowicie o przysłowie *Kebi szfinia mniała rogi, to bi bodła* i zwrot *mieć dwie lewe ręce*. Argumentem ma tu być zanotowanie przytoczonego przysłowia na Kielecczyźnie, zwrotu zaś „w większości gwar polskich oraz w języku niemieckim i bułgarskim” (Rak 12). Podobną wiedzę mógłby mieć już Górnowicz, gdyby wyzyskał poświadczenia: a) dla podanego przysłowia z NKP III 491-492, od 1845, m.in. cieszyńskie czy nawet u Orzeszkowej i *Sł. warsz.*, a zresztą po prostu nie trafił na przysłowie *Nie dał Pan Bóg świni rogów, boby bodła* (SJPDor VII 1339 pod róg); b) dla wymienionego zwrotu *czes. mo lewe rynece* (1954) NKP III 32⁴. Podkreślić tu koniecznie trzeba, że Górnowicz porównywał – zawsze i tylko – swój materiał z jednym źródłem, tj. z SJPDor; notabene, nie mógł znaleźć niezarejestrowanego tam np. *tylę co kot napłakał* ‘bardzo mało’ (zob. Skor I 673). Gdyby jednak wyzyskiwał jeszcze inne źródła, odnalazłby w nich dalsze zapisane przezeń w gwarach malborskich, np. *trzymać się jak wsza kożucha* = ...*jak wesz*... m.in. 1894 *Adalberg*, 1901 *Sł. warsz.* NKP III 546.

Należy tutaj podkreślić wagę i liczbę, i różnorodności źródeł oraz skrupulatności w ich wyzyskiwaniu w procedurze porównywania pojedynczych frazeologizmów i potem frazeologii w ogóle. Przecież to w tym tkwią zwykle ogólne i szczegółowe przyczyny błędnego klasyfikowanie niektórych frazeologizmów do gwarowych, tutaj np. malborskich jako „obcych językowi literackiemu”, kiedy są to lub być mogą jedynie jednostki wobec siebie wariantowe, np.: *patrzeć spod chmury* ‘nieufnie’ (też *kasz. spod chmurë wzerac* Sychta II 42) wobec *pol. patrzeć spode łba* (Skor I 407) czy *patrzeć spod oka* (Skor I 588); *przyjść daleko* ‘zrobić karierę’ : *pol. zająć daleko* Skor I 164; *wystawić kogo dupą na wiatr* ‘przechytryzić kogo’ : *posp. wystawić kogo do wiatru* Skor II 695 (*wystawić kogo na śmiech* itp.); *zgnili jak karw* (też *kasz. Sychta VI 99, 226*) : *czes. leniwy jak wół* 1932 Prymus i *pol. (?) leniwy*... (1957 Red[akcja]) NKP II 292. Wskazane tu inne – jak w artykule H. Górnowicza – interpretacje powodują dalsze zmniejszenie stopnia idiomatyczności (oryginalności frazeologii) gwar malborskich. Oczywiście sygnalizują one jednocześnie, że mógłby on być jeszcze mniejszy, gdyby uwzględnić nadto inne źródła (w tym rejestrujące frazeologizmy gwarowe), np. rzekomo *dać się na ludzkie zęby* ‘stać się przed-

⁴ Por. J. Tredler, *Kaszubska i pomorska frazeologia pochodzenia niemieckiego (na tle słowiańskim)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej I*, red. A.M. Lewicki, Warszawa 1996, s. 136: „awansowany” ostatnio (?) przez lingwistów do ogólnej polszczyzny (pot.?) zwrot *mieć dwie lewe ręce* ≤ niem. *zwei linke Hände haben* PWDP 208, też kaszubski, malborski, górnoślązki, czeski pot. i słowacki pot.

miotem plotek': małopolskie *dostać się/ pójść/ przyjąć na ludzkie języki* (1886 Niezabitowski, 1895 Pauli) NKP II 873.

Krytykowane (przez M. Raka i J. Tredera) podejście H. Górnowicza nie zmienia jednak faktu, że to jego artykuł jest pierwszym⁵ opracowaniem frazeologii gwarowej, w którym zaproponował kolejność prac nad nią, pokazał sposób jej zbierania oraz dał przykład opisu leksykograficznego (w słowniku gwarowym), jak również zaprezentował metodę analizy frazeologizmów i ich klasyfikacji. Należy także zauważyć, że konfrontatywna klasyfikacja frazeologizmów opublikowana przez H. Górnowicza w 1974 r. wyprzedza ogólnie podobną klasyfikację innowacji frazeologicznych S. Bąby (Bąba 1978, 13-17). Na ogół poprawnie naświetla ona relację frazeologii i słownictwa gwarowego wobec stanu w języku ogólnopolskim.

H. Górnowicz rozumie ogólne powody niedostatków swojej próby porównywania własnych materiałów zarówno z frazeologią innych gwar jak i porównywania ich z ogólnopolską, pisząc: „Artykuł ten ma być pierwszą i dyskusyjną próbą klasyfikowania gwarowych związków frazeologicznych w stosunku do języka literackiego. Oczywiście wpraw [...] należałoby zbadać zróżnicowanie frazeologiczne między poszczególnymi gwarami i dialektami, a dopiero później stosunek frazeologii gwarowej do ogólnopolskiej. Na obecnym etapie badawczym jest to jednak niemożliwe, bo jeszcze nie znamy frazeologii poszczególnych gwar, aby móc ustalić ich wzajemne podobieństwa lub różnice. Stąd z konieczności porównuję w tym artykule poznaną w praktyce frazeologię gwar malborskich ze znaną nam frazeologią polskiego języka literackiego” (Górnowicz 1974, 397). Na pewno słusznie – „na obecnym etapie” – największy zbiór związków frazeologicznych w gwarach malborskich⁶ porównywał z „największym zbiorem współczesnych związków frazeologicznych polskiego języka literackiego” (Górnowicz 1974, 397), czyli SJPDor; miał prawo zakładać, że na przykład w SFJPSkor one się tylko powtarzają, gdyż S. Skorupka był zastępcą redaktora SJPDor, w którym stosowane są te same zasady leksykograficznego traktowania frazeologii i wspólny jest kanon źródeł.

3.2. Słownik M. Raka zawiera „jednostki różne od literackich”, ale owe „jednostki różne” wydzielone zostały przezeń wyłącznie na podstawie porównania zebranych materiałów ze *Słownikiem współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja (Dunaj, 1996), który wybrał on chyba przede wszystkim dlatego, że traktuje frazeologizmy leksykograficznie jak „odpowiedniki jednowyrazowych leksemów”, czyli uczynił z nich samodzielne hasła słownikowe. Oczywiście

⁵ Wcześniejsza jeszcze praca ma inny charakter, mianowicie B. Sychty, *Element morski w kaszubskiej frazeologii*, „Język Polski”, XXV, 1955, s. 1-8; por. też J. Treder, *Morze i wiatr w idiomatyce kaszubskiej*, „Nautologia”, 1987, nr 1, s. 40-51.

⁶ I w takim ujęciu jest to słuszne, ponieważ dla innych gwar istniały wtedy starsze i większe zbiory, np. z gwar kaszubskich B. Sychty (1967-1976) czy z gwar cieszyńskich J. Ondrusza (1954).

jest to nowość, ale tylko w polskiej leksykografii, ale przy pełnym docenieniu tego słownika, to jednak jego korpus wyrazowy i szerzej materiałowy w ogóle jest jednak ograniczony; rejestruje tylko część używanego współcześnie słownictwa i połączeń wyrazowych, nawet w odniesieniu do odmiany pisanej. Decydując się na jedno źródło, „obciążonym” w dodatku takim „mankamentem”, M. Rak niejako powtórzył błąd H. Górnowicza.

Potem jednak M. Rak oświadcza: „Nie rozstrzygałem, czy zebrane przeze mnie idiomy są znane w języku ogólnym. Zważył na tym fakt, iż słowniki powstają w oparciu o pisaną, czyli literacką odmianę polszczyzny. Polszczyzna mówiona obejmuje również jednostki pochodzenia gwarowego, często nienotowane w słownikach, funkcjonujące zaś jako regionalizmy”. Następnie też oznajmia: „nie określam zebranego przeze mnie materiału sformułowaniem »typowe dla mowy dębniak«”, co sprzeczne z tym, co wyraźnie napisał we wstępie do *Słownika*: „...czytelnik nie znajdzie w nim wszystkich frazeologizmów obecnych w gwarze, lecz tylko te, które są typowe dla mowy dębniak”. Następnie przy informacji, że obejmuje on 600 związków (wraz z przysłowiami – J.T.) dodaje: „do których zaliczono jednostki frazeologiczne różne od znanych w polszczyźnie literackiej”, co może oznaczać: zaliczam jeszcze dodatkowo, także obok typowych.

Czy specyfikę (= dyferencyjność) frazeologii dębniak można ukazać, porównując frazeologię ich „wiejskiej mowy” wyłącznie z frazeologią ogólną polszczyzny (w odmianie pisanej i mówionej), przyjmując nadto za punkt odniesienia tylko SWJP B. Dunaja (Dunaj, 1996)? Frazeologia stanowi w nim przecież niejako „dodatek”, nie zaś ten szczególny materiał językowy sam w sobie i dla siebie, jak jest w przypadku słownika frazeologii dębniak M. Raka. Jeszcze przed przystąpieniem do tej konfrontacji (korzystając też z doświadczeń H. Górnowicza) wiadomym było, że frazeologia ta jako gwarowa i nienormatywna nie może konkurować (ilościowo i jakościowo) z frazeologią tzw. literacką i że będzie lub może być z jednej strony albo archaiczna, albo z drugiej innowacyjna itd.

Tymczasem – w kontekście choćby wyników prac H. Górnowicza⁷ – autor uznaje: „Już sama liczba zebranych idiomów [tj. 603] pozwala podać [sic – J.T.] w wątpliwość definicję gwarowego frazeologizmu zamieszczoną w *Encyklopedii języka polskiego...*” (Rak 2006, 11). Autor zdaje się więc sugerować w tym zdaniu, że frazeologia gwarowa jest mimo wszystko bogatsza, niż to twierdził H. Górnowicz, który – przypomnijmy – konfrontował swój materiał z większym i zasobniejszym – też normatywnym – SJP Dor, obejmującym leksykę i frazeologię od połowy XVIII w., a zatem – już intuicyjnie – z jednej strony mimo wszystko bardziej „korespondującej” z dialektalnymi zasobami leksykalno-frazeologicznymi, z drugiej wszakże pozbawionym materiałów

⁷ Notabene, niezręcznie w ich kontekście pisze o „fragmentarycznych badaniach” (Rak 2006, 11), kiedy dla gwar malborskich H. Górnowicz zebrał pełny i niepowtarzalny materiał; gwary te już nie istnieją.

o charakterze potocznym, pospolitym, dosadnym, wulgarnym itp., których wiele zawierają słowniki gwarowe, niekierowane do szerokiego odbiorcy, czyli służące zwykle jedynie badaniom naukowym.

Łatwo pokazać i uzasadnić nietrafność czy wręcz niefortunność wyboru słownika B. Dunaja dla porównywania frazeologizmów dębnian z rejestrowanymi w innych odmianach językowych na obszarze Polski, m.in. w polszczyźnie literackiej, ponieważ znajdujemy je w innych źródłach, mianowicie:

a) w słownikach frazeologicznych S. Skorupki i WSFJP, Bańki, np. *•Ani do Boga, ani do ludzi* – por. WSFJP, Skor, też 1856 NKP I 143 jako wariant wobec *Ani Bogu, ani ludziom* 1568 Rej; *•Ani tak, ani siak* – WSFJP, też 1806 Linde NKP I 498 jako wariant *ani tak, ani owak* 1689; *•bez kija nie podchodzić* – WSFJP, żart. rub. *bez kija ani przystap/ podchodź* SPP 94, też z członem *przystępuj* 1891 NKP II 67 jako wariant, nadto Skor; *•biały jak ściana* – WSFJP, Bańko, Skor, też np. 1888 Orzeszkowa NKP I 81; *•bić/ strzelać... jak w kaco dupe* – z członem *kuper* WSFJP, Bańko, Skor, też tak 1952 NKP I 86 jako wariant z członem *grzeją...* 1936; *•bić/ zbić jak psa* – Skor, *zbić...* WSFJP; *•(być) bliski koniec* ‘wkrótce umrze’ – *być bliskim końca* ‘śmierci’ Skor, por. *czuć...* WSFJP; *•biec, lecieć na wyrypy* ‘bardzo szybko’ – por. *biec w dyrdy/ na wyścigi* Skor I 100; *•boże ciele* ‘nieporadny, niezaradny’ – przest. WSFJP, Skor, 1894 NKP I 312; *•brać/ wzięć na oko* ‘zbierać o kimś informacje’ = ts. ‘obserwować, przyglądać się’ WSFJP, Skor; *•brać/ wzięć cosik, kogosik na zeba/ zeby* 1. ‘gdy coś jemy’, 2. ‘rozpowszechniać nieprawdziwe informacje...’ – daw. *brać na ząb* 1. ‘uwziąć się na kogo’, 1.= *brać kogo na języki* Skor, por. posp. *brać kogoś na ząb* ‘nieustępliwie realizować zamiary’ WSFJP; *•brudno jak w chlewie* – posp. WSFJP, Skor; *•być jak bez reki* = WSFJP, Bańko; *•być jak sie należy* = Skor; *•być nogom* ‘niezaradnym, nierozgarniętym’ = wulg. Skor; *•być przy cycu* ‘o dziecku’ = *być przy piersi* Skor; *•być z inny/ z ty samy parafiji* = posp. WSFJP 515;

b) w materiałach (zapisach) NKP, np. *•Ani przysel, ani przylatal* – 1857 NKP II 1135 jako war. *Ni przypiął...* 1855, tak też Skor; *•Ani ziębi, ani parzy* – 1877 NKP 755 jako war. *Ani grzeje, ani ziębi* 1847, por. *Ani ziębi, ani grzeje* WSFJP, Skor; *•Anioł, nie człowiek* – książk. *anioł [to] nie ktoś* WSFJP, por. *Anioł nie kobieta* Skor; *•Boje sie, ze az dupom roje* – por. *Tak się boję, aż ledwie stoję* 1894 NKP I 49; *Człowiek nie anioł* 1894 NKP I 379; *•barani łeb* 1820 NKP I 655 jako war. *barania głowa* 1806 Linde; *•bać się jak mróz gówna* – 1886 Niezabitowski NKP I 47, Sychta III 126;

c) ze źródeł gwarowych, np. *•bieda sie okociela i piscy* – kasz. *tam sã bięda òkòcëła* Sychta II 221 i *bieda aż piszczy* Skor I 100; *•(iś) las bielić* ‘o kimś nierozsądnym, bezmyślnym’ – por. ciesz. *Głupich ni ma, poszli las biylić* ‘nie dam się nabrać, oszukać’ 1954 Ondrusz, też 1956 Kunysz i Urzędowska NKP I 679 i kasz. *jic las bielëc* z przysł.: *Głupëch ni ma doma, òni szlë las bielëc* (Kujaty) Sychta I 103;

d) z podsluchu i kwestionariusza, np. *•bekać jak stara krowa*; *•biały jak śmierć* – por. *blady...* Bańko, też 1851 NKP I 109 i *zblednąć...* Skor; *•bić/ prac...*, *ze ino łeb odskakuje* – pot. Ex; *•brać/ wzięć bokiem* ‘nieuczciwie, np. łapówkę’, por. *zarobić na boku?*; *•brudno, ze (ino) nasrać i kołem przejechać – nasrać i przyklepać* Ex; *•być jak pińć minut* ‘słaby’; *•być przy wojsku* – pot. Ex i też kasz., a por. *być w wojsku* Skor; *•być z głowom* ‘o kimś z uznaniem’ – pot. Ex, por. *ktoś z głową [na karku]* WSFJP;

M. Rak zatytułował swe dzieło *Słownik frazeologiczny...* i podał definicję frazeologizmu (Rak 2005, 12), lecz niektóre poświadczenia M. Raka jako jednostkowe nie muszą wcale być frazeologizmami; mogą to być jedynie metafory, np. *•biała gorocka* ‘furiat’ (inne znac. Skor I 99); *•bije kogosik w ocy* ‘...utrudnia patrzenie’ a *bić w ocy* ‘wpadać...’ Skor I 99 itp.

Z kolei luźnymi połączeniami wyrazowymi są m.in.: *•bić/ wybić studnio* ‘kopać...’ – por. *bić co* (w różnych znaczeniach), np. *bić chodnik, szyb, tunel...* Skor I 99; *bić olij* – por. Skor, też *wybijać...* Skor, *tłoczyć, wyciskać olej* WSFJP 492; *bić/ uderzyć pośladem* ‘o koniu, gdy kopie tylnymi nogami...’, por. kasz. *ślódkowac* ‘kopać, fikać’ Sychta V 71 i *bic* ‘uderzać, walić’ *kopętami jak kón* Sychta I 110; por. nadto *desc bije i desc ćmi, grad bije*; *•brzytwa bierze* ‘dobrze goli’ – znane kasz. *brzëtwa, kòsa, żòga dobrze bierze...*; *•broda sie sypie/ sypnęła* ‘o pierwszym zaroście’ – *broda się sypie* WSFJP, Skor; *wygolić butelke = wypić butelkę*, por. rub. żart. *golić* ‘pić alkohol w dużych ilościach’: *wódkę golić* SPP 251; znane też daw. *chlebek z nocy*.

Dla mieszkańców Dębna typowe mogą być np. *zielona bieda, wybierać sie jak Łajbu do Bielin, sprawić komusik bierzowanie, potrzebny komusik / gdziesik jak stary babce rower, gádać prosto jak noga u dupy*; *•brat brata urodzi* ‘o słabych zbiorach (ziemniaków?)’; *•brudu jak z wieprza* ‘pełno’; *•być jak kot zasraj* ‘gdy stronią od kogoś’; *•bzwówa dusa* ‘słabe i chorowite dziecko’... Rzecz jasna, takich jednostek *Słownik* M. Raka zawiera najwięcej.

3.3. We własnych pracach, poszukując frazeologizmów „typowo” kaszubskich, uwzględniam wiele źródeł dla zbadania różnych relacji: 1. gwary kaszubskie – odmiana potoczna („prawie” mówiona) języka etnicznego (gwara, slang...) – odmiana literacka (zróżnicowana stylistycznie); 2. plan synchroniczny – diachronia (zwłaszcza dla odmiany pisanej); 3. frazeologizm kaszubski – inne gwary (polskiego obszaru językowego) – inne języki (słowiańskie). Nienormatywną frazeologię kaszubską rozpatruję zatem zawsze na tle nienormatywnych frazeologii dialektów polskiego obszaru językowego oraz w odniesieniu do ogólnopolskiej literackiej i potocznej z różnych okresów rozwoju; oczywiście zawsze, na ile pozwalają na to zasoby samych zbiorów. I tak ogólnie wyobrażał to sobie również H. Górniewicz, który nie wyodrębniał frazeologizmów literackich, potocznych i historycznych.

Liczba wariantów przy tak rozległej bazie materiałowej i analizie porównawczej niepomernie wzrasta, ponieważ istniejące w samej kaszubszczyźnie różnie motywowane liczne wariantowe względem siebie jednostki nakładają się również na zróżnicowane w tym zakresie jednostki innogwarowe i ogólnopolskie. I chociaż ta rozszerzona analiza porównawcza wcale nie ułatwia (m.in. samego zapisu leksykograficznego) – ani nie przyspiesza – opisu czy klasyfikacji frazeologizmów i całej frazeologii (materiału frazeologicznego), to całkowicie ona przekonuje, aby zupełnie oczywiste w tym przypadku i niemal wręcz obligatoryjne różnice w warstwie fonicznej i przeważnie też morfologiczno-syntaktycznej z tej perspektywy uznać za całkowicie nieistotne. Nie są one bowiem odzwierciedleniem różnic w konfrontowanych podsystemach frazeologicznych, lecz są tylko pochodną odrębności w ogólnych właściwościach systemów językowych, w których dane frazeologizmy funkcjonują.

Prymat ma semantyka i ogólna struktura frazeologizmu, po części tzw. sposób obrazowania (inna etymologia, ale to samo pole znaczeniowe), jak np. *ktoś nawarzył piwa* ‘spowodował kłopot, nieprzyjemności’ (z browarnictwa) 1543 NKP II 946 i *ktoś narobił bigosu* ‘ts.’ (z kulinariów) 1633 NKP I 106 czy *zwinąć chorągiewkę* ‘wycofać się z czegoś’ (z jęz. wojskowego) 1782 NKP I 285 i *zwinąć żagle* ‘zaprzestać w czymś działalności’ (z żeglarstwa) WSFJP 957. Najliczniejsze są leksykalne warianty jakościowe, przy czym w opisanym wyżej „łańcuchu konfrontacyjnym” nie należą do nich jednostki wykazujące jedynie „zewnątrzne” różnice, wynikające wyłącznie ze zróżnicowania leksykalnego danych języków (systemów), np. kasz. *bùchac sã/ pãpòrzec sã jak gùlòcz/ gùlòk* = pol. *puszyć się jak indyk*; *miec strachù fùll skòpicą bùksë* = ciesz. *mieć strachu pełne galoty* = czeskie *mít plné kalhoty (strachu)* = słowackie *mať (strachu) plné gate/ nohavice*; można je opisywać nawet jako kalki, repliki. Dyferencjację tego rodzaju widać w obrębie tych samych języków. Mimo relatywności określonych informacji o danym frazeologizmie starałem się konsekwentnie trzymać jednolitych zasad kwalifikacji jednostek frazeologicznych (Treder, 1986, 40-43).

4. Wiedza o zasięgach frazeologizmów gwarowych.

Na jakiej podstawie M. Rak twierdzi (a zresztą czy to adekwatne do oceny owych materiałów?), że: „Prowadzi to czasem do paradoksalnych wniosków. Na przykład artykuł J. Tredera o podobieństwie frazeologicznym gwar kaszubskich i Śląska Cieszyńskiego (Treder 1982b) wydaje się potwierdzać prawo archaizmu peryferycznego. Wnioski z tej pracy należy jednak odrzucić, jeśli się uwzględni szczupłe, co prawda, zbiory frazeologiczne z Wielkopolski, Małopolski czy Mazowsza, zawierające jednostki uznane przez autora za typowe dla Kaszub i Śląska Cieszyńskiego (por. Czesak 1998:289-90)” (Rak 2006, 11). Jakież to ma na myśli „wnioski z tej pracy”? W moim artykule nie ma w ogóle mowy o „prawie archaizmu peryferycznego”, m.in. dlatego, że nie chciałem jeszcze wtedy wypowiadać sądów pochodnych i przedczesnych. M. Rak

z kompilacji czytanych prac wyprowadza jakieś „paradoksalne wnioski”, aby potem móc stwierdzić: je „należy jednak odrzucić” (Rak 2006, 11).

Ów wniosek M. Raka jest wynikiem niefortunnego „połączenia” określonych ocen w pracach A. Czesaka i A. Krawczyk-Tyrpy. Otóż ogólniej, choć też bez konkretnych dowodów, podobnie jak Rak wypowiedział się A. Czesak: „Początkowo można było przypuszczać, że działa tu tradycyjnie rozumiane prawo archaizmu peryferycznego. Jednak badania prowadzone przeze mnie oraz prace o frazeologii Polski centralnej, Śląska i Wielkopolski wykazują istnienie na tych obszarach przynajmniej części jednostek frazeologicznych uznawanych dotychczas za występujące jedynie na Kaszubach i Śląsku Cieszyńskim”. (Czesak 1998, 289-290). Nie wskazuje, jakie ma na myśli „prace o frazeologii Polski centralnej”, czy np. własne? Jaka to „część” takowych jednostek frazeologicznych hipotezie tej przeczy? Notabene, ani Czesak, ani Rak nie wspominają, że A. Krawczyk-Tyrpa (Krawczyk 1997, 43) podtrzymuje – za J. Trederem – „rzucające się w oczy podobieństwo frazeologii śląskiej (zwłaszcza cieszyńskiej) i kaszubskiej”, które tłumaczy przede wszystkim właśnie zjawiskiem archaizmów peryferyjnych, co wynikać miało z dyskusji nad referatem Tredera (ib., 43).

Czesak i Rak nie sprawdzili, jak tę kwestię ujmują prace J. Tredera⁸, w których zostały wydatnie pomnożone materiały, pogłębione ich analizy, m.in. w sferze zasięgów geograficznych, mianowicie w artykule o idiomatyce kaszubskiej wobec czeskiej i słowackiej (Treder, 1985), zwłaszcza jednak w monografii dotyczącej szczególnie geografii frazeologii kaszubskiej na tle porównawczym zachodniosłowiańskim (Treder, 1986); monografię tę A. Czesak nawet cytuje. W odniesieniu do Kaszub i Cieszyńskiego rozpatrzyłem aż 1230 jednostek frazeologicznych, a wśród nich znalazło się ponad 700 potwierdzonych tylko z Kaszub i Cieszyńskiego, w tym 340 tożsamy i ok. 360 wariantowych; oczywiście, najliczniejsze (ok. 45 proc. materiału) stanowią frazeologizmy o strukturze porównania (Treder, 1986, 176-177). Stwierdziłem również, że zbieżności kaszubsko-cieszyńskie z pozostałymi gwarami południowej Polski są znaczne, mianowicie 270 jednostek ma dalsze poświadczenia (ib., 185), w tym kaszubsko-cieszyńsko-śląskie ok. 130, a ponadto są kaszubsko-cieszyńskie i zarazem śląsko-małopolskie oraz kaszubsko-cieszyńsko-małopolskie. Mimo wszystko zatem zbieżności kaszubsko-cieszyńsko-śląskie są wyraźne, rysują się szczególnie i wydają się one nieprzypadkowe, m.in. też z uwagi na liczne nawiązania czeskie, słowackie i łużyckie.

M. Rak dalej pisze: „To nie jedyny przykład wyciągania pochopnych wniosków na podstawie fragmentarycznych badań”. Dlaczego traktuje je jako pochopne? A. Krawczyk-Tyrpa stwierdziła przecież co innego i w dodatku tylko: „Zbyt pochopne wydaje się opracowanie artykułu *Frazeologia gwarowa* w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* na podstawie jednego artykułu

⁸ Co najmniej dziwne, że autor nie odwołał się do artykułu Tredera 1991.

(Górniewicz, 1975) o jednej gwarze”. (Krawczyk, 1987, 36). I w tym kontekście stwierdzenie to jest nadal całkowicie słuszne, skierowane pod adresem M. Kucały, który wprowadził je do tej *Encyklopedii*.

H. Górniewicz stwierdził, że tylko 88 (tj. 5 proc.) z liczby 1772 frazeologizmów obecnych w gwarach malborskich nie ma dokładnych odpowiedników w języku ogólnopolskim (Górniewicz, 1974, 398). To stwierdzenie przytoczono w EWJP 91, podając zarazem z jakichś źródeł, że w gwarach malborskich wyrazów różnych od literackich jest ok. 25 proc. Intuicyjnie podobny stan – jak w gwarach malborskich – Górniewicz podejrzewał w gwarze kociewskiej, mazurskiej i warmińskiej, które dla celów porównawczych sam badał, ale przestrzegał przed rozciąganiem tego uogólnienia na stosunki między dialektami a językiem literackim w ogóle. Ostrożność tę dyktowała mu osobista ogólna znajomość kaszubszczyzny i znane mu materiały kaszubskie w *Słowniku* B. Sychty.

Stale podkreślam, że brak – poza Kaszubami i Cieszyńskiem – „tak dobrych i tak jednoznacznie na przynależność geograficzną wskazujących źródeł z innych regionów Polski, każe także z całą powściągliwością formułować jakieś ogólniejsze wnioski”. (Treder, 1982b, 125). W swoich badaniach pomijałem przy tym frazeologizmy zgodne z ogólnopolskimi (wedle Skor i poświadczeń w NKP), a także eliminowałem z badań wszystkie przysłowia, a to przede wszystkim ze względu na inne drogi ich rozpowszechniania się, m.in. jak różne inne materiały folklorystyczne (por. zagadki, bajki, podania pieśni itd.) czy wręcz zwykle mechaniczne przepisywanie ich przez paremiografów, praktyki częstej zwłaszcza w 2. połowie XIX w.

5. Kwestie inne.

Niejasna jest deklaracja M. Raka dotycząca hierarchii znaczeń: „Kolejność znaczeń podyktowana jest ich frekwencją oraz zbieżnością z językiem literackim” (Rak 2005, 14). Gdy chodzi o frekwencję (frazeologizmu, znaczenia?), to znana jest i była ona chyba tylko autorowi, dodatkowo czynnemu użytkownikowi tej gwary, a co tu znaczy – i jaką może mieć wagę dla leksykografii – „zbieżność z językiem literackim” ukazuje powyższa analiza, stwierdzająca, że wielu frazeologizmów nie powinno w tym słowniku być, ponieważ są... równe literackim.

Sprawa nie ma zresztą większego znaczenia, gdyż wieloznaczność frazeologizmów zachodzi dość rzadko. Jeśli jednak do tego sformułowania dodamy inne okoliczności stosowania definicji synonimicznej, mianowicie: „Definicje te nie odsyłają jednak do literackich frazeologizmów, lecz do gwarowych haseł zdefiniowanych w innym miejscu” (Rak 2005, 15) – to przyjdzie stwierdzić, że te założenia pasowałyby do pierwotnej wersji dzieła M. Raka, które obejmowało całą zgromadzoną frazeologię, o czym wprost wzmiankuje on we wstępie: „W początkowym etapie gromadzenia materiału miał to być pełny słownik frazeologiczny” (Rak 2005, 7).

Oczywiście *Słownik frazeologiczny* M. Raka, choć jego realizacja klóci się w niejednym z deklaracjami autora, ma niezaprzeczalną wartość, m.in. dzięki rejestracji wielu oryginalnych frazeologizmów oraz dzięki obszernym cytatom ilustrującym frazeologizmy; konserwują one bogatą treść etnograficzno-folklorystyczną i różnorodne realia kulturowe (Rak 2005, 15). Znaczenie dla teorii ma podawanie „charakterystyki gramatycznej frazeologizmów”, choć dla specjalisty to oczywiste, a dla innego odbiorcy zupełnie bez znaczenia. Nie warto także autorowi wypominać w tym zabiegu „rozrzutności” czy widocznej również w podwójnym rejestrowaniu frazeologizmów typu *barani łeb; bąć sie kogosik, cegosik jak mróz gówna* (cz. lub wykrz.); *bić jak w kaco dupe* czy też w stosowaniu „definicji pełnozdanowej” (Rak 2005, 14).

Interesujące wydaje się też założenie czy życzenie przystępności *Słownika* „dla użytkownika gwary Dębna”; na ogół dotąd do takiego odbiorcy nie adresowano gwarowych słowników frazeologicznych. Jednak dla spełnienia warunku samowystarczalności (użytkowej) *Słownika* w rękę szerokiego odbiorcy, dla wszystkich zainteresowanych, należało niektóre wyrazy-komponenty frazeologizmów objaśnić, np. bałyk: *chodzić na bałyku*; Bieliny: *wybierać sie jak Łajbu do Bielin*; bindaś: *cerwony jak psi bindaś*; Bonanza: *robić Bonanze*; bońdzioł: *пчаć w bońdzioł*; herchel(e): *chłać herchelami*; pośląd: *bić poślądem*; strzem(a): *chodzić po strzemach*; wymiśkowany: *chodzić jak wymiśkowany*; wyrypy: *biec na wyrypy* itp.

Bibliografia

- M. Bańko, 2004, *Słownik porównań*, red. E. Sobol, Warszawa.
- S. Bąba, 1978, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności językowej w zakresie frazeologii*, Poznań, UAM.
- A. Czesak, 1998, *Frazeologia gwarowa – problemy i postulaty*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, pod red. S. Gali, Łódź 1998, s. 284–293.
- H. Górniewicz, 1973, *Dialekt malborski*, t. II. *Słownik*, GTN, Gdańsk 1973–1974.
- H. Górniewicz, 1974, *Idiomatyzmy frazeologiczne w gwarach malborskich w stosunku do języka ogólnopolskiego*, PF XXVI, s. 397–406.
- H. Górniewicz, 1975, *Frazeologia w gwarach w stosunku do języka ogólnopolskiego na przykładzie gwar malborskich*, [w:] *Słownictwo gwarowe a kultura*, pod red. M. Karasia, Wrocław, s. 79–84.
- A. Krawczyk, 1985, *Co wiemy o frazeologii gwarowej*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, red. M. Basaj i D. Rytel, t. III, Wrocław, s. 129–137.
- A. Krawczyk-Tyrpa, 1997, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*, Wrocław.

- A. Krawczyk-Tyrpa, 1998, *O pewnych cechach odróżniających frazeologię gwarową od frazeologii języka literackiego*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, red. M. Basaj i D. Rytel, t. IV, Wrocław, s. 137–145.
- NKP, 1969, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978. Uwaga: Nie objaśniam bliżej skrótów w dziele tym stosowanych, wskazując tutaj jedynie, że zbiory Ceynowy z 1852 i 1866 (*Skôrb kaszëbsko-słowiański mowë*), Derdowski 1897 (*Nórçyk kaszubszi...*), a Roppel był korespondentem terenowym Redakcji.
- M. Rak, 2006, *Frazeologia gwarowa w ujęciu leksykograficznym – problemy i postulaty*, „Język Polski”, LXXXVI, s. 11–19.
- M. Rak, 2005, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Scriptum, ss. 157.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN, t. I, pod kier. M. Karasia, t. II–IV, pod kier. J. Reichana, od t. VI red. J. Okoniowa, Wrocław 1977 i n.
- SJPDor, 1967 – *Słownik języka polskiego*, red. naczelny W. Doroszewski, t. I–XI, PWN, Warszawa 1958–1969.
- Skor, 1967, S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, PWN, Warszawa 1967–1968.
- SPP, 1996, J. Anusiewicz, J. Skawiński, *Słownik polszczyzny potocznej*, PWN, Warszawa.
- Sychta, 1967, B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, KJP AN i GTN, Wrocław 1967–1976.
- SWJP, 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, pod red. B. Dunaja, Warszawa.
- J. Treder, 1982a, *O wariantach i innowacjach idiomów (na materiale gwarowym)*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, pod red. A.M. Lewickiego, Lublin, s. 79–90.
- J. Treder, 1982b, *Z idiomatyki frazeologicznej Kaszub i Śląska Cieszyńskiego*, [w:] *Z problemów...*, I, s. 125–133.
- J. Treder, 1982c, *O zbieżnościach frazeologicznych kaszubsko-malborskich*, ZNWH UG. Prace Językoznawcze 8, s. 215–222.
- J. Treder, 1985, *O wiarygodności gwarowych materiałów frazeologicznych w ogólnych ich zbiorach*, [w:] *Z problemów...*, III, s. 113–128.
- J. Treder, 1991, *Nowa dziedzina badawcza: frazeologia gwarowa*, Zesz. Nauk. WSP w Opolu. Językoznawstwo XIII, s. 501–506.
- J. Treder, 1986, *Ze studiów nad frazeologią kaszubską (na tle porównawczym)*, UG, Gdańsk.
- WSFJP, 2003 – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologizmy języka polskiego*, Świat Książki, Warszawa.

Jerzy Tredor

Nochmals zur Frage der dialektalen Phraseologie

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel nimmt die Form einer Rezension von *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich* (2005) von Maciej Rak an und stellt gleichzeitig eine Polemik mit dessen Auffassung der dialektalen Phraseologie im Allgemeinen dar, besonders in den Beispielen, wo als Argumente u.a. die kaschubische Phraseologie vorgetragen wurde. Zum Ziel der vorliegenden Ausarbeitung wurde darüber hinaus auch das Erinnern an den immer noch andauernden und akuten Bedarf an gründlicher Erforschung der polnischen Phraseologie. Es handelt sich hier vor allem um die Phraseologie von Świętokrzyskie-Gebirge (mit der Hauptstadt Kielce) und von der Kaschubei, aber auch um Redewendungsarten aus der Region von Marienburg und von Schlesien (besonders die Region von Teschen), gewöhnlich im Kontext von Phraseologien der verschiedenen Arten der polnischen Sprache. Der Autor bezieht sich dabei auf Werke u.a. von B. Sychta (Verfasser der ersten Ausarbeitung der kaschubischen Phraseologie) und – vor allem – von H. Górniewicz (Autor von der ersten im polnischen wissenschaftlichen Schrifttum Klassifizierung der dialektalen Phraseologie – hier: aus der Region von Marienburg) im Kontext der Phraseologie der allgemeinen polnischen Sprache.

Lucyna Warda-Radys
(Gdańsk)

Mowa zwierząt w *Słowniku gwar kaszubskich* Bernarda Sychty

Každã xova¹ mã svojã movã – mówią Kaszubi (III 119). Mowa zwierząt to głos wydobywający się z ich gardła i dźwięki wydawane za pomocą różnych części ciała, np. kłapanie dziobem, machanie skrzydłami, uderzanie ogonem, tupanie itd. Zwierzęta, aby się porozumiewać, posługują się także ruchem (np. taniec pszczół), zapachem i dotykiem (także impulsami elektrycznymi). Niektóre komunikaty są zrozumiałe wyłącznie dla jednego gatunku (np. sygnały godowe), inne są wspólne dla różnych zwierząt. np. ostrzeżenie o zbliżającym się niebezpieczeństwie.

Człowiek od wieków obserwuje zwierzęta i interpretuje ich zachowanie. „Liczne zwierzęta, np. psy, koty – oraz ptaki, np. kury, jaskółki, sroki, mewy, wrony, a także ryby, dzięki swemu zachowaniu zyskały sobie rozgłos przepowiadania pogody, zwłaszcza deszczu i burzy”². Inne uważane są za zwiastuny ważnych w życiu człowieka wydarzeń (narodzin dziecka, małżeństwa, choroby i śmierci) lub drobnych zdarzeń codzienności (np. nadejście listu, wizyta gości)³. Wszystko to człowiek stara się też usłyszeć w ich głosie.

Kaszubi wierzą, że zwierzęta mogą mówić ludzkim głosem: zwierzęta domowe *gãdajã mieżã sobõ jak lãże* w wigilię Bożego Narodzenia, a zwierzęta dzikie (*ãvïzna*) w noc świętego Jana (II 50). Nie wolno jednak zwierząt podsłuchiwać, bo za zbytnią ciekawość grozi ludziom śmierć. W jednej z opowieści wół powiada do konia: „*Naš põn je čeka vi, co ma bãżema žis gadała. Jãž, kvãtoxu, za tře dñi ma go põvëzema na smãtãr*”. Bezkarne może to robić jedynie człowiek, który się urodził *ve vïljã svãtëgũe Jana* (Patoki) lub na *Jastrë* ‘Wielkanoc’, ale pod warunkiem, że tego samego dnia został ochrzczony (Żarnowiec) I 390. W szczególnych przypadkach mowę zwierząt można jednak zrozumieć, nawet jeśli nie mówią jak ludzie. Może tego dostąpić człowiek, któremu udało się zjeść jabłko, które nosi na głowie *krõl žñij* (VI 305)⁴.

¹ *Xova* ‘zwierzęta domowe, zarówno konie, bydło, owce, świnie jak drób, ale nie koty i psy’ II 50.

² *Kaszubi. Wierzenia i twórczość*, zgromadził i ułożył J. Treder, Gdańsk 2004, s. 178.

³ Tamże, s. 88-108.

⁴ Por. tamże, s. 103.

W związku z niektórymi zwierzętami panuje na Kaszubach przekonanie, że kiedyś umiały mówić, ale z jakiegoś powodu zostały ukarane odebraniem tej umiejętności, np. *Pan Bóg uczył jązək bocianowi za to, że zdradził pewnemu człowiekowi, że następnego dnia umrze* (Puzdrowo) I 47.

Podstawę materiałową niniejszego artykułu stanowi słownictwo zgromadzone przez Bernarda Sychtę w *Słowniku gwar kaszubskich*⁵. Leksykę dotyczącą mowy zwierząt wyekscerpowaną z tego słownika można podzielić na kilka grup:

1. Interiekcje naśladujące głosy zwierząt – imitujące je możliwie dokładnie lub przekształcone w wyniku adideacji do wyrazów pospolitych – znaczących, np. głos kury: *ko ko ko kodak!* i *bót, bót xodak*⁶ (Zabory).

2. Czasowniki i rzeczowniki odsłowne oddające głos zwierząt (zarówno nazwy ogólne, jak i nazwy odnoszące się do głosów wydawanych przez poszczególne gatunki), np. *blećec* 1. ‘o niektórych zwierzętach: wydawać przeciągły głos, beczeć’: *Koza, owca, celą, kot bleći; blećenė, blek; kvakac* o kaczkach i żabach: ‘wydawać głos’; *dåkac* ‘gdakać’.

3. Nazwy zwierząt oparte na wyrazach oddających ich głos, np. *ćirka* 1. ‘młoda mewa’ (Hel) (por. *ćirkac* ‘świergotać’); *trela* 1. ‘jakikolwiek ptaszek śpiewający’: *Trela spėvã na pogodã; zo fija* ‘wilga’, *kraka* ‘wrona’.

4. Nazwy metaforyczne (tu zarówno nazwy zwierząt, jak i ich głosów), np. *furmón* ‘krzywodziób’ – według etymologii ludowej nosi taką nazwę dlatego, że w czasie lotu wydaje dźwięk podobny do głosu woźnicy popędzającego konie (Wiczlino, Koleczkowo, Chmielno); *přěsc* 1. ‘prząść’, 3. fig. o kocie ‘mruczeć’.

Ze względu na obfitość zgromadzonego materiału w tym miejscu chciałabym się skupić jedynie na interiekcjach naśladujących głosy zwierząt. Pozostałe słownictwo może stać się podstawą kolejnego opracowania. Do zaprezentowania materiału wykorzystano klasyfikację, jaką zaproponował J. Strutyński, analizując sposoby naśladowania głosów ptaków w polszczyźnie⁷.

Interiekcje przekazują najprostszą informację o głosie zwierząt. Trzeba jednak pamiętać, że nie oddają one naturalnego (nieartykułowanego przecież) głosu zwierzęcia, „lecz to, co słyszą ich twórcy, tj. te dźwięki i ich zespoły, które w uchu ludzkim kojarzą się z pewnymi zespołami głosek”⁸. Interiekcje są zatem tworem subiektywnymi i zdarza się, że kilka form oddaje głos tego samego zwierzęcia (oczywiście, zdarza się też tak, że zwierzę wydaje różne dźwięki w zależności od sytuacji, w jakiej się znajduje).

Wśród omawianych interiekcji można wyróżnić te, które odnoszą się:

- 1) do jednego gatunku zwierzęcia;
- 2) do kilku gatunków zwierząt;

⁵ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.

⁶ Sylaba podkreślona jest akcentowana.

⁷ J. Strutyński, *Sposoby naśladowania głosów ptaków w języku polskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, CXIV, 1965, z. 15, s. 85-117.

⁸ Tamże, s. 104.

3) zjawisk o różnej naturze.

Ad 1) Największą grupę interiekcji, które powstały w wyniku imitowania wyłącznie głosów zwierzęcych, stanowią wyrazy naśladowujące dźwięki wydawane przez gęsi. Ich zróżnicowanie związane jest z wiekiem zwierzęcia: *fit, fit!* ‘wykrzyknik naśladowujący głos gąsiat’: *Čól, gęsqotka v jaju robó ju fit, fit, one ju sq klějǫ*. I 292; *ga, ga, ga!* I 294, VII 75, *gą gą gą!* I 309, VII 75; *ge ge ge!* ‘naśladowanie głosu gęsi’ VII 75; *dër dër dër!* ‘naśladowanie gęgających gęsi’ (Puszcza Darżlubska) I 200. Ponadto Kaszubi wyraźnie odróżniają głos gęsi, gdy te zamierzają pójść w szkodę: *daj, daj, daj!* ‘naśladowanie głosu gęsi idących w żyto’ I 187; *rětětětět!* ‘wyraz naśladowujący geganie gęsi, gdy zamierzają pójść w szkodę’: *Ju va, bėsě, vo lãta rětětětě, va pevno xceta jic v škodą* (Kępa Żarnowiecka) IV 326.

Swoistą próbą mówienia do zwierzęcia jego „językiem” jest wykorzystanie dwu spośród tych interiekcji do wabienia: *dër dër dër!, fit, fit!*

Zróżnicowany w uszach Kaszubów jest również głos kury. Ponieważ ważną funkcją kury jest dostarczanie jaj, ich wysiadywanie i wodzenie piskląt, ludzie chcą usłyszeć, kiedy kura zwiastuje poszczególne etapy tego cyklu. Odzwierciedlają to następujące dźwiękonaśladowcze interiekcje: *ko ko ko ko!* II 184, *tok tok!* VII 325 ‘wykrzykniki naśladowujące głos kury przed zniesieniem jajka’; *tak!* ‘wyraz naśladowujący gdakanie kury po zniesieniu jajka’ V 315; *kluk kluk kluk!* VII 120, *kok kok kok!* (Zabory) ‘wykrzykniki naśladowujące głos *kluki*, czyli kwoki’ II 184. Jako część dłuższej interiekcji zapisany został też wykrzyknik *ko ko ko kodak*⁹ (Zabory) II 301.

Odgłosy wydawane przez pozostałe ptaki domowe to pojedyncze interiekcje: *gul gul gul!* ‘naśladowanie głosu indyka’ (Puzdrowo, Sierakowice, Gowidlino) I 383; *kva! kva!* ‘naśladowanie głosu kaczki’ II 312. Wyraz imitujący głos indyków jest też używany podczas przywoływania tych ptaków: przy wabieniu indyków (płd.), indyków i indyczek (płn., śr.) I 383.

Pojedyncza interiekcja odnosi się też do głosu gołębia: *rututu!* (Strzepcz) IV 370. Dodatkowo trzeba tu podkreślić, że wyraz ten pojawia się tylko w jednej opowieści, jak to gapa pomagała gołębiowi budować gniazdo. Jego mruczenie pod nosem „*rututu, rututu*” zroszczała jako „*jã ju to vëm*” i odleciała, a gołąb do dziś nie nauczył się budować gniazda IV 370. W bajce tej uwiadcza się przeświadczenie o trudnościach w porozumiewaniu się zwierząt różnych gatunków.

W zebranych materiale znajdują się też interiekcje naśladowujące głosy ptaków dzikich: samca kukułki: *kuku!* i podobne *kukuk!* II 290; samicy kukułki: *bribri bribri* VII 141 (sporad. płd. śr.)¹⁰; kulika: *kulin, kulin* VII 141 (Brusy,

⁹ *Ko ko ko kodak, dóm ce jãjko, dãs mē flak.*

¹⁰ Por. *Kukóvka ñe kuće, le volã: bribri bribri, jakbë sq smã, to le kukuč kukã kukuk* VII 141 (sporad. płd., śr.) sv. *kukuč*.

Kosobudy, Czarnowo, Czyczkowy)¹¹; czajki: *kivut!* II 327; sowy: *kñip!* *kñip!* II 181.

Mało skomplikowany obraz przedstawiają wyrazy naśladowujące głosy ssaków domowych: bydła: *mu!* obok *mu!* III 132; konia: *hijahaha!* II 13; psa: *haŭ-haŭ* (*robic haŭ-haŭ* w jęz. dzieci ‘szczekać’) VII 93 i kota: *maŭ!* III 151.

Kaszubi naśladowują też głosy wydawane przez płazy: żaba wodna woła *punk, punk!* (Konarzyny, Swornigacie) VII 253; ropucha skrzeczy *gut, gut, gut!* (Zabory) I 387. Płaz ten może też przepowiadać deszcz¹² i wtedy odzywa się *pit-perlit!* (por. *To bōze padało, bo kptór skřeći pit-perlit* (Zęblewo) VII 225).

Spośród owadów szczególną uwagę Kaszubi poświęcili odgłosom wydawanym przez pszczoły, a konkretnie przez królową pszczół przed rojeniem: *hej hej hej* woła młoda królowa (płn.) VI 93; *tu tu tu ščekã* królowa stara VII 330.

Ad 2) Pojedynczym przykładem reprezentowana jest grupa interiekcji naśladowujących głosy różnych gatunków zwierząt: *me!* ‘głos naśladowający beczenie owiec i kóz’ III 65.

Ad 3) Różne odgłosy (dźwięki wydawane przez ludzi, różne zwierzęta, przedmioty w ruchu, maszyny i urządzenia) naśladowują interiekcje:

beee ‘naśladowanie beku owcy, kozy, względnie płaczu’ (*Jak robi ovca? Beee. Ju tē bečiš: beee.*) I 29, VII 8;

bzzz! ‘odgłos szybkiego ruchu skrzydeł owadów, lecącej kuli itp.’ VI 29;

pip! *pip!* 1. ‘naśladowanie głosu gąsiąt i kurcząt’; 2. ‘odgłos zajętej linii telefonicznej’ IV 277; ‘naśladowanie głosu mysikrólika’ IV 118;

vēr! *vēr!* 1. ‘naśladowanie warczenia kołowrotka’; 2. ‘naśladowanie warczenia psa’ (*Jak nie pes uzdrãł, tak on le na nie: vēr! vēr!*) VI 77; (ale *vėrkot* tylko w znaczeniach ‘dźwięk wydawany przez kołowrotek’ i ‘kołowrotek’).

Ośrodkiem prawie wszystkich przedstawionych wyżej interiekcji jest samogłoska: *i, e, ě, a, o, u* lub *ą*. Towarzyszy jej jedna lub więcej spółgłosek. Jedyny wyjątek stanowi *bzzz* oparte na spółgłosce szczelinowej.

Interiekcje z ośrodkiem samogłoskowym zostały w *Słowniku* Sychty zapisane jako wyrazy:

a) jednosylabowe:

- z sylabą otwartą: *me!*; *mu!*;
- z sylabą otwartą z przedłużoną samogłoską: *beee*;
- z sylabą otwartą z przedłużoną samogłoską, która przeszła w spółgłoskę półotwartą: *mu!*;
- z sylabą zamkniętą: *maŭ!*, *tak!*;

b) wielosylabowe reduplikowane, składające się z:

- sylab otwartych:
- dwóch: *kva!* *kva!*; *kuku!*

¹¹ Por. *Kulin pákno spėvã, jakbė xtos smutno na flėce grãł: kulin, kulin* VII 141 sv. *kulin*.

¹² Zob. *Kaszubi...*, s. 180.

- trzech: *ga, ga, ga!*, *gą gą gą!*, *ge ge ge!*, *tu tu tu*;
 czterech: *ko ko ko ko!* *bribri bribri*;
- sylab zamkniętych:
 - dwóch: *fit, fit!* *haŭ-haŭ*, *knip! knip!*; *pip! pip!* *punk, punk!*; *tok tok!*; *vër! vër!*;
 - trzech: *dër dër dër!*; *daj, daj, daj!*; *gul gul gull!*; *gut, gut, gut!*; *hej hej hej*; *kluk kluk kluk!*; *kok kok kok!*;
 - c) wielosylabowe składające się z różnych sylab:
 - częściowo powtórzonych: *hijahaha!*; *kukuk!*; *kukuriku*; *rëtëtëtë!*; *rututu!*; *ko ko ko kodak*;
 - całkowicie różnych: *Kivut!*; *pit-perlit!*

Wynika z tego, że głos zwierzęcia to monotonne powtarzanie tych samych dźwięków. Jest odbierany jako jedna sylaba z przedłużaną samogłoską (przede wszystkim ssaki) lub powtarzające się zgłoski (podobne lub różne). Problem leksykograficzny stanowi wyodrębnienie z przetworzonego przez człowieka ciągu dźwięków wydawanych przez zwierzę tego, co można by nazwać jednostką podstawową, stanowiącą pewną całość intonacyjną. Widać, że nie jest to zadanie łatwe. Na podstawie zebranego materiału wydaje się, że w dużej mierze ma to charakter subiektywny i intuicyjny (dlaczego zapisano *beee*, ale *me*; *tak*, ale *tok tok* i *ko ko ko ko?*).

Oddawanie za pomocą określonego i ograniczonego systemu głosek danego języka dźwięków wydawanych przez zwierzęta prowadzi do tego, że człowiek zauważa pewne podobieństwo tych głosów do znaczących jednostek języka (swojego lub obcego). Innymi słowy, głosy zwierząt kojarzą mu się z niektórymi wyrazami¹³. Idąc dalej, czasami celowo przekształca interiekcje, nadając im formę znaczących wyrazów, a nawet zdań (nieraz dość odległych od pierwowzoru). Ten typ naśladowania głosów zwierząt J. Strutyński nazwał interiekcjami interpretowanymi¹⁴.

Interiekcje interpretowane są zwykle umieszczone w krótkiej narracji, która tłumaczy zachowanie zwierząt, prezentuje i objaśnia wierzenia i przesady z nimi związane. W zebranych materiale stały się także podstawą dowcipów i anegdot.

Kania woła *pic, pic*, co na Kaszubach kojarzy się z wyrażaniem pragnienia. Przekonanie, że wolno jej pić tylko wodę deszczową, znalazło swój wyraz w przysłowiach i zwrotach: *Pragne jak kańa dešču*; *Čęc są jak kańa bez dešču* 'czuć się źle' II 129. Podobnie interpretowany jest głos tego ptaka także w innych regionach Polski¹⁵.

¹³ Por. tamże, s. 103.

¹⁴ J. Strutyński, *op. cit.*, s. 109-114.

¹⁵ A. Czesak, *Co i gdzie jeszcze powiedziały gwarą ptaki?*, [w:] *Rozmaitości językowe ofiarowane prof. dr hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji jego jubileuszu*, pod red. M. Skarzyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków 2002, s. 65.

Krzywodziób w czasie lotu wydaje głos *hij-hop* (stąd jego nazwa *hijhop*). Głos ten przypomina zawołanie woźnicy na konie: zachętę do ciągnięcia wozu pod górę. Według etymologii ludowej, z tego powodu Kaszubi nadali mu też nazwę *furmôn* (Wiczlino, Koleczkowo, Chmielno) II 13. Głos wilgi natomiast kojarzy się im, podobnie jak na innych terenach Polski¹⁶, z imieniem *Zořija* (i stąd też jej nazwa) VI 246 (płd.).

Na wiele sposobów interpretowany jest przez Kaszubów głos gapy. Są to zdecydowanie odmienne zespoły głosek, a więc siłą rzeczy różny jest stopień ich podobieństwa do interiekcji bezpośredniej (brak takowej w *Słowniku Sychty*¹⁷). Gdy w zimie doskwiera jej głód, Kaszubi słyszą, że na wszystko, co można zjeść *móvi* „*mód, mód*”, nawet na *kónski gnój vřěšči* „*kołč, kołč*” (Kartuzy)¹⁸. W wypadku wyrazu *kołč* zachodzi tu jeszcze pewna gra słów, dająca efekt komiczny, gdyż wyraz ten oprócz podstawowego znaczenia ‘bułka’, ma w kaszubszczyźnie znaczenie metaforyczne – właśnie ‘odchody końskie’. Gdy na wiosnę gapa ma pożywienia pod dostatkiem, *věščěřã sã z lězi*: „*parx, parx, parx*” (Kartuzy). To ostatnie zawołanie bywa także interpretowane jako wyśmiewanie się ze śpiochów, *co dlugo ležo ve věrax* (płd.) I 301.

Całą grupę wyrazów oddających głos skowronka znajdujemy w wypowiedziach skierowanych do oracza. Są to rady, jak postępować z wołami chodzącymi w jarzmie: *Oř, oř, bronuj, bij, bij, xutko, xutko, batigã, batigã, ně po mječax, ně po snozkach*¹⁹, *le po lbe, le po lbe, po rogax, po rogax* (płd. śr.) III 155. Skowronek w pewnej opowieści (jako jedyny z ptaków) broni wychudzonego konia bitego przez gburę orzącego pole: *Le gę batigã, le gę batigã, jačęgęs sobe ũeb zëmã vępas, tačęgę terê męš!* V 58. Różnorodność składu głoskowego wyrazów imitujących ten ptaszęcy głos nie dziwi, gdyż jest on powszechnie odbierany jako wesoły i melodyjny z bogatą gamą dźwięków (trwa zwykle 2–3 minuty). Skowronek jest jednym z pierwszych ptaków powracających po zimie z południa, jego pieśń wyraziście rozbrzmiewa podczas wiosennych robót polowych i zapewne dlatego interpretowana jest głównie jako wołanie kierowane do oracza.

Sowa jest ptakiem, który Kaszubom zwiastuje śmierć²⁰: gdy zacznie *knipac* ‘huczeć’ we wsi, całe osiedle wymrze (płn.). Elementy bezpośredniej interiekcji

¹⁶ Por. J. Strutyński, *op. cit.*, s. 114.

¹⁷ Sychta zanotował, że gapa ‘wrona’ *skrzeczy* lub *wrzeszczy* S I 301. Naśladowanie głosu tego ptaka można jednak odnaleźć w innej jego nazwie: *kraka* II S II 235 (Kępa Oksywska), *kręka* I S II 246. (Por. też powszechnie utrwalone w polszczyźnie *kra!*).

¹⁸ Podobnie interpretuje się głos wrony także w innych okolicach: *kołoc, kołoc!, kołacz, kołacz!, kołać, kołać!* (por. J. Strutyński, *op. cit.*, s. 111).

¹⁹ *Męč, snozka* ‘części jarzma’.

²⁰ Ptaki nocne wróżą śmierć także na innych terenach Polski. Por. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. II, cz. 1, Warszawa 1967, s. 553; J. Strutyński, *op. cit.*, s. 111; S V 123 (na Kociewiu: *põ3, põ3 v dołek pod kościołek*); J. Adamowski, J. Bartmiński, S. Niebrzegowska,

knip, *knip* zostały skojarzone ze złowrogimi słowami: *Trup, trup, trup, trumą sobe kup, kup, kup* V 123.

Na wiele sposobów Kaszubi objaśniają głos jaskółki. Uważają, że jest to dobra gospodyni (*bo ona védno ve fartušku xozi*) i w związku z tym rytmicznie udziela matce rad, jak ma podzielić chleb dzieciom: *Vélgëmu vélgi štëk xleba, málëmu málì štëk xleba, a komu są ñe vízi, dostañe różgò v řic, v řic, v řic*. Wyraźnie ostatnia, powtarzana część zdania najbardziej przypomina wysoki i przenikliwy głos tego ptaka, złożony z krótkich świergocących elementów. Ten sam zespół głosek (samogłoska wysoka -i- i spółgłoska zwarto-szczelinowa -c) pojawia się w kolejnej interpretacji jego głosu. Ona również wyraża przekonanie Kaszubów o gospodarności jaskółki. Gdy pojawi się na wiosnę, sprawdza, co jest w spichlerzach i martwi się: *Ñi ma ñic, ñi ma ñic* (Puzdrowo). Budzi też śpiochów słowami: *A tē ješ védno ležiš, jak ja ce začnà d vígac, to tē mé vstañeš vnet* (Chmielno) II 83-84. W ostatnim przykładzie trudno dopatrzeć się podobieństwa do interiekcji bezpośredniej.

Przepiórki, zgodnie z legendą, to dziewczęta zamienione w ptaki za karę, że odrywały od pracy kosiarzy. Dlatego ich głos interpretowany jest jako trójtaktowe wezwanie: *Pojta ržnac!* lub *Pojta sec!* IV 189. Podobnie oddawany jest głos tych ptaków także w innych okolicach: *pójdzcie – żąć!*²¹, *xořta ržneć!* (Kociewie) IV 189. Na Zaborach słyszą, że przepiórka woła *kup kořec*. Liczą, ile razy tak zawoła i wróżą, jaka będzie cena zboża.

Głos wróbli (zwykle spotykanych w stadach) odbierany jest przez Kaszubów jako sprzeczka z rytmicznym wprowadzeniem i krótką, wyrazistą ripostą. Tak ćwierkają te ptaki podczas ostrej zimy: „*Ķej, Ķej, Ķej tak dalë zëmno mže, cali ród naš vēgñe*”. „*Ñe vēgñe, ñe vēgñe, ñe, ñe, ñe!*” VI 108.

Głos gęsi objaśniany jest najczęściej jako ich rozmowa, gdy idą w szkodę. Sychta notuje kilka wariantów tych głosów. Kiedy gęsi idą w szkodę, przestrzegają się wzajemnie: *Coŭ dŭe* (w domyśle: *gęsi*), *toŭ jedin kłous*. Gdy są już w szkodzie i widzą, że nikt ich nie pilnuje, to zachęcają się rytmicznie: *Każdi sŭej, každi sŭej* (Brzozowo na Gochach). W Chmielnie w podobnej sytuacji Kaszubi odbierają najpierw gęsie: *Pŭe jednim kłosu, pŭe jednim kłosu*, a potem: *Pŭe dva, pŭe dva*, i wrzeszczącego gąsiora: *Le są ñe uñdęšta, le są ñe uñdęšta*. W Przetoczynie słyszą, że gąsior w drodze gęga: *Pŭe pól kłysa, pŭe pól kłysa!*, gdy gęsi są już blisko żyta woła: *Cali kłys, cali kłys!*, gdy są w życie zachęca: *Në, kŭe všëtkŭe, në, kŭe všëtkŭe!* I 310. Bardzo podobną rozmowę notuje też Sychta z Przyjeziera Żarnowieckiego (VI 305 sv. *žñija*).

Znane są też wypowiedzi rymowane. Gdy gęsi idą na rżysko po żniwach, *bëka* ('stara gęś') *gãdã*: *Tam kłos, tam kłos*. Na to pytają ją gąsięta: *A ñe vízi*

Ptaki, zwierzęta i rośliny w relacjach gwarowych z okolic Biłgoraja, „Etnolingwistyka”, 7, Lublin 1995, s. 147.

²¹ J. Strutyński, *op. cit.*, s. 11.

nas xtos? Gęś zaś odpowiada: *Ńe spadńe vama z głovë vlos, tere do nas nãleži kłos* (Kępa Żarnowiecka) II 175. Skojarzenia te wydają się być głoskowo dość luźno związane z omówionymi wyżej interiekcjami bezpośrednimi, zachowują przede wszystkim pewien rytm „paplaniny” stada gęsi.

Zdecydowanie wyraźniej, zarówno rytm, jak i podstawowe dźwięki interiekcji, przypominają głosy gęsi i gąsiora w następujących rozmowach: *Agata pużema do žëta!* – mówi gąsior; gęś odpowiada: *Ale tata, ješ ni ma žëta!*; gąsior na to: *Agata, to puejma do błota!* (Potęgowo) I 313; *Dorota. – Co tata? – Pużeme do žëta.* (pld.) V 366; oraz: *Agata! – Co tata? – Xłop z dręga! – O reta!* IV 326. Nagromadzenie splecionych w zdania wyrazów ze spółgłoskami zwarto-wybuchowymi (*t, d*), drżącą *r* i samogłoskami *a, e, ě* przypomina terko-cący głos gęsi (por. wyżej interiekcje bezpośrednie: *rětětětě! dër dër dër!*). W ostatnim przykładzie odnajdujemy też nawiązanie do interiekcji *gą gą gą* (z *dręga*).

Z interiekcji interpretujących głos kury wynika, że ptak ten jest postrzegany przez Kaszubów przede wszystkim jako dostarczyciel jaj: *Ko ko ko ko! žńesą jājko, za to jājko kupta sobe gospodarstvo* (śr.-zach.) II 184; *Žńesą jaje, žńesą jaje, kúpą sobe čep* (Łączyńska Huta) II 301; *Ko ko ko kodak, dóm ce jājko, dăš me flak* (Zabory) II 301. Może też informować o czasie wylegania się kurcząt: *Kok kok kok! jutro bąže rok, jak jă seżą na jajax* (Zabory) II 184. W tych interiekcjach ważny wydaje się rytm, intonacja i rym (*kodak – flak, kok – rok*), bo większej zbieżności głoskowej z interiekcją bezpośrednią trudno się tu doszukać.

Gdy kura zniesie jajo na szopie i ktoś ją spłoszy, woła: *Cěda są żejo* (Werblinia). Po zniesieniu jajka gdacze: *Retujta mńe, retujta mńe* (Nakla) albo opowiada, dla kogo i po co je zniosła: *To je dlă pana na tobaką, na tobaką* (Kępa Żarnowiecka); *Tak, tak, tak, Ńesą jaja na pueđatk* (Głazica). Na podstawie kurzych „słów” można także wywnioskować, że jest to głupi ptak, bo najpierw szuka ustronnego miejsca, by zniesić jajo, a potem wszystko zdradza: *Pod, pod, pod, pod đakóvkę* (śr.) II 301 (por. fraz. *mec rozëm jak kura* II 300).

Podobnie jak w innych dialektach kura przypomina Kaszubom o tym, że nie ma butów²². Różny jest stopień podobieństwa tych wypowiedzi do interiekcji bezpośrednich. Być może ukazują one, w jaki sposób następuje interpretowanie głosów zwierzęcych. Najpierw pojawia się to, co rzeczywiście jest bliskie głosowi ptaka: *Bót, bót xodak* (Zabory) (por. *ko ko ko kodak*), a potem coraz bardziej rozbudowane i odległe od oryginału interpretacje: *Jājka Ńesą, bosą xożą, kupą so xodak* (śr.) II 301; *Tok tok! Žńosłam jājko, boso xożą, spředam jājko, a kupą bôtě.* (Kistowo) VII 325; *Buoso xuożą, jojka Ńesą, kup me bôtě, guospudoř* (Lipusz) II 301; *Buoso xueżą, jaja Ńesą, kup me, pańe, xueđaci* (Sulęczyno) II 301.

W zdaniach naśladowujących głos koguta często na początku pojawia się charakterystyczna dla tego ptaka interiekcja bezpośrednia, a następnie różne

²² Por. A. Czesak, *Co i gdzie...*, s. 67.

zrytmizowane dopowiedzenia skierowane do człowieka: *Kukuriku, třecęgo dña pogoda!*; *Kukuriku, všětkě kurě v kurńiku*; *Kukuriku, móm skuepícóm bótě krví* (Puzdrowo); lub do kur: *Kukuriku, pójta le tu* (śr.); *Kukuriku, dąjta le go tu* (II 292 pfn.-wsch.), gdy ktoś chce wyrządzić im krzywdę. Gdy przed żniwami brakuje ziarna dla ptactwa, kogut zwołuje kury do stodoły: *Puējta, puējta*. Gdy zorientuje się, że gospodyni to zauważyła, woła: *A xto to tam? A xto to tam?* – i żali się: *Guespueděřu, guespueděřu* (Puzdrowo) II 299. W ostatniej grupie zawołań zwraca uwagę, że podobnie jak *kukuriku* są to formy czterosylabowe (jedna z akcentem oksytonicznym).

Oto jak interpretowany jest głos indyków: *Gula móvi do guląka: cěrp, cěrp, a guląk gulgoce: A xto to może věřěmac* (śr.) I 383.

Spotykamy też dialogi, które są rozmową różnych gatunków ptaków. Rozmawiają ze sobą kogut, gąsior, kaczor i indyk umieszczone razem w koszu. Poszczególne słowa zwierząt w różnym stopniu przypominają głos, który rzeczywiście wydają. Kur zapiał: *Długue mē tu bązēmē seželē?* Gąsior odrzekł: *Tižěń, tižěń*. Kaczor przytaknął: *Tak, tak, tak*, a indyk zagulgotał: *A djablě tu mųegom tak długue uusežec* (Puzdrowo) I 313. A tak wygląda „rozmowa” na podwórzu: kur obwieszcza *guesce jadq*, a ciekawskie kury pytają: *xto, xto, xto?* Wtórują im gęsi: *že, že, že?* (Werblinia) II 299.

Dużo rzadziej spotykamy interiekcje naśladowujące głosy ssaków i płazów. Koń zwraca się do człowieka: *Hijahaha, nie beř na mé batuga* II 13. Pies skomli zimą: *Bqđą budovål, bqđą budovål, nex le lato přinže*. Ale gdy to lato nadchodzi, mówi do siebie: *Nex mé zěma kušnie v řec, nie bqđą budovål* (Kępa Swarzewska) IV 261. Zwraca tu uwagę nagromadzenie spółgłosek wargowych, imitujących głos psa. O mrozie co roku rozmawiają też baran i koza: Jest już tak zimno, że *plotě pyncajq*, a baran gada: *Bónže mróz, bónže mróz!* Na co odpowiada mu koza, zazdrośnie patrząc na jego futro: *Ju je, ju je* III 127.

Interpretacja zwierzęcych głosów przekłada się niekiedy na ocenianie ich zachowania: *Ovca je do se (bęc do se* ‘myśleć tylko o sobie’), *bo ona bleći „mé”, a krova žěči drěgemu dobře i beći „mu”* (Kępa Żarnowiecka) I 28.

Kaszubi zauważają też podobieństwo głosów zwierzęcych do wyrazów z innych języków: *pes to je Memc, bo on ščekå „hau, hau”, to je „bij go”* (niem. *hau* ‘bij’), *kot to je Polåx, bo on gådå „mål”* (Kępa Żarnowiecka) I 28; *Kqtorńica poxoř od Mńemcöv, bo ona skřeči: gut, gut, gut* (niem. *gut* ‘dobrze’) (Zabory) I 387.

To kojarzenie czasami idzie dalej, skład dźwiękowy interiekcji ulega przeobrażeniom i w nowej postaci stają się one podstawą dowcipów: *Mńemńeckí kot vzdixå: „Frau! Frau!”*, *a polskí kot na to: „Po co žes puscił, jakžes mál”* III 151. W pierwszym zdaniu składowym z interiekcji bezpośredniej oznaczającej głos tego zwierzęcia (*máu*) została tylko część: samogłoska stanowiąca jej podstawę i końcowa spółgłoska. Nagłosowa spółgłoska

wargowa została zastąpiona grupą konsonantyczną *fr-*, oddającą szum ptasich skrzydeł (por. pol. *frrr*). Spółgłoska wibrująca przypomina też kocie mruczenie. Nowe słowo, będąc swoistą kontaminacją interiekcji, zostało utożsamione z niemieckim *Frau* ‘kobieta’. W drugim zdaniu składowym interiekcja została włączona w obręb zdania i zinterpretowana jako polski wyraz znaczący: forma 3 osoby czasu przeszłego czasownika *mieć*.

J. Strutyński zauważył, że cechą charakterystyczną interiekcji interpretowanych jest to, „że występują przede wszystkim w gwarach i zakres ich użycia ogranicza się przeważnie tylko do pewnych okolic, a często nawet do obszaru jednej wsi”²³. Wyekscerpowany ze *Słownika* Sychty materiał porównany z innymi opracowaniami pozwala jednak także na stwierdzenie, że niektóre interiekcje przybierają taką samą lub podobną formę na większych obszarach (np. głos kani, wilgi, gapy). Z jednej strony ma to zapewne związek z wyrazistością głosu danego zwierzęcia, z drugiej – z ogólnosłowiańskimi wierzeniami i przesądami, które wpływają na jego interpretację.

W świetle zgromadzonego materiału można stwierdzić, że Kaszubi słyszą, iż zwierzęta mówią „własnym głosem”. Dźwięki przez nie wydawane starają się jednak „przełożyć” na ludzką mowę – oddać możliwie dokładnie (za pomocą dźwięków artykułowanych) lub uformować w postaci istniejących w języku (swoim lub obcym) wyrazów i zdań mniej lub bardziej przypominających rzeczywisty głos zwierzęcia. Czasami próby takie mają charakter zabawy językowej, a jej funkcją jest uzyskanie efektu komicznego.

W głosie zwierząt człowiek próbuje usłyszeć pouczenia i rady wypowiedziane pod swoim adresem, a także przepowiednie i wróżby. Wypowiedzi przypisywane poszczególnym gatunkom zwierząt zwykle dotyczą jednego tematu (por. np. głosy kur i gęsi). Często „słowa” zwierząt nie są skierowane bezpośrednio do człowieka, lecz do innego zwierzęcia (tego samego lub innego gatunku). Przekazują w nich sobie wiedzę o świecie lub informacje o własnej sytuacji. Treść tych komunikatów bywa oparta na utrwalonym w języku stereotypie myślowym związanym z danym zwierzęciem (np. kura jest głupia).

²³ J. Strutyński, *op. cit.*, s. 109.

Lucyna Warda-Radys

Die Tiersprache in *Słownik gwar kaszubskich [Wörterbuch der kaschubischen Dialekte]* von Bernard Sychta

ZUSAMMENFASSUNG

Die Grundlage der vorliegenden Ausarbeitung bildet der von Bernard Sychta in seinem *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej [Wörterbuch der kaschubischen Dialekte im Kontext der Volkskultur]* (Bd. I-VII, Wrocław 1967-1976) gesammelte Wortschatz. Hinsichtlich des großen Wörterreichtums wurden im Artikel lediglich diese Interjektionen dargestellt, die die Tierstimmen nachahmen; Verbe und Substantive, die die Tierstimmen imitieren, sowie auch Tiernamen und Metapher, die auf solchen Wörtern fußen, wurden ausgelassen. Zur Präsentation des Sprachmaterials wurde die Klassifizierung von J. Strutyński verwendet.

Aufgrund vom gesammelten Sprachmaterials lässt sich feststellen, dass die Kaschuben die Tiere „mit eigener Stimme“ reden hören. Die Tierklänge versucht man jedoch in menschliche Sprache zu „übersetzen“, d.h. möglichst genau (mit artikulierten Lauten) zu wiedergeben oder auch mit bereits existierenden Wörtern (der eigenen oder fremden Sprache) solche Wörter und Sätze zu formulieren, die mehr oder weniger eine reale Tierstimme imitieren sollen. Manchmal bilden solche Versuche eine Wortspielart mit Funktion eines komischen Effekts.

Aus den Tierstimmen versucht der Mensch, Belehrungen und Ratschläge, sowie auch Vorhersagen und Weissagungen herauszuhören. Die „Aussagen“ von einzelnen Tierarten betreffen gewöhnlich nur ein Thema (z.B. Stimmen von Gänsen und Hühnern). Häufig sind die „Worte“ der Tieren nicht direkt an den Menschen, sondern an ein anderes Tier gerichtet (vom gleichen oder anderen Spezies). Die Tiere teilen auf diese Weise ihre Weltkenntnisse oder Informationen über die eigene Lage mit. Der Inhalt von diesen Aussagen bezieht sich häufig auf das in der menschlichen Sprache und Denkweise bestehende Stereotyp der jeweiligen Tierart (z.B. „das dumme Huhn“).